

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**REFORM EDEBİYATININ ÖNCÜLERİNDEN GELİBOLULU
MUSTAFA ÂLÎ'NİN NUSHATÜ'S-SELÂTİN İSİMLİ ESERİ ÜZERİNE
ELEŞTİREL BİR İNCELEME**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

K. FERDA KILIÇ

BURSA – 2020

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**REFORM EDEBİYATININ ÖNCÜLERİNDEN GELİBOLULU
MUSTAFA ÂLÎ'NİN NUSHATÜ'S-SELÂTİN İSİMLİ ESERİ ÜZERİNE
ELEŞTİREL BİR İNCELEME**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

K. Ferda KILIÇ

Danışman:

Prof. Dr. Nurcan ABACI

BURSA - 2020

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim / ~~Anasana~~ ~~Dalı~~, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda 701642010 numaralı K. Ferda KILIÇ'ın hazırladığı "Reform Edebiyatının Öncülerinden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nushatü's-Selâtin İsimli Eseri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme" konulu (Yüksek Lisans / ~~Doktora~~ / ~~Sanatta Yeterlik Tezi~~ / Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 2020 günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Prof. Dr. Nurcan ABACI
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../ 2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı / Konusu: Reform Edebiyatının Öncülerinden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nushatü's-Selâtin İsimli Eseri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarında oluşan toplam 110 sayfalık kısmına ilişkin, 10./02./2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 9 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

13.03.2020

f. Ferda Kiliç

Adı Soyadı: K.FERDA KILIÇ

Öğrenci No: 701642010

Anabilim Dalı: TARİH

Programı: TARİH

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
(Adı, Soyad, Tarih)

Prof. Dr. Nurcan ABACI

Nurcan Abacı

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

Yemin Metni

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum "**Reform Edebiyatının Öncülerinden Gelibolulu Mustafa Âli'nin Nushatü's-Selâtin İsimli Eseri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

13./03/2020

F. Ferda KILIÇ

AdıSoyadı : K. Ferda KILIÇ

Öğrenci No : 701642010

AnabilimDalı : Tarih Anabilim Dalı

Programı : Yüksek Lisans Programı

Statüsü : YüksekLisans Doktora

ÖZET

YazarAdıveSoyadı	: Ferda KILIÇ
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	: Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: viii +166
Mezuniyet Tarihi	: / 01 / 2020
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Nurcan ABACI

Reform Edebiyatının Öncülerinden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* İsimli Eseri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme

Gelibolulu Mustafa Âlî onaltıncı yüzyılın önde gelen bürokrat ve entelektüellerinden biridir. Bir orta düzey bürokrat olarak devlet bünyesinde çeşitli görevlere atanmıştır, ancak bir medrese mezunu olarak hep daha üst makam beklentisinde olduğundan meslek yaşamı tatminsizlikle geçmiştir. Çeşitli alanlarda çok sayıda eser bırakmıştır. Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* adlı eseri nasihatname yazım geleneğinde belli bir değişimin göstergesi olarak önemli bir kaynaktır. Yazar, III. Murat'a sunduğu bu çalışmasını 1586'da bitirmiştir. Dört bölümden oluşan eserde bir de "Hatime" yer alır. Yaşadığı çağın güncel sorunlarına değinmekle, nasihatlerini bu sorunlardan yola çıkarak oluşturmakla ve sorunların önemli bir kısmında kendi yaşadığı örneklerle atıfta bulunmakla klasik nasihatname yazım geleneğinden ayrılır ve yeni bir tarzın ilk örneğidir. Yirminci yüzyıl ortalarında şekillenen bir yaklaşım, nasihatnameleri, yazarlarının yaşadıkları çağa tanıklık eden belgeler olarak görür ve Osmanlı tarihinin kaynakları arasında kabul eder. Buna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyıl ortalarından başlayarak gerilediği tezi ortaya atılır. 1980'lerde gelişen karşı tez ise gerileme iddiasının dayanaksız olduğu, tarihsel gerçeklere dayanmadığı savını ileri sürer. Bu sav, nasihatname gibi kaynakların tarih öğrenmek için kullanılamayacağını savunur ki *Nushatü's-Selâtin* de bu noktada gündeme gelir. Yazarın bu eserini kişisel mesleki yükselme beklentisiyle dikkat çekmek için abartılı yazmış olması nedeniyle nasihatnamelere neden güvenilemeyeceğinin bir örneği olur. Bu tez çalışması, *Nushatü's-Selâtin*'i tarihsel bağlamı içine oturtabilmek için eseri nasihatname yazımında, siyaset düşüncesi kavramı ve Osmanlı'daki şekillenmesi bağlamında ve devlet yönetimi kavramları ölçeğinde inceler. İnceleme sonunda, eserin bir tarihsel olay kaynağı değil, bir siyaset düşüncesi eseri olduğu, abartı vb. iddialarının bu nedenle anlamsız olduğu ve Osmanlı siyaset düşüncesi tarihi açısından değerli olduğu yargısına ulaşır.

Anahtar kelimeler: Siyaset düşüncesi, kânûn-i kadîm, nasihatname, siyasetname, onaltıncı yüzyıl

ABSTRACT

Name and Surname : K. Ferda KILIÇ
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : History
Branch : Early Modern Period
Degree Awarded : Master
Page Number : viii + 166
Degree Date : / 01 / 2020
Supervisor : Prof. Dr. Nurcan ABACI

A Critical Study On *Nushatü's-Selâtin* By Gelibolulu Mustafa Âlî, A Pioneer Of Reformation Literature

Gelibolulu Mustafa Âlî is one of the leading Ottoman bureaucrats and intellectuals of the sixteenth century. As a medium-level bureaucrat, he was appointed to various posts in the government, but was dissatisfied due to his expectations as a university graduate. He has written a number of books in various fields. His *Nushatü's-Selâtin* is exemplary for the change in the genre of mirrors to princes. The work was completed in 1586 and dedicated to Murat III. It consists of four chapters and a supplement. It distinguishes from the classical writing of mirrors to princes by dealing with the actual problems of his lifetime, formulating advices based on these problems, and referring to incidences in his own experience. It signals a new style in the genre. An approach having taken place in the mid-twentieth century views works in this genre as writers testimonials of their ages and, based on the information gathered from these books, argues that the Ottoman Empire entered the stage of decline in the mid-sixteenth century. The anti-thesis in the 1980s however attacks the decline argument contending that it is groundless and does not reflect the historical realities. The anti-thesis argues that the genre of mirrors to princes cannot be utilised in efforts to explore history. As an evidence, *Nushatü's-Selâtin* was written with career expectations and exaggeration to draw attention of top government officials. Aiming to contextualise it in its historical conditions, this dissertation examines *Nushatü's-Selâtin* in the context of advice literature, in the context of the concept of political thinking and its Ottoman formation, and in reference to the fundamental concepts of governance. In conclusion, the dissertation finds that the book is a valuable source for the history of the Ottoman political thinking, not as a source for the study of historical development. It therefore argues that the claims of exaggeration and the like are irrelevant.

Keywords: Political thought, kânûn-i kadîm, ancient law, nasihatname, advice literature, sixteenth century

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA ÂLÎ'NİN KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1 HAYATI	5
1.2 KİŞİLİĞİ.....	8
1.3 ESERLERİ.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ DÜŞÜNCE KAVRAMI VE OSMANLI'DA SİYASİ DÜŞÜNCE

2.1 SİYASİ DÜŞÜNCE KAVRAMI	16
2.2 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİYASİ DÜŞÜNCE	18
2.2.1 Siyasi Düşüncenin Kaynakları	18
2.2.2 On Dördüncü Yüzyıl	19
2.2.2.1. Gaza ve Gaziler	19
2.2.2.2. Dinsel ve Etnik Çeşitliliğe Yaklaşım	21
2.2.3 On Beşinci Yüzyıl	22
2.2.3.1. Yönetimin Merkezileşmesi.....	22
2.2.3.2. Millet Sistemi	24
2.2.3.3. Şeriat, Örf ve Fatih Kanunları	26
2.2.4 On Altıncı Yüzyıl	27
2.2.4.1. Nizâm-ı Âlem	28
2.2.4.2. Adalet	30
2.2.4.3. Erkân-ı Erbaa.....	32

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NASİHATNAME EDEBİYATI

3.1 DÜNYADA NASİHATNAME EDEBİYATI	35
3.2 AVRUPA'DA NASİHATNAME YAZIMI	36
3.3 ORTA DOĞU KÜLTÜRLERİ'NDE NASİHATNAME YAZIMI	36
3.4 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NASİHATNAME YAZIMI	39
3.5 KLASİK DÖNEMDE NASİHATNAME YAZIMI ve ENTELEKTÜEL İKLİM	44
3.5.1 Kuruluş Dönemi.....	44
3.5.2 Onaltıncı Yüzyıl: Şeriat-Örf Sentezi ve Muhalefeti	46

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NUSHATÜ'S-SELÂTÎN'DE SİYASİ DÜŞÜNCE TEMEL KAVRAMLARININ İZLERİ

4.1 NİZÂM-I ÂLEM KAVRAMI.....	50
4.2 ADALET KAVRAMI.....	52
4.3 ERKÂN-I ERBAA KAVRAMI	52
4.4 SİYASET DÜŞÜNCESİ KAVRAMININ BELİRLEYİCİLİĞİ	64
4.5 SİYASET DÜŞÜNCESİ OLARAK KÂNÛN-İ KADÎM	66

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL VERİLER IŞIĞINDA NUSHATÜ' S-SELÂTÎN VE NASİHATNAME LİTERATÜRÜNDEKİ ÖNEMİ

5.1 NUSHATÜ' S-SELÂTÎN'İN BÖLÜMLERİ ve İÇERİKLERİ	67
5.1.1 Sunuş ve Giriş.....	67
5.1.2 Birinci Bölüm	70
5.1.2.1. Birinci Bölümün Özeti	70
5.1.2.2. Tarihsel Veriler Işığında “Lâzimeler”	71
5.1.3 İkinci Bölüm: Tarîkler	99
5.1.3.1. Lâzimeler ve Tarîkler Üzerine.....	106
5.1.4 Üçüncü Bölüm	107
5.1.5 Dördüncü Bölüm.....	109
5.1.6 Mustafa Âlî Döneminde Yaşanan Olayların Nushatü's-Selâtîn'e Yansımaları	110

5.1.6.1. İç Olaylar	110
5.1.6.1.1. Yolsuzluk İle İlgili Olaylar ve Nushatü's-Selâtin'e Yansımaları ..	110
5.1.6.2.2. Celâlî İsyamları	113
5.1.6.2. Dış Olaylar	115
5.1.6.2.1. Osmanlı-Safavî İlişkileri	115

ALTINCI BÖLÜM

NUSHATÜ' S-SELÂTÎN'İ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERİN TARİHSEL BAĞLAMDA ÖNE ÇIKAN ÖZELLİKLERİ

6.1 ANDREAS TIETZE'NİN NUSHATÜ' S-SELÂTÎN DEĞERLENDİRMESİ	120
6.2 KASIM ERTAŞ'IN YAKLAŞIMINDA NUSHATÜ' S-SELÂTÎN	121
6.3 FLEISCHER'İN BAKIŞIYLA NUSHATÜ' S-SELÂTÎN	123
6.4 FARİS ÇERÇİ'NİN NUSHATÜ' S-SELÂTÎN ÇALIŞMASI	124
6.5 NUSHATÜ' S-SELÂTÎN ve OSMANLI'DA GERİLEME TEZİ	125
6.6 KARŞIT TEZ	126
6.7 NUSHATÜ' S-SELÂTÎN'DE ÜSLUP ve 16. YÜZYILDA YAŞANAN SİYASİ DEĞİŞİMLER	128
6.8 NUSHATÜ' S-SELÂTÎN ve OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GERİLEME TEZİ DEĞERLENDİRMESİ	131
SONUÇ	135
KAYNAKÇA	141
EKLER	156

GİRİŞ

Çalışmamızda, onyedinci yüzyılda Osmanlıya özgü edebi bir türe dönüşecek olan “*Reform*”¹ edebiyatının en önemli örneklerinden Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Nushatü's-Selâtin* adlı eseri incelenecektir. Burada kullanılan “*Reform Edebiyatı*” ifadesi, onaltıncı yüzyılda başlayıp onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda yoğunlaşan Osmanlı devlet yönetiminde ıslahat arayışlarına işaret eden genel bir tanımlamadır. Araştırmamızda bu geniş kapsam içinde yer alan nasihatname, siyasetname türlerindeki eserler ve bu bağlamda *Nushatü's-Selâtin*'in yeri ve önemi belirlenmeye çalışılacaktır.

Nushatü's-Selâtin'in² içtimai tarih açısından çok değerli bilgiler içerdiğini söyleyerek eserin önemine dikkat çeken ilk isim, 1937 yılında “*Müverrih Âli'nin Bir Eseri*” konulu makaleyi yayınlayan Fuat Köprülü olmuştur.³ Yıllar sonra öğrencisi Yunus Tulgan,⁴ eseri lisans tezi olarak çalışmış ve gördüğü dört nüshayı karşılaştırarak Osmanlıca yeni bir metin ortaya koymuştur. 1977-78 öğretim yılında *Nüşatü's Selâtin* Mehmet Şeker⁵ yönetiminde lisans seminer çalışması olarak ele alınmış ve bölümler halinde incelenmiştir. 1982 yılında Andreas Tietze⁶ tarafından yeniden değerlendirilen eser, yazma aslıyla karşılaştırılmış ve görülen eksiklikler tamamlanarak İngilizce tercümesiyle birlikte iki cilt halinde yayınlanmıştır. 2008 yılında Kasım Ertaş⁷ *Nushatü's-Selâtin*'in tenkitli metnini yayınlamıştır. 2015 yılında Faris Çerçi, aynı eseri günümüz Türkçesine çevirmiş ve kısmen sadeleşmiş halini yayınlamıştır. Bu çalışmalar incelememiz için önemli bir zemin literatürü oluşturmaktadır.

Araştırmamızın ana materyali, Gelibolulu Âli'nin “*Nushatü's-Selâtin*” isimli eseridir. Bu kapsamda metni günümüz Türkçesine çeviren Faris Çerçi ve Latin harflerine transkripsiyonunu sağlayan Andreas Tietze ile Kasım Ertaş'ın yayınladığı metinler esas alınmıştır. Ancak asıl amaç Tietze, Çerçi ve Ertaş'ın yazdıklarını nakletmekten ziyade

¹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.6.

² Faris Çerçi, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015, ss.13-14.

³ Fuat Köprülü, “Müverrih Âli'nin Bir Eseri”, İstanbul, *Hayat Mecmuası II. C. (1937)*, ss.364-365.

⁴ Yunus Tulgan, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (1947) (T. 83.)

⁵ Mehmet Şeker, Lisans Seminer Çalışması, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978

⁶ Andreas Tietze, *Mustafa Âli's Counsel For Sultans Of 1581 (Edition, Translation, Notes)*, 1982.

⁷ Kasım Ertaş, *Gelibolulu Mustafa Âli'nin Nasihat'ü's Selâtin İsimli Eserinin Tenkitli Metni*, (Yayılanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2008.

1581'deki Osmanlı düzenini yansıtan birincil kaynakları kullanmaktır. Bu bağlamda Lütü Paşa'nın “*Âsafnamesi*”, Kınalızâde Âlî Efendi'nin “*Ahlâk-ı Alâî*”, yazarı belli olmayan “*Hırzû'l-Mülûk*” gibi Osmanlı aydınları tarafından kaleme alınan eserlere başvurulmuştur. Gelibolulu Âlî tarafından gözlenen olayları ve onun öğütlerini karşılaştırmak için yaklaşık 1560-1600 yılları arasındaki Osmanlı yönetimine ilişkin bilgiler aktaran bu kaynaklardaki veriler kullanılmıştır. Bu noktada Osmanlı reform edebiyatı içerisinde yer alan “*Koçibey risalesi*”, “*Kitâb-ı Mesalih*”, “*Kitâb-ı Müstetâb*”, gibi onyedinci yüzyılda yaşamış ancak belirledikleri bozulmanın ya da başka bir ifade ile “*Tedayyür ve fesat'ın*” kökenlerini Kanuni dönemine kadar indiren ıslahat yazarlarından faydalanılmıştır.

Başka bir kaynak grubu olarakta reform edebiyatının içeriğine değinen literatür kullanılmıştır. Mustafa Akdağ, şerhiye sicillerini ve Osmanlı arşivini kullanarak bu dönemi örnekleriyle değerlendiren önemli bilim insanlarımızdandır. Bir diğer Osmanlı tarihçimiz Halil İnalcık'ta çeşitli kitap ve makalelerinde onaltıncı yüzyıldaki Osmanlı devlet düzenine değinmiştir. Mehmet Öz'ün “*Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*”, “*Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler*” başlıklı kitapları da Osmanlı yönetim anlayışına ilişkin açıklamaların yer aldığı metinler arasındadır.

Metodoloji bakımından bu çalışma birincil ve ikincil kaynaklara dayalı metin incelemesi ile gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın “*Osmanlı Tarihi*”, İsmail Hami Danişmend'in “*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*”, “*Diyanet İslam Ansiklopedisi*”nden Sultan I. Süleyman, Sultan II. Selim, Sultan III. Murat ve Sultan III. Mehmet dönemleri üzerine okumalar yapılmıştır. Bu veriler araştırmanın geçici planının hazırlanmasına olanak sağlamış, daha sonra *Nushatü's-Selâtin* değerlendirilmesinde Tietze, Çerçi ve Ertaş'ın eserleri temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. *Nushatü's-Selâtin*'de geçen isim ve terimler ilgili literatürden faydalanılarak açıklanmıştır. Yazarımızın değinmiş olduğu nasihatler, konularına göre tasnif edilip birincil kaynaklar üzerinden incelenmiştir. Böylece, Osmanlı tarih araştırmacıları arasında süre giden gerileme tezi ile nasihatnamelerin yazdıkları dönemlerin gerçekliklerini yansıtmadığı iddiasındaki karşıt teze açıklık getirmek hedeflenmiştir.

Araştırmanın **birinci bölümünde**, Mustafa Âlî'nin yaşamının çeşitli kesitlerinden alıntılar yapılarak, dönemin devlet ve toplum yapısındaki işleyişin onun hayatına yansıyan yönleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, onaltıncı yüzyıl Osmanlı siyasi düşüncesinin

açıklandığı **ikinci bölüme**, nasihatname yazımını konu alan **üçüncü bölüme**, *Nushatü's-Selâtin*'de siyasi düşünce temel kavramlarının izleri konulu **dördüncü bölüme** ışık tutmak amaçlanmaktadır. Bu bölümlerdeki tartışmalarla Mustafa Âlî'nin yaşadığı yıllarda meydana gelen iç ve dış olayların gerçek yaşamla ilişkisini irdelendiği **beşinci bölüme** dayanak oluşturmak istenmiştir. **Altıncı bölümde** "*Nushatü's-Selâtin*" üzerine çalışan araştırmacıların değerlendirmelerine yer verilmiş, ayrıca nasihatname ve benzeri eserleri aralarında bir çatışma aracı olarak kullanan "*Gerileme Tezi*" ve "*Karşıt Tez*"in iddialarına cevap verilmeye çalışılmıştır. Aşağıda da ele alındığı gibi, yazar eserinin son bölümünde meslek yaşamı boyunca bir türlü layık olduğu makamlara getirilmemesinden, şikâyet etmiştir. Bu bölümdeki inceleme, bu şikâyetlerin izini sürmek bakımından da önem taşımaktadır.

Kendisine uygun görülen görevlerden hiçbir zaman tatmin olamayan Mustafa Âlî'nin şikâyetçi olduğu bir başka konu da atamalardaki tutarsızlık ve devlet yönetimindeki kayırmacılıktır. Onun, sıklıkla değindiği devlet mekanizmasında iltimas ve yolsuzluk vurgusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme tezini savunanların başlıca referans kaynaklarından biri olmuştur. Örneğin Pal Fodor, Mustafa Âlî'nin toplumsal bozulmayla ilgili her şeyin kaynağını devletteki yolsuzlukta gördüğüne, vezirlerin bu yöndeki tutumlarının toplumda kötü sonuçlara yol açtığına inandığını yazmaktadır. "*Âlî analizine sultan ve devletin en yüksek kademesiyle başlar ve her kötülüğün kaynağını orada bulur (tüm hastalıklar "tamamen vezirlerin kötülüklerinden ve sultanın ...farkında olmamasından çıkar), belli toplumsal istismarları betimlemesi, liyakatsiz bir devletin toplumda nelere yol açabileceğini resmetmesine yardımcı olur.*"⁸

Gerileme tezini oryantalizmin bir uzantısı olarak gören ve tarihsel kaynaklara eleştirel yaklaşan F. Braudel, R.Owen, L. Darling gibi araştırmacılar ise nasihatname yazarlarının devlet yönetimdeki sorunlara yönelik tespitleri ile yüksek makamdaki bürokratların dikkatini çekmek ve böylelikle daha üst düzey görevlere atanma amacını güttüklerini iddia etmektedirler.⁹

Mustafa Âlî özelinde değerlendirildiğinde her iki yaklaşımda da haklılık payı olduğu sonucuna ulaşılabilmelidir. Çünkü Sahn-ı Seman'dan mezun olduktan sonra hayatı boyunca kendi kariyerini iyileştirme yönünde girişimlerde bulunmuş, yalnızca *Nushatü's-Selâtin*'i değil,

⁸ Pal Fodor, "State and society, crisis and reform, in 15th-17th century Ottoman mirror for princes", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1986, C. 40, S. 2-3, s. 224.

⁹ Linda T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, 1996, Leiden/New York/ Köln: E. J. Brill, s. 5.

diğer eserlerinin önemli bir bölümünü de bu teşebbüslerinde kullanmıştır. Nasihatname edebiyatına eleştirel yaklaşan araştırmacıların, bu tarz eser yazarlarının yarar sağlama eğiliminde olduğu saptamasını Mustafa Âlî doğrulamıştır. Ancak, böyle bir saklı gündemin olması, nasihatname yazarlarının tespitlerinin gerçek dışı olduğu anlamına da gelmemektedir. Ayrıca nasihatname edebiyatında vurgulanan bozulmaların sürekli olmadığı, örneğin Sokullu döneminde (1564-1579), rüşvet, kayırmacılık gibi konularda sıkı bir disiplin geliştirildiği bilinmektedir.¹⁰

Mustafa Âlî'nin yazdıklarının Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme döneminin başlangıcına işaret eden kanıtlar olarak değerlendirilmesi tartışmaya açık bir konudur. Mustafa Âlî'nin yetişme yılları ve çalışma hayatı sırasında, askeri grup içinde üç ayrı sınıf oluşturacak şekilde yapılan düzenlemeler sırasında ortaya çıkan boşluklar ve mülazemet¹¹ uygulamasındaki aksaklıklar, Mustafa Âlî'nin yaşamında ve yazdıklarında karşılığı bulunabilir gerçekliklerdir. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısında ortaya çıkan birtakım değişikliklerin belirtileri de olabilir.

Söz konusu gerçekliklerin gerileme tezi ile ilişkilendirilmesi ya da bürokratik yapıda oluşan yeni gelişmelerin belirtisi olarak algılanması tümüyle konuya bakış açısıyla ilgilidir. Bunlardan ilki oryantalizmin sonucu olarak görülen gerileme tezine gönderme yapmaktadır. İkincisi ise İmparatorluğun bürokratik yapısında yeni bir dönemin başlangıcını vurgular. İki zıt yaklaşımın paylaştığı nokta, ikisinin de uzun zaman dilimine yayılan olayları işaret etmeleridir. Bu geniş inceleme alanlarının, Mustafa Âlî'nin yaşam kesitlerini ve yazdıklarını araştırmakla doldurulamayacağı açıktır. *Nushatü's-Selâtin* incelemesi, yalnızca onun deneyimleri ve yaşadığı yıllara ilişkin bir kesit çalışması olarak daha anlamlıdır. Birebir bağlantı olmasa da deneyimlerini ve yazdıklarını doğrulayan olaylar onun çağında gerçekleşmiştir. Bu saptama, Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* başlıklı çalışmasını değerlendirmede araştırmanın temel dayanağı olacaktır.

¹⁰ Doğan Gürpınar, *Ottoman/Turkish Visions of the Nation, 1860-1950*, Basingstoke/New York Palgrave, s. 37.

¹¹ İlmiye mesleği adaylarının mesleki stajları ve görev bekleme süreleri için kullanılan terim.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA ÂLÎ'NİN HAYATI KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Bu bölümde hedeflenen, Mustafa Âlî'nin yaşamının çeşitli kesitlerinden alıntılar yaparak, dönemindeki devlet yapısı, toplum sınıfları, eğitim sistemi gibi alanlardaki işleyişten bahsetmek ve bunların onun hayatına yansıyan yönlerinin bir görüntüsünü çizmektir.

1.1 HAYATI

Gelibolulu Mustafa Âlî 1541'de Çanakkale bölgesinin varlıklı tüccarlarından Ahmed'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Asıl adı Mustafa olmakla birlikte Âlî adını daha sonra, 17 yaşındayken, şiir yazmaya başladığı yıllarda benimsemiştir. Dedesinin Boşnak-Hırvat kökenli bir devşirme olduğu tahmin edilmektedir.¹² Mustafa Âlî'nin doğum yeri olan Gelibolu'nun, Osmanlı tarihinde hem askeri hem de kültürel açıdan önemli bir yeri vardır. 1354'de Gelibolu'nun Osmanlı topraklarına dâhil edilmesi ile ilk kez Avrupa kıtasına ayak basılmış, buraya düzenlenen askeri harekâtlar için stratejik önem taşıması nedeniyle şehir kısa sürede gelişerek önemli bir merkez haline gelmiştir. Trakya seferlerinde elde edilen ganimetler kullanılarak Gelibolu'nun hızla büyümesi sağlanmış buna bağlı olarak kültürel yaşam canlanmıştır.¹³ Şehirde çok sayıda şairin yetişmiş olması da eğitim düzeyinin yüksek olduğuna işaret olarak kabul edilebilir.

Okul hayatına altı yaşında, Gelibolu'da ilahiyat ve mantık eğitimi alarak başlayan Mustafa Âlî daha sonra İstanbul'da çeşitli medreselere devam ederek eğitimini ilerletmiştir. Onbeş yaşına geldiğinde hem ilahiyat hem de mantık alanlarında belli bir olgunluğa ulaşmış olan yazarın yeterli düzeyde Arapça ve Farsça öğrendiği de bilinmektedir.¹⁴ Eğitimini 19 yaşında (1560), İstanbul'da sekiz medreseden oluşan "Sahn-ı Seman"ı bitirerek tamamlamıştır. Sahn-ı Seman'da öğrenim görmenin mesleki planlama açısından önemi büyüktür. Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu bu medreseler Osmanlı'nın en saygın yükseköğrenim kurumlarıdır ve mezunlarının yüksek devlet makamlarında yer almaları

¹² Ertaş, a.g.e., s. 4.

¹³ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyüklüğü Dizisi: 90, 1988, s. 1.

¹⁴ Esra Akın-Kıvanç, *Mustafa Âlî's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*, 2011, Leiden/Boston, Brill, s. 113.

başkalarına oranla her zaman daha yüksek olmuştur.¹⁵ Dolayısıyla sistem, yaşamını ilmiye kadrolarında çalışarak geçirmek isteyenler için bir meslek planlaması olanağı sunmuştur. Bu durumun Mustafa Âlî için de geçerli olduğu söylenebilir.

Mezuniyetinden sonra devlet yapısı içinde iş arayan Mustafa Âlî, o sıralarda Sancak Beyi olarak Konya’da görev yapan Şehzâde Selim’in (II. Selim) dikkatinin çekmek amacıyla ilk edebi eseri olan “*Mihr ü Mah*”ı kaleme almış ve ona takdim etmiştir. Nihal Atsız bu konuyu şu şekilde yorumlamıştır. “*Bunu vermekten maksadı müderrislik veya kadılık koparmaktı. O sırada 38 yaşında olan şehzâde, bu 21 yaşındaki muhteris kâtibin dileğini nükteli sözlerle reddetti.*”¹⁶ Şehzâde Selim, ilmiye üzerinden meslek edinmek isteyen Mustafa Âlî’ye divan kâtibi olmasını önermiştir. Yazar, Selim’in sarayında iki yıl çalıştıktan sonra İstanbul’a giderek Kanuni Sultan Süleyman’ın sarayında görev almak için yazılı bir talepte bulunmuş ancak, isteğinin geri çevrilmesi üzerine tekrar Şehzâde’nin sarayına dönmüştür. Daha sonra Beylerbeyi Lalâ Mustafa Paşa’nın teklifini kabul edip onun divan kâtibi olarak, önce Halep sonra Şam’da çalışmıştır. Bu tezin konusu olan *Nushatü's-Selâtin*’i Halep’teki görevi sırasında, 1581’de 40 yaşında iken 21 yıllık tecrübesi ile yazmıştır. Böylelikle eğitim alanı *ilmiye* olmasına rağmen *kalemiye* alanındaki kariyer yolunu kesinleştirerek kuvvet sahibi adamların himayesini altına girmiştir.¹⁷

Mustafa Âlî’nin gerek Şehzâde Selim gerekse Kanuni Sultan Süleyman nezdinde yüksek mevkilere atanmak istemesi, Sahn-ı Seman’da aldığı eğitimi ve ilmiye teşkilatı göz önüne alındığında aslında olağandır. Ancak neden her ikisi tarafından da taleplerinin geri çevrildiği bu yapının işleyişini anlamak bakımından önemlidir. Mustafa Âlî’nin aile, eğitim ve çalışma yaşamı ile ilgili bu kesit, Osmanlı İmparatorluğu’nun onaltıncı yüzyıldaki sosyolojik durumu ve saray çevresi ile ilgili ipuçları da içermektedir.

Mustafa Âlî’nin babası Ahmed, ticaretle uğraştığı için reâyâ sınıfına dâhildir ancak anne tarafından ilmiye sınıfı ile bağlantısı bulunmaktadır. Dedesi Şeyh Müslihüddin, bir Nakşibendi şeyhi olan Seyyid Emir Buharî’nin yakınlarından biridir. Şeyh Müslihüddin nüfuzu nedeniyle oğlu Derviş Çelebi’nin Şehzâde Câmî’ne hatip olarak atanmasını

¹⁵ M. Yasin Taşkesenlioğlu, “Siyaset ve Modernleşme Karşısında İلميye Ricâli”, *Mavi Atlas*, 2018, C.6, S. 1, s. 327.

¹⁶ Atsız’dan aktaran, Ahmet İçli, *Mihr ü Mâh, Gelibolulu Mustafa Âlî, İnceleme-Metin. Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2009, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 9.

¹⁷ Akın-Kıvanç, a.g.e., ss. 107-108.

sağlamıştır ancak akrabalığı anne tarafından olduğu için onun kariyerinde herhangi bir rolü olmamıştır.¹⁸

Mustafa Âlî'nin babasının mensubu olduğu reâyânın karşılığı olan askeri sınıf üyeleri vergi ödemez ve devlet yönetiminde görev alırlardı. Ümera grubu devşirme yolu ile kul sistemine katılan ve çeşitli eğitim kademelerinden sonra hizmete başlayan Hıristiyan kökenli çocuklardan oluşmaktaydı. Ailesi ehl-i seyften olup devlette görev yapan Müslümanlar da askeri sınıfta yer alabilmekteydi ancak bu statüyü kendi babasından almış olanların yüksek makamlarda görev alma şansı diğerlerine göre her zaman daha fazla olmaktadır. Bu iki yolun dışında ehl-i seyfe dâhil olma, eğitim yolu ile reâyâdan olanlara da açık bulunmaktaydı. Bundan başka askeri sınıfa katılmanın diğer bir yolu da yüksek makamdaki bir kişinin maiyetine girmek idi. Devşirme ya da intisab söz konusu olmaksızın sadece eğitim yoluyla ümeraya katılanlar ise düşük düzeyli görevlere getirilirlerdi.¹⁹

Mustafa Âlî'nin yazdığı eserlerle yüksek devlet yöneticilerinin gözüne girmeye çalışması intisab arayışı olarak değerlendirilebilir. Dedesinin devşirme olduğuna ilişkin yaygın kanıya dayanarak onun da bu sistemin içinde yetişmesi gerektiği akla gelmektedir. Ancak dedesinin askeri sınıfa dâhil olup olmadığına ilişkin bir bilgi yoktur ve babasının reâyâyâya mensup olması olası devşirme silsilesinin devam etmediğini göstermektedir. Bir başka ihtimal de, Mustafa Âlî'nin dedesinin devşirme olduğu bilgisinin söylentiden ibaret olduğudur. Sonuçta, Mustafa Âlî örneğinde bu durum, eğitim yoluyla askeri sınıfa dâhil olma şeklinde çalışmıştır.

Yukarıda özetlenen kul sistemi, Mustafa Âlî'nin neden aldığı eğitimin gereği olarak ilmiye yönünde bir kariyer peşinden gidemediğini açıklamaktadır. Orta Doğu'daki Müslüman devletlerde daha önce de görülen bu uygulama, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemeye başladığı yıllarda merkezîyetçi yapının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. I. Bayezid'den başlayarak padişahlar imparatorluğun icra makamlarını kendi kullarına vermiştir. Fatih Sultan Mehmet döneminde, özellikle mali konularda, veziriazamlık makamı dâhil pek çok devlet kadrosuna atamalar yapılmış ve sistem en gelişmiş halini Kanuni Sultan Süleyman döneminde almıştır.²⁰ Bu zaman diliminde, şeyhülislamlık makamının güç kazanması ile ilmiye ve kalemiye arasında hiyerarşik bir yapı oluşmuştur. Şeyhülislamlığın gücü nedeniyle ilmiyeden

¹⁸ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, 2006, Princeton, Princeton University Press, s. 20.

¹⁹ Fleischer, a.g.e., s. 19.

²⁰ Halil İnalcık, *Devlet-i Âlîyye, İstanbul*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 207.

olanların devlet yönetimindeki etkisi artmış, kalemiye görevlilerinin önemi ikinci dereceye düşmüştür.²¹ Mustafa Âlî'nin İstanbul'da öğrenimini tamamladığı yıllar, merkezde böyle bir yapılanmanın ortaya çıktığı döneme denk gelmektedir. Bu da onun neden ilmiye alanında kariyer yapmakta ısrarcı olduğunun açıklanmasına yardımcı olacak bir noktadır.

Mustafa Âlî'nin Şehzâde Selim'in divan kâtipliğinden sonra her fırsatta girişimlerde bulunmasına rağmen ilmiye sınıfına ait görevlere getirilmemesi, yukarıda kısaca betimlenen kul sisteminin ve bu sistem içinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde belirginleşen seyfiye, ilmiye ve kalemiye ayrışmasının süreklilik kazanmasının bir örneği olarak görülebilir.

Divan kâtipliği görevinin ardında Amasya Sancak Beyliği, Sivas ve Bağdat Defdardarlığı, yeniçeri kâtipliği, defter eminliği yapan Mustafa Âlî, Kayseri, Kütahya, Erzurum, Amasya, Konya gibi Anadolu'nun çeşitli illerinde bulunma olanağına sahip olmuştur. Son görevi Cidde Emirliği'dir, Bu vazifesine Mısır ve Mekke yoluyla gitmiş, Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra Cidde'deki görevine başlamış ve burada vefât (1600) etmiştir.²²

1.2. KİŞİLİĞİ

Gelibolulu Mustafa Âlî, iyi bir eğitim almış olması ve reâyâ sınıfından gelmesi nedeniyle çalışma hayatı boyunca ilmiye kadrolarına dâhil olmak için uğraşmış ve kalemiyeden aldığı görevlerden hiç memnun olmamıştır. Ancak, aldığı eğitimin karşılığını değişik türde eserler yazarak verebilmiştir. Okul sıralarındayken kendini edebiyat çevrelerine girmeye hazır hissetmiş ve şiir yazmaya başlamıştır. Şair olarak kullandığı ilk mahlas “Çeşmi” olmakla birlikte kısa sürede bundan vazgeçmiş ve Âlî mahlasını benimsemiştir.²³ Bu mahlaslardan ilki umut veren ikincisi ise yüce, ulu anlamını taşımaktadır. Umut veren manasındaki “Çeşmi”nin usta bir şairi temsil edemeyeceği, “*ileride iyi bir şair olma umudu taşıdığı*” anlamına geldiğini düşünerek “*Âlî*” mahlasını aldığı tahmin edilebilir.

Mustafa Âlî henüz 22 yaşındayken önde gelen genç şairler arasına girmeyi başarabilmiştir. Kendi de şair olan Bağdatlı Ahdî, gününün önemli şairlerinin biyografik bilgilerini aktardığı “*Gülşen-i Şu'arâ*” adlı kitabında Mustafa Âlî'ye de yer vermiştir.²⁴

²¹ Cihan Kılıç, “Osmanlı İlmîye Teşkilatında Kariyer Sistemi”. *Turkish Academic Review*, 2018, C. 3, S.1, s. 155.

²² Yusuf Turan Günaydin, İbrahim Halil Arslantürk, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hilvetü'rriçâl'inde Melâmîyyûn ve Muhaddesûn Zümreleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.18, 2007, s. 296

²³ İsen, a.g.e., s. 4.

²⁴ Fleischer, a.g.e., s. 24.

Bağdatlı Ahdî'nin dışında, aşağıdaki dizelerden de anlaşılacağı gibi, Mustafa Âlî de kendisini edebiyat alanında önemli isimler arasında görmüştür.

“Nazmıyla asrının vahidi iken

Nesriyle fenninin fendi iken”²⁵

Anlaşıldığı kadarıyla, Mustafa Âlî'nin öz güveni ya da mağrur kişiliği yalnızca edebiyat ve şiir alanında değil öğrenciliğinde de ön plana çıkmıştır. O akıl ve mantık gerektiren ilahiyat alanında eğitim aldığı ve 16 yaşına geldiğinde bütün medreselere kabul edilecek bir düzeye ulaştığını öne sürmektedir. *“Bu tarikle tarîk-i ‘ilm-i şerîfe sâlik ve ‘ülûm-i ‘akliye vufünûn-i nakliye fevâ'idine mâlik olub sinnüm sâz-dih seneye makrûn ve ‘ömr-i nazenînüm on altı sâl ile tarâvetnümün oldukda ki isti'dâduma göre müste'idd-i medâris-i fazl u kemâl ve istihkâkum muktezâsınca müstemsik-i cibâl-i hayâl ve müteşebbis-i ezyâl-i nikât u me'âl olmışdum.”²⁶*

Bu ifade Mustafa Âlî'nin kendisini met etmesi olarak görülmekle birlikte, bir yandan da medrese sisteminin zirvesi olarak bilinen Sahn-ı Seman'a kabul edilmesi, bu övünmede haklılık payı olduğunu gösterir. Ancak, elde ettikleri ile yetinmeyen ve sürekli olarak bulunduğu yerden şikâyet eden bir Mustafa Âlî de yine bu böbürlenmenin bir sonucu olarak görülebilir.

Mustafa Âlî'nin aldığı eğitimin nitelikli oluşu tarih yazarlığında gösterdiği titizlikten de anlaşılmaktadır. O, Moğol Fatihî Timur'un Osmanlı ordusu karşısında kazandığı zaferi, çağdaşlarının aksine daha farklı, daha nesnel bir yaklaşımla değerlendirmesiyle bilinmektedir. Bu nedenle ondokuzuncu yüzyılın ünlü tarihçisi Hammer'ın kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca yazar, *Kühü'l-Ahbâr* başlıklı önemli tarih çalışmasında uyguladığı sistematik ile Osmanlı padişahlarını kronolojik olarak sıralamış, her padişah döneminde önde gelen devlet yöneticileri, âlimler ve şairlerle ilgili biyografik notlara yer vermiştir. Ayrıca, bu çalışmayı yazarken kullandığı 130 kadar kaynağın adından bahsetmektedir.²⁷

1.3 ESERLERİ

Mustafa Âlî'nin eserleri edebiyat, tarih ve siyaset düşüncesi olarak başlıca üç grupta toplanabilir. Edebiyat alanında verdiği eserlerin sayısı yirmi, tarih alanında verdiği eserlerin

²⁵ İsen, a.g.e., s. 7.

²⁶ Ertaş, a.g.e., s. 165.

²⁷ Ertaş, a.g.e., s. 9.

sayısı onüçtür. Siyaset düşüncesi çerçevesine giren eserlerinin sayısı ise beştir. Bunların dışında herhangi bir kategoriye girmeyen eserleri de mevcuttur ve bir kısmı da kendi verdiği bilgilerden yalnızca başlık olarak bilinmektedir. Aşağıda betimlenen çalışmaları yazarın en bilinen eserleridir. Mustafa Âlî'nin bir hükümdara sunulmak üzere kaleme alınmış nasihatname niteliğindeki eseri tektir. *Nushatü's-Selâtin* ağırlıklı olarak Mustafa Âlî'nin yaşadığı çağın siyasi durumunu yansıtan bir eserdir. Ama bu konuyu ele aldığı tek çalışması değildir. Yazar, “*Hulasatu'l-Ahval der Letafet-i Mevaz-i Sahih-i Hal*” adlı eserinde çağın yönetici kadrosuna, sosyal sınıflarına kinaye yapmıştır. Aslında bu eseri tercî-i bend formunda yazılmış oniki bentlik bir şiirdir, fakat içeriği itibarıyla *Nushatü's-Selâtin*'e yakındır.

21 yaşındayken yazdığı ve ilk eseri olarak bilinen **Mihr ü Mâh**'ı Şehzâde Selim'e sunmuştur. Na't ve kasidelerden oluşan dini içerikli bir eserdir. Mustafa Âlî'nin bundan başka **Mihr ü Vefâ**, **Tuhfetü'l-Uşşâk**, **Sadef-i Sad-Güher**, **Riyâzü's-Şâlikîn** gibi gazel ve mesnevi türünde edebi eserleri de bulunmaktadır.²⁸

Mustafa Âlî tarih alanında da birçok eser vermiştir. Bunlardan **Nâdirü'l Mahârib**'de Şehzâde Selim ile kardeşi Bayezid Çelebi arasında 1559 yılında meydana gelen Konya Savaşını anlatmaktadır. Veliht olarak Hürrem Sultan'dan destek gören ama onun ölümü ile öz güvenini kaybeden Bayezid, taht konusunda pek de iddialı olmayan Selim'e karşı cephe almıştır. Aralarındaki olası çatışmayı önlemek için Kanuni ikisinin de sancaklarını değiştirir ama Bayezid'in direnişi ile karşılaşır. Sonuçta Konya Ovası'nda Selim ile Bayezid'in güçleri karşı karşıya gelir, Selim'in ordusu Kanuni tarafından desteklenince Bayezid yenilgiye uğrar ve dört oğlu ile boğularak öldürülür. Mustafa Âlî eserinde bu olayı şiir ve düz yazı olarak anlatmıştır, şiirlerin önemli bir bölümü Farsçadır.²⁹

Heft-Meclis'de, Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferi ve onun ölümü üzerine II. Selim'in tahta çıkışı anlatılmaktadır. Eserini Sokullu Mehmet Paşa'nın dikkatini çekmek amacıyla yazmıştır. Zigetvar seferi hakkında bilgi veren bir çalışma olması münasebetiyle önemlidir.³⁰

Zübdetü't-Tevârîh, Kara Yakub b. İdris el-Karamânî'nin *İşrâku't-Tevârih* adlı Arapça eserinin genişletilmiş bir çevirisidir. Mustafa Âlî Bosna'da bulunduğu sırada Bosna

²⁸ İsen, a.g.e., ss. 16-17.

²⁹ Filiz Kılıç, *Şehzade Bayezid "Şahi" Hayatı ve Divanı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, ss. 11-16.

³⁰ Mustafa Eravcı, “Gelibolulu Mustafa Âlî ve “Heft Meclis” Adlı Eseri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.6, 2010, s. 2

Sancak Beyi Ferhat Paşa'nın isteği üzerine bu çalışmaya başlamıştır. III. Murat'a sunulan eser bir mukaddime, dört tabaka ve hatimeden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümünde Hz. Muhammed'den önceki 21 peygamberle ilgili geniş bilgi yer almıştır. İkinci bölümde içerik olarak Hz. Muhammed, akrabaları ve çocukları anlatılır. Üçüncü bölüm, peygamberin cennet ile müjdelediği 12 kişiye ayrılmış, dördüncü bölümde ise İmam Gazzalî'nin yaşadığı çağa kadar İslam dünyasının önemli âlimleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Kitap İslamiyet ağırlıklı dinler tarihi eseri olarak görülebilir.³¹

Nusret-name, 1578-80 tarihleri arasında gerçekleşen Azerbaycan ve Şirvan fethinin tarihidir. Lalâ Mustafa Paşa sefere komutan olarak atanınca onun divan kâtibi olarak görev yapan Mustafa Âlî de onunla birlikte görev almıştır. Eser, savaşların kazanılması ile padişaha ve devlet büyüklerine yazılan fetihnameleri de içerir. Âlî bu eserin yazılış nedenini; gelecekte öğrencilere tarihin aktarılmasını sağlamak ve rağbet olunan kâtiplik mesleği için diplomatik yazışmaların yollarını öğretmek olarak izah eder. **Fursat-name** adlı eserini ise Nusret-name'nin tamamlayıcısı olarak yazmıştır.³²

Câmiu'l-buhûr der Mecâlis-i Sûr adını verdiği manzum surnamesinde Mustafa Âlî, III. Murat'ın oğlu Şehzâde Mehmet'in 1582 yılındaki görkemli sünnet düğününü anlatmaktadır. Düğünde, suda yüzen aslan, kaplan, fil ve deve figürlerinden ve misafirlerin bu gösteriyi hayranlıkla izlediğinden bahsetmektedir. Bahsi geçen bu düğünde ikram edilen yemekler Osmanlı yemek kültürünün zenginliğini yansıtmaya açısından oldukça önemlidir.³³

Bağdat'ta hazine defterdarlığı yaptığı sırada kaleme aldığı **Menâkıb-ı Hünerverân** adlı eserde yazar, hat sanatını tarihini ünlü hattatlarıyla birlikte ele almıştır. Iraklı Muhammed Yezdî'nin elli hattatın biyografilerine yer verdiği kitabından ve sözlü bilgilerden yararlanılmıştır. Hat konusunda yazılan az sayıda kitaplardan biri olarak, Mustafa Âlî'nin eseri kültür tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır.³⁴

³¹ Muhammet Fatih Duman, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Zübdetü't-Tevârih Adli Eserinin Tahlili", Erzurum, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2015, s. 388.

³² Mustafa Eravcı, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nusret-nâme Adli Eserinin Osmanlı Diplomatîği Bakimından Ehemmiyeti" Bursa, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, 2003, s. 75.

³³ Şerife Ağarı, "Gelibolulu Âlî'nin Surnâmesinde Osmanlı Yemek Kültürü", *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırma Dergisi*, C.7, S.1, 2017. s. 106.

³⁴ Müjgan Cunbur, *Hattatlar ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hünervan) Gelibolulu Mustafa Âlî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.58.

Mir'âtü'l-Avâlim, dünyanın yaratılışı ve Hz. Âdem'den önce dünyada bulunan yaratıklarla ilgili efsane ve hurafelerin toplandığı bir kitaptır.³⁵

Mirkâtü'l-Cihâd, Battal Gazi'nin torunu Melik Danişmend Ahmed'i konu alan ve İbn Âlâ'nın kaleme aldığı *Danişmendname*'nin onbeşinci yüzyıl Türkçesine aktarımıdır. Eserin daha önce Sultan I. Murad'ın isteğiyle bir çevirisi daha yapılmıştır.³⁶

Küh'ü'l-Ahbâr, Mustafa Âlî'nin 1591-1598 yılları arasında kaleme aldığı en önemli tarih çalışması olarak bilinmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi, Solakzâde, Peçevî, Naîmâ ve Mustafa Nûri Paşa gibi Osmanlı tarihçileri bu çalışmadan yararlanmışlar, eseri ilk defa kullanan Batılı tarihçi ise Hammer olmuştur. İlk nüshası bugün Uppsala Üniversite Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³⁷ Zübdetü't-Tevârih ve Mir'âtü'l-Avâlim adlı çalışmalarında yer verdiği konularla başladığı eserin ilk bölümünde dünyanın yaratılışı, peygamberler tarihi, Emevîler, Abbasiler, emirler, bilginler, şeyhler ve hekimlere yer verilmiştir. Üçüncü bölüm ise Oğuz Türkleri, Çerkezler, Fatımiler, Eyyubiler, Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi devlet ve beyliklerin tarihine ayrılmıştır. Eserin dördüncü bölümü Küh'ü'l-Ahbâr'ın Osmanlı İmparatorluğu tarihi için en önemli kaynaklar arasında görülmesinin asıl nedenidir. 300 yıllık tarih bu bölümde iki cilt olarak düzenlenmiştir ve birinci cilt Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna kadar olan kesiti içerir. İkinci bölüm ise Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim dönemlerini ve III. Murat döneminin başları ele alınmıştır.

Eserde her padişah dönemi kronolojik olarak tahta çıkış ile başlar sonrada padişahın karakteri, yetenekleri, yaptığı hayırlar anlatılır. Ayrıca, emrinde görev yapan sadrazamlar, vezirler ve önemli devlet adamları ayrıntılı olarak tanıtılır. Her padişahın yönetim yıllarında yaşanan önemli olaylar da betimlenerek ayrıntılı profillerinin çizilmiş olması eserin önemli bir özelliğidir.

Küh'ü'l-Ahbâr'ın bir başka önemi ise kitabın başında yararlanılan kaynakların verilmesidir. Mustafa Âlî, ilk üç bölüm için yararlandığı 130 kadar kaynaktan söz eder. Osmanlı İmparatorluğunu ele aldığı dördüncü bölümde ise kullandığı kaynak sayısı 30 kadardır. Bunların içinde Âşıkpaşazâde Derviş Ahmet'in yazdığı *Tehvârih-i Âl-i Osman* önemli bir yer tutmaktadır.

³⁵ Ertaş, a.g.e., s. 13.

³⁶ Hakan Şahinli, *Mustafa Âlî'nin Mirkâtü'l-Cihâd Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi S.B.E., Sakarya 2004. s.58.

³⁷ İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Ali ve Divanlarının Tenkitli Metni*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 11.

İlk üç bölüm ile dördüncü bölüm arasındaki fark, ilk üç bölümdeki konuları kaynaklara dayalı olarak aktarması, dördüncü bölümde ise kendi deneyimlerine ve görüşlerine de yer vermesidir. Kendi deneyimleri daha çok yönetimde gözlemlediği yanlışlar ve bunların sonuçları ile ilgilidir.³⁸

Kahire ziyaretlerine bağlı olarak yazdığı **Hâlâtü'l-Kâhiremine'l-'Adâti'z-Zâhire** adlı kitapta yazar, buradaki gözlemlerini, İslamiyet öncesi ve İslamiyet döneminde Kahire kentini ele almaktadır. İki bölümden oluşan eserde önce şehrin beğenilen yönlerine değinmiştir. İkinci bölümde ise olumsuz yönleri ele almış ve kötü yönetimin Kahire'yi nasıl bozduğundan bahsetmiştir. Son kısımlarında Osmanlı beylerbeyinden de söz etmesi nedeniyle Osmanlı tarihi açısından da önemli bir kaynaktır.³⁹

Mustafa Ali'nin, Farsça ve Türkçe yazılmış 4 divanı olduğu genel olarak kabul edilmektedir ancak araştırmacılar bunların sayısı hakkında tam bir mutabakata varmamışlardır. Yazar, ilk divanında gençlik yıllarında yazdığı şiirlerini toplamış ve buna isim vermemiştir. Birinci divandan sonra şiirlerini "*Vâridâtü'l-Enîka*" adını verdiği divanda bir araya getirmiştir. Bu eserini III. Murad'ın tahta çıktığında onun adına tertip etmiştir. Üçüncü divanın ismi "*Lâyihatü'l-Hakika*"dır. Dördüncü divanda ise ömrünün son yıllarında yazdığı şiirleri yer almıştır.⁴⁰

Mustafa Âlî'nin tarih alanında yazdığı eserlerde üç farklı anlatım tarzı mevcuttur. Bunlardan birincisi, çeşitli kaynaklara dayanarak yaptığı tarihsel aktarmalardır. Peygamberler ya da dinler tarihi niteliğindeki eserleri olan *Zübdetü't-Tevârih*, *Mir'âtü'l-Avâlim* ve *Künhü'l-Ahbâr*'ın birinci bölümü, tarihsel olayların anlatılmasına örnek gösterilebilir. Bunun dışında yaşadığı çağda ya da yaşadığı çağa yakın konulara yer verdiği eserlerinde yalnızca gözlemlerini, tanıklığını aktardığı bir ifade şekli kullanmaktadır. Örneğin, *Nâdirü'l Mahârib*, *Heft-Meclis*, *Nusretname* ve *Fursatname* adlı eserlerinde bunu görmek mümkündür. Üçüncü olarak Mustafa Âlî, kendi görüşlerini, eleştirilerini ve deneyimlerini (*Künhü'l-Ahbâr*'ın dördüncü bölümünde olduğu gibi) metne dâhil etmiştir. Bu nokta, tarih eserleri ile nasihatnamesi arasındaki ayrımın çok net olmadığını farkına varmak açısından önemlidir.

³⁸ İsen, a.g.e., ss. 11-13.

³⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Hâlâtü'l-Kâhiremine'l-'Adâti'z-Zâhire*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 38.

⁴⁰ Güllizar Kara, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "Nâdirü'l-Mehârib" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Muhtevasının Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009, s. 22.

Kesin bir ayırım edebi eserleri ile tarih eserleri arasında çizmek mümkündür. Diğer önemli bir konu, nasihatname ve siyasetname terimlerinin birbirine yakınlığı ve benzer eserleri ifadede kullanılıyor olmalarıdır. Tarih eserleri ile nasihatname arasındaki ortak zemin ve siyasetname ile benzerliklerin olması *Nushatü's-Selâtin* değerlendirmesi açısından önemlidir.

Osmanlı nasihatname yazımı Hint ve İran kültürlerinde gelişen ahlak metinlerinin Türkçeye çevirileriyle başlamıştır. Ayrıca, İslamiyet'in doğuşuyla gelişmeye başlayan İslami nasihatnameler de önemli bir kaynak grubu oluşturmuştur. İlk dönem özgün Osmanlı nasihatnameleri de bu metinlerdeki yaklaşımları benimseyerek adalet kavramına vurgu yapan ve öğütler içeren bir yazım tarzı ile kaleme alınmıştır.

Bu nasihatname geleneğine aykırı olarak, aşağıda 3.4'de de açıklandığı gibi çağdaşları İspanyol yazarlara benzer bir şekilde çağının siyasi düşüncesine ve siyaset uygulamalarına eleştirel bakışı, yaşanan sorunları güncel olaylarla örneklendirerek anlatması, Mustafa Âlî'nin eseri ile birlikte nasihatname yazım tarzında köklü bir değişikliğin olduğunun göstergesidir. Edebiyat ve şiir yeteneğine sahip olması, Arapça ve Farsça dillerine hâkimiyeti ve tarih yazarlığı konusundaki ustalığının, yazarın nasihatname yazımına farklı bir yaklaşım getirmesinde rol oynadığı düşünülebilir.

Bu değişimde dış etken olarak, hilafet-saltanat arasındaki dengede meydana gelen farklılığın etkili olabileceği de göz ardı edilmemelidir. İslam devletlerinin gelişiminde, başlangıçta halife şeriatın temsilciliğinde güçlü durumdadır çünkü devlet yönetiminin en temel kaynağı İslami öğretilerdir. Ve sultan, dünyasal işlerin hükümdarı ve yürütücüsü olarak halifenin icazetine bağlıdır. Örneğin yaptığı fetihler sonucu alınan toprakların sahibi olması için halifenin icazetine ihtiyaç duymaktadır. Bu güç dengesi zaman içinde sultanın lehine olacak şekilde değişmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde bu dönüşümle birlikte örfi kanun ve uygulamalarının, şeriat tarafından meşrulaştırılması çabasının Osmanlı entelektüelleri arasında huzursuzluk yarattığı açıktır. Nasihatnamede güncel olaylara, siyaset düşüncesi ve uygulamasına yönelme ihtiyacının da bu nedenle ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde ortaya çıktığı düşünülebilir. Mustafa Âlî böyle bir ihtiyacı karşılamaya yönelik yazan ilk entelektüeldir. Açık bir biçimde padişahın gücünden yana bir tutum sergilemekte ve III. Murat döneminde yapılan yanlışları nasihatlerine dayanak edinmektedir.

Mustafa Âlî'nin edebi ve tarihi eserleri dışında kalan ve kendi içinde bir kategori oluşturmayan başka eserleri de vardır ve *Nushatü's-Selâtin* de genellikle bunların arasına dâhil

edilmektedir. Bu gruba giren diğer eserler, araştırmamız açısından önem taşımadığı için bu bölümün kapsamı dışında bırakılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ DÜŞÜNCE KAVRAMI VE OSMANLI'DA SİYASİ DÜŞÜNCE

Bu bölümde siyasi düşünce kavramı öncelikle kuramsal boyutta ele alınmıştır. Bu bağlamda, siyasi düşüncenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kaynakları, gelişimi ve Osmanlı idari uygulamalarını etkileyen etmenler üzerinde durulmuştur. Alt başlıklar yüzyıllara dayalı bir ayrıştırmaya bağlı olarak ele alınmış ve Osmanlı politik düzenlemelerinin değişen dinamikleri irdelenmiştir. Burada amaç, siyaset düşüncesinin gelişimini izlemek ve okuyucuya aktarmaktır ancak bu gelişmenin kesin olarak yüzyıllara göre olduğu iddia edilemez.

Araştırmanın konusu her ne kadar onaltıncı yüzyıl siyasi düşüncesini nasihatname kapsamında ele alıyorsa da ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllar konunun kökenlerini ve değişim sürecini belirlemek amacıyla ele alınmıştır. Ondördüncü yüzyılda ön plana çıkan kavramlar gaza/gaziler, dinsel/etnik çeşitlilik olarak belirlenmiştir. Onbeşinci yüzyılda buna merkezîyetçilik, millet sistemi, şeriat ve örf kanunları eklenmiştir. Onaltıncı yüzyılın devlet uygulamaları, nizâm-ı âlem, adalet ve erkân-ı erbaa kavramları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1 SİYASİ DÜŞÜNCE KAVRAMI

Tarihsel bir irdelemeye girmeden önce, “*siyasi düşünce*” kavramının sınırlarını çizmek, konuyu onaltıncı yüzyıl Osmanlı yönetim şekli bağlamında ele almanın ana hatlarını belirlemek bakımından önemli olacaktır. Siyaset bilimci Mayal, siyasi düşünce kavramının bir tanımını “*siyasi örgütün temeli ile ilgili ve otoritenin uygulamalarının ve sınırlarının gerekçeleri ile ilgili düşünceler üretme geleneği*”⁴¹ şeklinde ifade etmektedir. Bu açıklamada politik uygulamalar düşünce üretiminin ana konusu olduğundan, siyasi düşüncenin otorite dışında üretildiği izlenimi vardır ancak, daha genel tanımlarda mevcuttur. Örneğin İslam tarihi ve siyasi düşüncesi uzmanı Patricia Crone siyasi düşünceyi “*Betimleyici olmaktan çok kural koyucu bir tarzda formüle edilmiş güç hakkında düşünce: Güç dağılımı nasıl olmalıdır? Güç*

⁴¹ James Mayall, “Nationalism and Imperialism”, *The Cambridge History of the Twentieth-Century Political Thought*, ed. Terence Ball ve Richard Bellamy, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 118.

kullanımı nerelerde olmalıdır?” şeklinde tanımlar.⁴² Bu tanımda gücü elinde bulunduran da politik fikir üretiminde yer almaktadır, bu anlamda Crone'nun analizi daha kapsayıcıdır.

Konu ile ilgili ikinci bir belirleme, siyasi düşünce ile siyaset kuramı arasındaki farkın altını çizmektedir. Bu ayrımı, Dryzek, Honig ve Phillips şöyle ifade etmektedir.

*“Siyaset kuramı disiplinler arası bir uğraş alanıdır ve ağırlık merkezi çok da disiplin yapısına sahip olmayan siyaset bilimi disiplininin beşerî dallar ucunda bulunur. Gelenekleri, yaklaşımları ve tarzları değişir ama bu farklılıklar siyasi eylemin normları, pratikleri ve düzenlenişi ile ilgili kuram geliştirmek, eleştirmek ve tanı koymak ortak paydasında buluşurlar. Bu çabalar geçmiş ya da günümüzü, kendi bulunduğumuz yer ya da başka yerlerdeki siyasi eylemleri kapsar.”*⁴³

Bu bağlamda siyaset kuramının, siyaset düşüncesini de kapsayan çeşitli konularda analiz yapma ve sistematik geliştirmeye yönelik bir yapısı vardır denilebilir. Buna karşılık siyaset düşüncesi, otoritenin yapısal yönü ile ilgili çözümleme gerektirmeksizin belli fikirler ve öneriler geliştirmek bakımından siyaset kuramından ayrılır. Bu kapsamı Cemal Kafadar şöyle ifade etmektedir: *“Osmanlı siyaset düşüncesinin izini sürmek ve anlamak isteyenlerin işi, direkt olarak siyaset ile ilgili kavramlaştırma ve kuramlaştırmalara yer veren (siyasetnâme, ahlak gibi) eserlerle ya da yasama gibi devletle ilişkisi belirgin alanlarla, saray-devşirme gibi kurumlarla sınırlı tutulamayacak bir iştir.”*⁴⁴

Siyaset düşüncesi kavramının bu betimlemeleri *Nushatü's-Selâtin*'in "*Nasihatname*" olarak tanımlanması üzerinde yeniden düşünmeyi gerektirir. Her ne kadar yapısı ve içeriği padişaha nasihatler olsa da bu nasihatlerle yazar **bir ölçüde yaşadığı çağın siyaset düşüncesini yansıtmaktadır**. Bu anlamda, ayrı bir yazım türü olarak görülen *Siyasetname* ile *Nushat'ü's-Selâtin* arasında önemli bir fark yoktur. Aradaki fark, yazım üslubu ile ilgilidir, Mustafa Âlî nasihatnamesinde edebiyat becerilerini ortaya koyarak, düz yazı dışında nazım formunda anlatılara da yer vermiştir. Klasik yazım şeklinden farklı bir tarz kullanmıştır, ancak bu onun siyaset düşüncesini yansıtmaması ile çelişen bir durum değildir.

⁴² Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburg, Edinburg University Press, s. i.

⁴³ John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips, "Introduction", *The Oxford Handbook of Political Theory*, ed. John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips, Oxford, Oxford University Press, 2006, ss. 3-44.

⁴⁴ Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, C. 1, ss. 23-28.

2.2 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİYASİ DÜŞÜNCE

2.2.1 Siyasi Düşüncenin Kaynakları

Osmanlı siyasi düşüncesinin köklerine ilişkin görüşlerdeki çeşitliliğe kavramın sınırlarının genişliğinin neden olduğu düşünülebilir. Örneğin, Hint, İran, Antik Yunan uygarlıklarındaki devlet düzenine ilişkin fikirlerin ve İslam hukukunun Osmanlı'nın politik uygulamalarına kaynak olduğu uzun süredir yaygın kabul gören bir anlayıştır. Bu bakış açısını İmparatorluğun idari yapısını yirminci yüzyıl ortalarında incelemeye başlayan Bernard Lewis de benimsemiş, ayrıca Moğol devlet idaresi ile ilgili uygulamaların Osmanlı'da etkili olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, ondördüncü yüzyıl başlarında, Anadolu Selçuklularının egemenliğini sona erdiren istilalar, İlhanlıların egemenliğini ve Moğol yöneticilerin siyasi düşüncesini egemen kılmıştır. Lewis, Moğollarda devlet yönetiminin, “*Cengiz Han Yasası*” diye bilinen gelenek ve görenekler üzerinden oluşturulmuş kurallara dayandığını savunmaktadır.⁴⁵ İran İlhanlıları İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Cengiz Han Yasası devlet yönetiminde ağırlığını korumuştur, O bu durumun, ondördüncü yüzyılda Moğolların Anadolu istilaları sırasında büyümeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak Osmanlı nüfus yapısının karmaşık olması, devlet yönetim modellerinin çokluğu ve İslam hukukunun da devreye girmesi nedeniyle, Moğol siyasi düşüncesinin hangi noktalarda etkili olduğunu açıklamanın güçlüğü de kabul etmektedir. Olsa olsa, Osmanlı bu yasadan esinlenmiş, ama pek çok açıdan değişikliğe uğratmıştır.⁴⁶ Bu farklılaşmanın temel faktörü İslam hukukunun devreye girmesidir ve bu durum, Osmanlı siyaset düşüncesinin diğer kaynakları üzerinde de etkili olmuştur. Bu alandaki günümüz yazarlarından Mehmet Öz, Hint, İran ve Antik Yunan'ın yanı sıra Bizans yönetim anlayışının da Osmanlı idari uygulamalarının kaynakları arasında olduğunu kabul etmekte ancak aralarındaki bağlantının ayrıntılarına girmemektedir.

Osmanlı idare şeklinin gelişimi hakkında araştırmaları bulunan Hüseyin Yılmaz ise Osmanlı siyasi düşüncesinin temellerinde İslam siyasasının yanısıra Moğol, Hint, İran ve Antik Yunan yönetim uygulamalarının etkisi olduğu görüşünü benimsemektedir.⁴⁷ Ancak yalnızca adı geçen uygarlıkların tesiri ile değil, seçkinlerin ve tasavvuf erbabının bu kültürlerle çeşitli şekillerde iletişim kurmasından da kaynaklandığını düşünmektedir. Örneğin

⁴⁵ Bernard, Lewis, “İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri” (çev. Salih Tuğ), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1960, C. 2, S. 2-4, s. 220.

⁴⁶ Lewis, a.g.e., s. 223.

⁴⁷ Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, 2018, Princeton, Princeton University Press, s. 53.

medrese mezunlarının, Osmanlı topraklarının çeşitli noktalarında hizmet vermesini gerektiren bir yer değiştirme sistemi vardır. Bu mezunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun uygulamalarını yaymanın yanı sıra, öğretme ve öğrenme amacıyla da seyahat etmişler, gittikleri bölgenin gelenekleri, töreleri ve düzenlemeleri ile ilgili bilgi sahibi olmuşlardır. Birikimleri, yalnızca kültürel alışveriş düzeyinde kalmamış, Osmanlı yönetiminin standartlaştırılmasına yönelik çabalarda da önemli rol oynamıştır.⁴⁸ Bu tarz bir yönetim arayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan çeşitli toplulukların görenekleri dikkate alınarak geliştirilmek istenmiştir.

2.2.2 Ondördüncü Yüzyıl

İmparatorluğun beylik yapısından devlet olmaya doğru ilerlemenin yaşandığı kuruluş döneminde, Osmanlı aydınlarının dikkatleri henüz çevre uygarlıklardaki siyasi düşünceye yoğunlaşmamıştır. Ondördüncü yüzyılda yaygın olan, tarihi kahramanlara ilişkin destanlar, şiirler ve efsanelerin anlatımı ve bunlardan ahlaki dersler çıkarılması olmuştur. Bir başka deyişle devlet yönetimini şekillendirecek sistemler ve bunların altında yatan siyasi fikirler henüz gündemde değildir. Ayrıca yukarıda yer alan anlatıların çoğu daha sonra, onbeşinci yüzyılda yazıya dökülmüştür.⁴⁹

2.2.2.1 Gaza ve Gaziler

“*Gaza*” kavramının ondördüncü yüzyılda taşıdığı anlam Osmanlı siyasi düşüncesindeki çeşitlilik ve karmaşıklığı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Gaza günümüz tarihçileri tarafından “*Kutsal savaş*” anlamında yorumlanmıştır ve buradaki “*Kutsal*” sıfatı da İslami bağlam ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Paul Wittek, Osmanlı Devleti'nin doğuşunu Bizans sınırında yaşayan Müslüman-Türk boylarının varlığına bağlamıştır. Buradaki “*Müslüman*” vurgusu dikkat çekicidir. Selçuklu Devleti'nden farklı olarak **Osmanlı'nın doğuşundaki temel siyasi düşünce**, Wittek'e göre, “*Gaza*”, ya da “*İman yolunda savaş*”tan başka bir şey değildir. Bu anlamda Osmanlı kendisinden önceki Türk boylarının bir devamı değil, “*Gaza'nın ilk örneğidir.*”⁵⁰ Wittek, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında, Anadolu'daki Müslüman Beyliklerle de savaştığının farkındadır. Bununla ilgili açıklamasında, söz konusu beyliklerin güç birliği oluşturdukları için Osmanlı'nın onlara karşı

⁴⁸ Hüseyin Yılmaz, a.g.e., s. 54.

⁴⁹ Gabor Ágoston, “The Ottomans: From Frontier Principality to Empire”, *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*, ed. John Andreas Olsen and Colin S. Gray, Oxford, Oxford University Press, 2011, s. 107.

⁵⁰ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire: Studies in the History of Turkey, thirteenth-fifteenth Centuries*, Abingdon/New York, Routledge, [1938] 2012, s. 130.

da savaşmak zorunda kalmasına vurgu yapmaktadır.⁵¹ Onun bu çıkarımı, ondördüncü yüzyılda yaşamış olan ve divan şiirinin kurucusu olarak kabul edilen **Ahmedî**'nin Yıldırım Bayezid'in oğullarından Emir Süleyman Çelebi'ye sunduğu "*İskendername*"adlı eserine dayanmaktadır. Ancak bu kaynakta yer alan bilgileri Wittek başka belgelerle doğrulayamamıştır. İskendername bir tarih çalışması değil mesnevi türünde manzum bir eserdir, bu nedenle, içerdiği bilgilerin tarihsel olayları aktarmama olasılığı yüksektir. Ahmedî, eserinde Moğol hükümdarlarının adil yöneticiler olduklarını ve tebaalarına adil davrandıklarını, ifade etmiştir. Osmanlı padişahlarının ise "*Hem Müslüman hem de adil*" yöneticiler olduğunu ifade eder ki, buradaki "*Müslüman*" vurgusu Wittek'in tanımlamasının kaynağını oluşturmaktadır.⁵²

Wittek gibi, Shaw da Osmanlı Devleti'nin kurucu unsurları olarak Anadolu'daki Müslüman-Türk Beyliklerine işaret etmektedir. Bunlar, Anadolu'daki Hıristiyan nüfus ile Osmanlı'dan önce de savaş halindedirler ve aradaki din farkı nedeniyle gazidirler. Osmanlı Devleti Anadolu'da egemen olmaya başladığında bu beylikleri kendi çatısı altında toplamıştır. Bu nedenle Shaw, ilk Osmanlı Devleti'nde siyasal düşüncenin ekonomik ve dinsel motiflerle oluştuğunu iddia etmektedir. Ona göre Osmanlı'nın takipçileri İslami yönetimi yaymanın ve ganimeti emniyete almanın peşine düşmüşlerdir.⁵³

Wittek ve Shaw'ın yorumları Osmanlı İmparatorluğu'nun daha sonraki dönemlerinde gazaya yüklenen anlama daha uygun görünmektedir. Agoston, ondördüncü yüzyılda dinsel çağrışımın bu kadar belirgin olmadığını öne sürmektedir. Çünkü kuruluş yüzyılında Osmanlı ordusunun savaşı yalnızca gayri müslimlere karşı değil, bu topraklarda yaşayan Müslüman topluluklarına da düzenlenmiştir.⁵⁴ Agoston'a göre ondördüncü yüzyılda gazanın yanı sıra bu terimle aynı bağlamda kullanılan, ama dinsel bir anlamı olmayan "*Akın*" kelimesi de vardır. Ondördüncü ve hatta onbeşinci yüzyıllarda her türlü askeri operasyonlar için gaza ve akın birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu nedenle, Wittek ve Shaw'ın gaza terimini kelime anlamıyla değerlendirerek Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bir gaza devleti, yani İslam motiflerine dayalı bir siyasi düşünceye sahip olduğu iddiası, Agoston'a göre gerçekleri

⁵¹ Wittek, a.g.e., s. 118.

⁵² Anthony Black, *The History of Islamic Political Thought*, 2. b., Edinburgh, Edinburgh University Press, 2011, s. 204.

⁵³ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volum 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 1976, s. 12.

⁵⁴ Gabor Agoston, "ghaza", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston ve Bruce Masters, New York, Facts on Files, 2009, s. 232.

yansıtmamaktadır.⁵⁵ Ne var ki, bu gibi kavramsal dönüşümlerin birdenbire olmayacağı, zamana yayılacağı dikkate alınarak, İslamî düşüncelerin ön plana çıkmaya başladığı tek tek olguların ve tarihsel belgelerin de farkında olmak gerekmektedir. Örneğin, Yıldırım Bayezid'in söylediği şu sözler, özellikle de onun padişahlığı döneminde olan Haçlı Savaşları bağlamında anlamlıdır: “Çünkü savaşmak bizim dileğimiz, darbe indirmek cihat san'atımız, Tanrı yolunda gaza etmek bizim şeriatımızdır. Birileri dünya malı ve ganimet için savaşıyorsa bizler yalnızca ilâ-i kelimetullah için savaşıyoruz.”⁵⁶

İslami öğelere örnek oluşturma açısından Osmanlı Devleti'nin ilk padişahları Osman ve Orhan'ın “Gazi” olarak, üçüncü padişah olan I. Murat'ın ise savaş meydanında öldüğü için “Şehit” lakabıyla anıldığı göz ardı edilmemelidir.

2.2.2.2 Dinsel ve Etnik Çeşitliliğe Yaklaşım

Agoston'a göre, yüzyılın başlarında Anadolu kıyılarına gelen Katolik Katalan paralı askerler, asıl görevleri Türk boyları ile savaşmak olduğu halde, Bizans İmparatorluğu'na bağlı topluluklarla da savaşmışlardır. Bu askerlerin bir bölümü Katalonya'ya geri dönmeyip, Osmanlı güçlerine katılmışlardır. Ayrıca, Osmanlı ordusunda görev yapan Ortodoks Hıristiyan Rum komutanlar da bu yıllarda da mevcuttur.⁵⁷ Agoston'ın çizdiği bu görüntü, Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyılında İslami düşüncelerle hareket ettiği savıyla çelişmektedir. Yüzyılın sonuna denk gelen Yıldırım Bayezid döneminde, Balkanlardan Doğu Karadeniz'e uzanan Osmanlı topraklarında çok çeşitli etnik ve dinsel topluluklar yer almıştır ki bu anlamda Osmanlı, çağdaşı pek çok devletten daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Merkezden uzak bu topraklarda Osmanlı yönetimi, dinsel kimliğe göre herhangi bir ayırım yapmaksızın yerli liderlerle iş birliğini ön plana çıkararak bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin Kuruluş döneminde etnisite, ırk ya da dine dayalı bir rejim olmadığını, hanedanlığı vurgulayan ve hanedanlık dışındaki halkları ayırım yapmaksızın “Ulus” olarak adlandıran bir siyasi düşünceye sahip olduğunun altını çizmektedir.⁵⁸

Yüzyılın sonlarında yaşanan gelişmelerin ardından din farkı gözetme konusunun Osmanlı siyasi düşüncesinde etkili olduğu söylenebilir. 1395'te Hıristiyan ordularının Osmanlılara karşı giriştiği Haçlı Seferi, Osmanlı'nın din motifli ilk savaşıdır. 1396'da

⁵⁵ Gabor Agoston, “The Ottomans: From Frontier Principality to Empire”, s. 109.

⁵⁶ Feridun M. Emecen, “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2015, S. 48, s. 86.

⁵⁷ Agoston, “Ghaza”, s. 232.

⁵⁸ Black, a.g.e., s. 210.

Yıldırım Bayezid'in Niğbolu'da Haçlı ordusuna karşı kazandığı zafer, Bayezid'in Kahire'deki İslam Halifesi I. Mütevekkil tarafından “*Rum Ülkesinin Sultanı*” unvanı ile taltif edilmesini sağlamıştır ki böylelikle Osmanlı Devleti'nde ilk kez bir hükümdara “*Sultan*” unvanı verilmiştir.⁵⁹ Bu gelişmeler, din ayrımının, en azından İslam ve Hıristiyanlık bağlamında kendini belli etmeye başladığının göstergesi olarak kabul edilebilir.⁶⁰

2.2.3 Onbeşinci Yüzyıl

2.2.3.1. Yönetimin Merkezileşmesi

Ondördüncü yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ağırlıklı olarak etnisite, ırk ya da dine dayalı bir siyasi düşüncenin olmaması, bir başka açıdan bakıldığında âdem-i merkeziyetçi bir yaklaşımın egemen olduğunu da ima etmektedir. Bu durum Osmanlı topraklarının Karadeniz ve Balkanlarda genişlediği Yıldırım Bayezid dönemi açısından önemlidir. Bayezid'in bir yandan gazanın dinsel anlamına vurgu yaparken, öte yandan ele geçirilen topraklardaki yerli liderlerle din farkı gözetmeksizin iş birliği geliştirmesi dikkat çeken bir noktadır.

Osmanlı yönetiminin başından beri idari standartlaşma arayışı içinde olduğu, buna örnek olarak medrese mezunlarının uzak bölgelere giderek yerel kültürlerle iletişim kurduklarına yukarıda 2.2.1'de değinilmiştir. Bu duruma örnek gösterilecek en önemli uygulamalardan biri de Selçuklulardan devralınan “*Kadılık*” kurumudur. Kadılar, Kanun-i Osmani'nin yerelde uygulanmasını sağlayan hukukçular olarak görevlendirilir ve taşradaki yöneticilerden bağımsız doğrudan Osmanlı sarayına bağlı olarak çalışırlardı.⁶¹ Kadılarla ilgili atama, yer değiştirme ve benzeri bürokratik işlemlerin yürütülmesi için merkezi yönetimde oluşturulan kazaskerlik kurumu ondördüncü yüzyılın ortalarında devreye sokulmuştur.⁶²

Bu temel uygulamaların dışında, onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında, standartlaşma ve merkeziyetçi yönetim anlayışının Osmanlı siyasi düşüncesinde ağırlık kazandığı görülmektedir. Yıldırım Bayezid ve sonrasında, Osmanlı topraklarına katılan yerlerde, özellikle de Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu Balkanlarda yönetim Rum kökenli Evrenosoğulları, Mihaloğulları gibi ailelerin eline bırakılmış ve bu aileler kendi yönetim

⁵⁹ Emecen, a.g.e., s. 71.

⁶⁰ Karen Berkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s.126.

⁶¹ Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1995, s. 12.

⁶² İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, Turhan Kitapevi, 1994, s.12.

anlayışlarını uygulayabilmişlerdir. Ancak onbeşinci yüzyılın ortalarında bu siyasi düşünce terk edilmiştir. Örneğin II. Murat tahta geçtiği sırada, amcası Mustafa padişahlık iddiasıyla Edirne’de kendini sultan ilan etmiş, Osmanlı yönetimindeki merkezîyetçi eğilimlerden rahatsız olan, kendi hareket özgürlüklerinin kısıtlandığını hisseden bu ailelerden destek görmüştür.⁶³

Merkezden yönetim anlayışının kurumsallaşması II. Mehmet dönemi ile başlamıştır. O kendinden önceki geleneğin aksine yerel liderlerden, komutanlardan, ulemâdan eğitim almamış, bunun yerine sarayda, özel hocalar tarafından eğitilmiştir. Verilen öğretim kapsamında, eski güçlü imparatorluklardan örneklerle, merkezi yönetimin üstünlükleri vurgulanmıştır. Sonuç olarak II. Mehmet’in siyasi düşüncesinde yerel liderler ve komutanlar ile yetki paylaşmanın yeri hiçbir zaman olmamış, bu tür güç odaklarını siyasi ortamdan uzaklaştırarak, yönetime karışamayacakları yeni görevlere yönlendirmiştir.⁶⁴

II. Mehmet döneminde çıkarılan kanunnameler, merkezileştirmenin açık kanıtlarıdır. Kanun-i Osmaninin temelinde “*Reâyânın ve toprağın sahibi*” padişaktır. Dolayısıyla hiç kimse, onun buyruğu olmadan toprak üzerinde bir hak iddia edemez ve toprakta çalıştıracağı köylülerle ilgili bir tasarrufta bulunamazdı.⁶⁵ Bu temel ilke, reâyâdan farklı bir statüye sahip yönetici sınıfın kısmi özerkliğinin ve gücünün kısıtlanmasına neden olmuştur.⁶⁶

Merkezileştirme uygulamalarının bir yansıması, Müslüman topluma dini ve ahlaki öğretilerin şehirlerde ulemânın kontrolü altında yayılmasında da görülür. Onbeşinci yüzyılda ağırlıklı olarak da II. Mehmet döneminde, şehirlerde etkinlik gösteren tekke ve zaviyelerin değer kazandığı kırsaldakilerin ise göz ardı edilmeye başlandığı görülmektedir. Şehirlerdeki tekke ve zaviyeler, ulemânın denetimi altına girmiştir. Taşrada etkinlik gösteren dervişler ulemâdan uzak olduğundan dini ve ahlaki öğretileri merkezi kontrolün dışında kalmıştır.⁶⁷ Âşıkpaşazâde, Osmanlı Devleti’nin başlangıcından II. Mehmet yönetiminin sonuna kadar olan dönemi kapsayan *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinde bu ayrımın tipik bir örneğini verir:

“SORU- Ey derviş! Bu Anadolu memleketinin dervişleri-âlimlerinden bahsettin ama Hacı Bektaş Sultan' ı niye anmadın?

⁶³ Agoston Gabor, “Administratin, Central”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, New York, Facts on Files, 2009, ss. 10-13.

⁶⁴ Hüseyin Yılmaz, a.g.e., s. 242.

⁶⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 73.

⁶⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 29.

⁶⁷ Hüseyin Yılmaz, a.g.e., s. 136.

CEVAP- Bu andığım dervişler Osmanoğlu vilayetinde olanlardır. Bu Hacı Bektaş hiçbir padişahla birlikte bulunmadı."⁶⁸

Bunun da ötesinde devletin kurduğu medreseler arasında merkeze doğru bir hiyerarşi oluşmuştur ve İstanbul'da Sahn-ı Seman olarak bilinen Fatih Medreseleri bu hiyerarşinin en tepesinde yer almaktadır.⁶⁹

1416'da meydana gelen Şeyh Bedrettin ayaklanması, tasavvufta kentsel-kırsal ayrımının tipik bir örneği olarak görülebilir. Osmanlı gazisi babanın ve Rum kökenli annenin çocuğu olarak Edirne yakınlarındaki Simavna'da dünyaya gelen Bedrettin, Konya, Kahire, daha sonra da Azerbaycan'daki Ardabil'de eğitim almıştır. Âdem-i merkezîyetçi yönetimden yana olan Musa Çelebi'nin kontrolündeki Balkan topraklarında kazaskerlik yapmış ve maaşı ödenmeyen askerlere tımar vererek yerel halkın gönlünü kazanmıştır. I.Mehmed, Musa Çelebi'yi saf dışı bıraktıktan sonra ona açık destek veren Bedrettin'i İznik'e sürmüştür. **Ayaklanma, Şeyh Bedrettin'in tüm dinleri ve insanları eşit gören, toprak mülkiyetinin ortak mülkiyet olması gerektiğini savunan İslami yorumlarından güç alarak, taşrada gaziler, tımarları elinden alınmış sipahiler, Türkmen ve Hıristiyan köylülerin harekete geçmesiyle patlak vermiştir.**⁷⁰

2.2.3.2 Millet Sistemi

Millet sistemi, imparatorluk toplum düzeni bağlamında Osmanlı siyasi düşüncesinin uygulamaya aktarılması olarak görülebilir. Topraklarını genişletmesine paralel olarak Osmanlı Devleti çok çeşitli etnik kökenden toplulukları bünyesine katmıştır. Bu sistem, çeşitliliği daha kolay yönetilebilir hale getirmesi açısından önem taşımaktadır ve coğrafi sınırlama olmaksızın inanç temeli üzerine oturtulmuştur. Osmanlı bünyesine dâhil olan etnik topluluklar mezhep farklılıklarına göre Rum Ortodoks, Ermeni Ortodoks ve Yahudi şeklinde sınıflandırılmıştır.⁷¹

Bu milletlerin Müslüman nüfus ile bir arada yaşaması ön görüldüğünden, Müslümanlara hizmet etmek üzere görev yapan imam, müftü, şeyh ve dervişlerin yanı sıra, bu milletlerin dini liderleri de aynı yerleşim birimlerinde görev yapabilmıştır. Dini liderler inanca

⁶⁸ Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, (haz. Kemal Yavuz), M. A Yekta Saraç, İstanbul, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., 2003, s. 298.

⁶⁹ Agoston, a.g.e., s. 577.

⁷⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 188.

⁷¹ Agoston, a.g.e., s. 383.

dayalı konuların yanı sıra dünyevi sorunların çözümünde de millet üyelerinin başvurabilecekleri kişilerdir.⁷² Merkezîyetçi yapının gelişmesi ile Müslüman görevliler nasıl şeyhülislama bağlı ise, bu milletlerin görevlileri de sırasıyla, Rum Patriğine, Ermeni Patriğine ve Hahambaşına bağlanmıştır. Kendi içlerindeki sorunların çözümü de kendi hukuklarına bırakılmış, istedikleri takdirde de yaşadıkları bölgedeki kadıya başvurma hakkı verilmiştir.⁷³ Tıpkı Osmanlı dini liderleri gibi, bu milletlerin dini liderlerine de devlete bağlı yönetim kademesinde yer verilmemiştir. Bunun dışında, milletler eğitim, sağlık gibi alanlarda kendi kurumlarını ve organizasyonlarını gerçekleştirebilmişlerdir. Şeyhülislam gibi patrik ve hahambaşı da kendi cemaatlerinin temsilcileri olarak görülmüşlerdir.

Başka bir açıdan bakıldığında millet sistemi, İslami kuralların Osmanlı siyasi düşüncesine egemen olduğunun bir göstergesi olarak da görülebilir, çünkü İslam dininde, kutsal kitabı olan tüm insanların korunması temel bir kuraldır ve siyasi otoriteler bunu değiştiremezler.⁷⁴ Ayrıca, toplum düzenlenmesinde inancın ön planda tutulması da İslam temel kurallarıyla uyumludur. Osmanlı Devleti'nin siyasi düşüncesinde de egemen olduğu gibi Müslüman toplum, yukarıdaki bağlamda, cemaatlerden oluşan bir toplumdur, özünde ülke, devlet, eyalet gibi siyasi sınırlar gözetmez.⁷⁵

Sonuçta millet sistemi, Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklara kısmi bağımsızlık hakları vermekle birlikte, bir yandan da merkezîyetçi yönetim anlayışını hedefleyen siyasi düşüncenin bir ürünüdür. Bu sistem sayesinde Müslüman olmayan azınlıkların kontrolü kolaylaşmıştır. Loncalar halinde örgütlenen yerel yapılar hiyerarşik bir silsile içinde padişaha karşı sorumlu olan dini lidere bağlanmıştır. Bu noktada vurgulanması gereken, millet sisteminin İslam'ın temel ilkeleriyle de örtüşüyor olmasıdır. Ancak, Rum-Ermeni Ortodoksları ve Yahudiler dışında kalan küçük gruplarda İslami kuralların tam olarak uygulanmadığı, bu grupların kendi geleneklerini koruyacak şekilde örgütlenmelerine olanak sağlamak yerine, idari olarak kendilerinden çok farklı bir yapıya mecbur bırakıldıkları da görülmektedir.

⁷² İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları (2008), s. 95.

⁷³ Black, a.g.e. s. 210.

⁷⁴ Kemal H. Karpat, *The politicization of Islam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2001, s. 282.

⁷⁵ Barkey, a.g.e., s. 151.

2.2.3.3 Şeriat, Örf ve Fatih Kanunları

Klasik İslam düşüncesinde şeriat, hukuk ve siyasetin temelini oluşturur. Adını düşünürlerinden alan dört hukuk ekolü bulunmaktadır. Her ne kadar farklı kuralları içerselerde bu ekollerin paylaştığı ortak noktalar, Sünni mezhebine bağlı olmaları ve Kur'ân-ı Kerim'in toplumda düzenin kurulması ve korunması için gerekli buyrukları içerdiği konusunda görüş birliği içinde olmalarıdır. İçlerinden yalnızca Şafi ekolü, ulemânın kararlardaki rolünü daraltarak hükümlerin yalnızca Hazret-i Muhammed'in düşüncesine uygun olmak şartıyla geçerli olacağını savunmaktadır.⁷⁶ Bu durum devlet uygulamalarının şekillenmesinde de geçerlidir. Hükümdar, şeriatı yerli olmayan kararlar alamaz çünkü o yalnızca şeriatın muhafızı pozisyonundadır.

Orta Asya'da Türk kökenli Müslüman devletlerin ortaya çıkması, devlet otoritesinin konumunda farklılıkların meydana gelmesine sebep olmuş, şeriatın kaynağı olan Kur'ân, hadis, icma ve kıyasın yanı sıra, örf de devlet uygulamalarında ve hukukta önemli bir kaynak olarak kabul edilmeye başlamıştır. Aslında, İnalçık, örfün klasik İslam düşüncesindeki kıyasa dayalı hükümleri değiştirebilecek güce sahip olduğunu, diğer üç kaynak ile çelişmeyeceğini savunmaktadır.⁷⁷ Türk kökenli Müslüman devletler ile Osmanlı İmparatorluğu'nda şeriat, devlet düzeni ve toplum yaşamında hükümler ortaya koymaya yeterli gelmemiştir. Boşlukta kalan noktalarda hükümdar örfeye dayalı kanunlar çıkarma yetkisini kendinde bulmuştur.⁷⁸ Böylece Osmanlı siyasi düşüncesinde, şeriatın yanı sıra devlet otoritesi de yasa koyucu bir kimlik kazanmaktadır. Bu iki bileşenli yapı, Osmanlı İmparatorluğu'nda *siyaset-i ilahi* ve *siyaset-i sultani* kavramlarıyla karşılanmıştır. Bunlardan *siyaset-i ilahi* İslam düşüncesindeki şeriatla karşılık gelmektedir. *Siyaset-i sultani* ise akıl yoluyla konulan kurallar ve hükümlere ilişkili olarak örfeye karşılık gelmektedir. Örfi kanunlar, şeriat ile çelişmeyecek şekilde oluşturulmak durumundadır ve bu da aslında hukuk yapısının bütünlük içinde olduğunu gösterir. Çelişki söz konusu olabilecek uygulamalarda, ulemâ kurumu devreye girerek bu durumu ortadan kaldırır. Şeriatın kaynağı İslami kurallar ve Kur'ân-ı Kerim olduğu gibi, örf kanunlarının kaynağı da "Kanun-ı kadîm"dir. Hükümdar bu kurallara dayanarak göreneği de korumuş olur.⁷⁹

⁷⁶ Black, a.g.e., s. 34.

⁷⁷ Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S.2, 1958, s. 104.

⁷⁸ İnalçık, a.g.e., s. 103.

⁷⁹ İnalçık, a.g.e., s. 125.

Siyaset-i sultaninin ilk somut örneği bugün “*Fatih Kanunnamesi*” olarak bilinen metinlerdir. Aslında örfe dayanarak yasa çıkarma önceki padişahlarda da görülür ama kanunnameye yer alması II. Mehmet döneminde olmuştur. Bu kanunname iki alana odaklanmaktadır. Birincisi devlet teşkilatı ve hiyerarşisidir. İkincisi ise reâyânın yükümlülükleri, cezai düzenlemeler ve vergi konularıyla ilgilidir.⁸⁰ Bu şekilde bir düzenleme, askeri sınıf ile reâyâ sınıfı arasındaki ayrımın Fatih Sultan Mehmet döneminde netleştiğini ortaya koymaktadır. Örf dayalı yasalar ile şeriat arasındaki ilişkinin belirlenmesi metinlerde açıkça ortaya konmadığı için oldukça zordur. Zaman zaman, kanunların şeriata aykırı olduğu yorumları ulemâ arasında tartışma yaratmış ancak düzeltme yönünde bir girişimde bulunmadıkları ve örf kanunlarını “*dünya işi*” olarak göz ardı ettikleri bilinmektedir.⁸¹ Bir başka uygulama, şeriat ile açık ihtilaf içinde olan hüküm ve kararların ulemâ aracılığıyla meşrulaştırılmasıdır. Fatih Kanunnamesi, kardeş katli ile ilgili hüküm içeren ilk metindir ve meşruluğu ulemânın desteği alınarak sağlamıştır.⁸²

2.2.4 Onaltıncı Yüzyıl

Klasik İslam düşüncesinde hükümdar yalnızca şeriatın koruyucusu konumundayken, Osmanlı İmparatorluğu’nda onbeşinci yüzyılda bu durum büyük ölçüde değişikliğe uğramış, onaltıncı yüzyılda ise kendi kavramlarını üretmiştir. Bu kavramların en önde gelenleri nizâm-ı âlem, adalet ve ahlak düşüncesidir. Aslında bunların hiçbiri onaltıncı yüzyılda ortaya atılmış yeni kavramlar değildir. Örneğin, Ahmed bin Hüsameddin Amasi’nin onbeşinci yüzyıl başında yazdığı “*Kitab-i Miratu’l-Mulûk*”ta nizam-ı âlem kavramı geçmektedir. Amasi “*Ve ikinci ehl-i silah ve mücahidler ve gaziler ve ehl-i şecâ’at ve a’van-i devlet ki nizam-i âlem bunların tavassutuydur*” cümlesinde devlet otoritesine ve orduya vurgu yapmıştır.⁸³

Onaltıncı yüzyıla gelindiğinde bu kavramların anlamlarının ve kullanım alanlarının genişlediği, siyasi otoritede de ağırlık kazandıkları görülmektedir. Bu durum, *siyaset-i ilahi* ve *siyaset-i sultani* arasındaki dengeler bakımından da önemlidir. Osmanlı siyasi düşüncesinde bu iki kavram arasındaki dengelere göre değişimler meydana geldiği ve bunun da siyasi

⁸⁰ İnalçık, a.g.e., s. 111.

⁸¹ İsmail Acar, “Osmanlı Kanunnameleri ve İslam Ceza Hukuku”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13-14, 2001, s. 55.

⁸² Fatih Kanunnamesi’nde kardeş katli ile ilgili hüküm “*Ve her kimesneye evlâdundan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişdir.*” şeklindedir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 182.

⁸³ Mehmet Şakir Yılmaz, *Political Thought in the Beginning of Ottoman Empire as Expressed in Ahmed bi Hüsameddin Amasi Kitab-i Miratu’l-Mulûk (1406)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Bilkent Üniversitesi, 1998, s. 132.

uygulamalara yansdığı anlaşılmaktadır. Örneğin, onbeşinci yüzyıla kadar şeriat ön planda iken onbeşinci yüzyılda etki alanının örf dışında tutulduğu görülür. Bu durum otoritenin egemenliğini sürdürecektir siyasi hükümlerde, örfte başvurmasını ve şeriatın temel referans kaynağı görülmemesini olanaklı hale getirmiştir. Maksidi'ye göre, bu dengedeki değişme onaltıncı yüzyılda başlamıştır. Osmanlı kimliğine verilen değer, İslami kimliğe verilen değer üstüne çıkmaya başlamış aynı zaman da *siyaset-i sultani* ön plana çıkmıştır.⁸⁴

2.2.4.1 Nizâm-ı Âlem

Klasik İslam düşüncesinde şeriatın koruyucusu durumunda olan hükümdar, giderek nizâm-ı âlemin, yani “*Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklarda yaşayanların uyum içinde olması ve uyumun sürekliliğini sağlama görevini de*” üstlenmiş ve hükümdarın bu gücünü ulemâ da onaylamıştır.⁸⁵ Örf ve kanun hükümlerinin şeriat dışında kaldığı durumlarda bu aykırılığı “*Dünya işi*” olarak görüp göz ardı etme alışkanlığı gelişmiştir.

Kınalızâde Âlî Efendi'nin, Suriye Beylerbeyi Âlî Paşa için yazdığı “*Ahlâk-ı Alâî*” nizâm-ı âlem kavramının içeriği bakımından çeşitli ipuçları içermektedir. İnsanın kendini beğenme zaafından nasıl kurtulacağını anlatırken, insanın eksikliğini bilmesi durumunda tutumunu değiştireceğini belirterek bunun âlemin nizâmı için gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ Bu durumda nizâm-ı âlem, aslında bireyi ilgilendiren ahlak öğretisi boyutuna kadar inmiş olmaktadır. Bir başka deyişle, kavram olarak hükümdarın toplumsal düzen için yaptıklarını ve yapması gerekenleri ilgilendirmekle birlikte, toplumu oluşturan bireylerin de nizâm-ı âlem ile ilişkili olarak görüldüğünü ima etmektedir.

Kınalızâde'nin bu ifadesi, Osmanlı devlet yönetiminin, tebaasını oluşturan bireylerden beklentisi şeklinde de yorumlanabilir. Bu beklentiyi yerine getirmeyip nizâmı bozmaya yeltenenler, doğrudan merkezi otoriteye karşı hareket etmiş olarak algılanır, çünkü nizâm-ı âlemin koruyucusu Osmanlı İmparatorluğu'dur. Tehdit oluşturabilecek girişimlerin bastırılması ve yok edilmesi gerekir ki, bu da devletin en önemli görevidir.⁸⁷

Bu noktada, nizâm-ı âlemi koruma uygulamasının Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl şekillendiğine değinmekte yarar vardır. Onaltıncı yüzyılda halifelüğün Osmanlı İmparatorluğu'na geçmesi ile padişah, din ve devlet olmak üzere iki temsil gücüne sahip

⁸⁴ Usama Makdisi, “Ottoman orientalism”, *American Historical Review* (2002), s. 792.

⁸⁵ Black, a.g.e., s. 206.

⁸⁶ Kınalızade Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Tercüman Yayınları (tarihsiz), s. 186.

⁸⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 84.

olmuştur ve bu anlamda o halife-sultandır. Sultan unvanı ağırlıklı olarak devlet ile ilişkilendirilir ancak Osmanlı'nın kuruluşundan önce İbn Sina, el-Gazzâlî ve Nasîru'd-dîni Tûsî gibi İslam düşünürlerinin bu unvanı, Hazreti Muhammed'e atfedilen hadislerle dayandırma çabasında oldukları bilinmektedir.⁸⁸ Devlet yönetiminde şeyhülislamlık müessesesi şeriat uygulanmalarını, sadrazamlık ve kazaskerlik gibi kurumlarda devlet işlerini padişah adına yürütme ile görevlendirilmiş ancak iki uygulama alanı için de son karar verici padişah olmuştur. Bu durumdan şeyhülislamlık, sadrazamlık ve kazaskerlik gibi makamların sembolik oldukları sonucu çıkarılmamalıdır. Bu kurumlar arasında oldukça dinamik güç ilişkileri gelişmiştir. Onaltıncı yüzyıla kadar şeyhülislamlık hiyerarşik olarak kazaskerliğin altında yer almıştır. Ama onaltıncı yüzyılda Ebussuûd Efendi gibi güçlü şeyhüislamaların bu hiyerarşiyi tersine çevirme çabası gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁸⁹

Sonuç olarak padişah, din ve devlet ile ilgili gücü kendi üzerinde toplayarak söz konusu makamları ve devlet teşkilatının tamamını nizâm-ı âlemi korumak ve egemenliğini sürdürmek yönünde kullanmıştır. Nizâm-ı âlem ve merkezi otorite ilişkisi bu şekli II. Mehmet'in yönetim yıllarında almış ve onaltıncı yüzyılda da en gelişkin haline ulaşmıştır. İslamiyet'in ilk zamanlarında ulemânın kendini siyasi otoritenin hegemonyasından koruyabilen bir yapısı varken Osmanlı İmparatorluğu'nun onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarında, ulemânın siyasi otoriteye tabi olmasını zirveye çıkaran dönemler olmuştur. Bu durum ulemânın, şeriat hukukuna uygun örf kanunları çıkarmak değil, örf kanunları ve uygulamalarının şeriat hukukunda açıklanabilir olduğuna dair kaynaklar ve yollar aramasını getirmiştir. Bu amaç ulemânın, padişahın örf kanunları ile yaptıklarının şeriata uygunluğunu kanıtlama çabası olarak da tanımlanabilir.⁹⁰ Burada hedeflenen örfün şeriata uygun, dolayısıyla da meşru ve doğru olduğu yorumunu yaymak ve nizâm-ı âlemin zarar görmemesini sağlamaktır.

2.2.4.2 Adalet

Adalet kavramı Osmanlı siyaset düşüncesinde nizâm-ı âlem kavramıyla ilişkili olarak önemli bir yer tutar. Adalet, devletin toplumu ilahi nizamaya dayalı olarak yönetmesi ve aynı

⁸⁸ Ocak, a.g.e., s. 87.

⁸⁹ Ocak, a.g.e., s. 94.

⁹⁰ Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Leiden; Boston: Brill, 2019, s. 108.

zamanda da devlet ile toplumun birliği anlamındadır.⁹¹ Kınalızâde Âlî Efendi'nin “*Ahlâk-ı Alâî*” adlı eserinde adalet kavramına önemli bir yer verilmiştir. Konuyu göreneğe uygun olarak daire formunda ele alan Kınalızâde sekiz öğeeye yer verir. Birinci ve sekizinci öğelerde adaletin yer almasıyla daire tamamlanmış olur:

1. *Adldir mucib-i salâh-ı cihan (Adâlettir dünya düzen ve kurtuluşunu sağlayan)*
2. *Cihan bir bağdır dıvarı devlet (Dünya bir bahçedir, duvarı devlet)*
3. *Devletin nâzımı şeriattır (Devletin nizamını kuran Allah kanunudur)*
4. *Şeraite olamaz hiç hâris illa mülk (Allah kanunu ancak saltanat ile korunur)*
5. *Mülk zabt eylemez illa leşker (Saltanat -devlet-, ancak ordu ile zapt edilir)*
6. *Leşkeri cem' idemez illa mal (Ordu, ancak mal ile ayakta kalır)*
7. *Malı cem' eyleyen raiyettir (Malı toplayan halktır)*
8. *Raiyyeti kul ider padişah-ı aleme adl (Adâlet reayanın padişaha kul olmasını sağlar).*⁹²

Onaltıncı yüzyıl kaynaklarında adaletin başlıca iki tanımı mevcuttur. Birincisi, kırsal ve kentsel alanlarda üretim yapanların, devlet görevlilerine karşı korunmasıdır. Bu durum zayıfları baskıya karşı koruma gücünün tek sahibi olan hükümdarın himmetine vurgu yapmaktadır. İkinci tanım ise, padişah ve kullarının karşılıklı sorumluluk ve hakları doğrultusunda verilen ayrıcalıkların muhafazası gerektiğini belirtmektedir.⁹³

Adaletin sağlanması ve sürdürülmesi bu anlamda tümüyle padişahın elindedir ve pratikte bu korumanın nasıl olduğuna dair kaynaklarda çeşitli olaylar emsal gösterilmektedir. Mehmet Şakir Yılmaz makalesinde konuyu Celalzâde Mustafa Çelebi'nin eserindeki örnekler üzerinden ele almıştır. Bunlardan biri, I. Selim'in vezirinin oğlu olan Ferhat Paşa ile ilgilidir. Amasya'da merkezi yönetime karşı bir ayaklanma başlamış, Şehzade Murat tahtı ele geçirmeye kalkışacak bir güce ulaşmıştır. I. Selim bu ayaklanmanın bastırılması konusunda Ferhat Paşa'ya güvenerek onu görevlendirmiştir. Celalzâde Mustafa Çelebi'nin “*Tabakatu'l-*

⁹¹ İlker Kömbe, “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”, *Divân*, C. 18, S. 35, ss. 139-198, 2013, s. 140.

⁹² Ejder Okumuş, “Osmanlılarda Siyasi Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 5, ss. 45-51, 2005, ss. 46-47.

⁹³ Bogaç A. Ergene, “On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600–1800)”, *Islamic Law and Society*, 2001, C. 8, S.1, ss.: 52-87.

Memalik ve Derecatu'l-Mesalik” adlı eserinde aktardığına göre Ferhat Paşa olası bir ayaklanmayı önlemiş, ama aşırı baskı ve şiddet uygulamıştır. Bu muameleye maruz kalan bir Halveti şeyhi de yaşadığı acının intikamının alınması için Allah’a dua etmiştir. Bu olaydan bir süre sonra da I. Selim ölmüş, Celalzâde Mustafa Çelebi de padişahın ölümünü Halveti şeyhinin duasına bağlamıştır. Padişah, reâyâyı, kendi görevlendirdiği Ferhat Paşanın zulmüne karşı koruyamamıştır.⁹⁴

Devlet görevlilerine karşı korumanın yanı sıra padişahın kendisi de reâyâyı karşı adil davranmak durumundadır. Bu zorunluluk, örf hukukuna değil, doğrudan şeriat hukukuna dayanmaktadır. Padişah şeriat terimiyle “*ulû'l-emr*” dir ve bu tanımlama Kur’ân’da, dördüncü Nisa, ellidokuzuncu ayette geçer. Ayete göre, ümmetin ulû'l-emre uyması gerekir ama bu itaatın da sınırları vardır. Ulû'l-emr ancak şeriatın adalet sınırları içinde itaat bekleyebilir.⁹⁵

Onaltıncı yüzyıl ve özellikle de Kanuni Sultan Süleyman dönemi başka alanlarda olduğu gibi adalet alanında da Osmanlı İmparatorluğu’nun zirveye ulaştığı yıllar olarak kabul edilmektedir. Yaygın bir kabule göre Padişahın “*Kanuni*” lakabını alması da kanun ve adalet ile yönetme konusunda gösterdiği titizlikle ilgilidir. Sultan Süleyman’ın adalet konusundaki hassasiyeti ‘*Muhibbî*’ mahlası ile yazdığı şiirlere da yansımıştır.⁹⁶

Sultan Süleyman’ın adalet konusundaki bu ününe rağmen, Osmanlı adalet sisteminde rüşvetin yaygınlaşmasının da onaltıncı yüzyılda ortaya çıktığı bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim döneminde kadılar arasında yaygınlaşan suistimal ve rüşvet alma olayları üzerine devlet önlemler almaya çalışmıştır. Örneğin kadılar, kendilerinden önceki dönemlerde naip atanmamış nahiyelere yardımcı göndererek gelirlerini arttırma gayreti içine girmişlerdir. Peşin para karşılığında bu kişilerin mahkeme kurmasını sağlayarak alınacak vergilerdeki kadı payını onlara bırakmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman, iktidarının daha ilk yıllarında bu uygulamayı yasaklayan ve yapanlara ceza getiren bir adaletname çıkarmıştır. Kimi kadı ve naiplerin, Hıristiyanlardan para almadıkça ölümlerini gömmelerine izin vermedikleri de bilinmektedir.⁹⁷ Bu bilgiler, konuyla ilgili çıkarılan adaletnamelerden edinilmektedir.

⁹⁴ Mehmet Şakir Yılmaz, “Crime and Punishment in the Historiography of Süleyman the Magnificent: An Evaluation of Nişancı Celalzade’s View, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 60, S. 4, ss. 427-445, 2007, s. 432.

⁹⁵ Mustafa Öztürk, “İslam Tefsir Geleneğinde Yorum Manipülasyonu: 'Ulû'l-Emr' Kavramı Örneği”, *İslamiyat*, C. 3, S. 3, 2000, s. 80.

⁹⁶ Nagehan Uçan Eke, “Muhibbî Dilinden Kanuni Sultan Süleyman’ın Adalet Anlayışı”, *Tübar*, C. 37, S. Bahar, 2015, s. 148.

⁹⁷ Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, 2. B., C.2, S. 3-4, 1993, ss. 76-77.

Onaltıncı yüzyıl bir bütün olarak ele alındığında rüşvet olgusu, adalet kavramının zirveye ulaştığı iddiasıyla çelişir. Bu yüzyılda çıkarılan adâletnâmelerin çokluğu ve hükümlerinin reâyâyı korumaya yönelik olması adalet düzeninin korunduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü adâletnâme yazma gereksinimi, devlet yöneticilerinin reâyâyâ karşı keyfi uygulamalarının bir sonucudur. Bu durum, merkezi yönetimin zayıflama belirtileri gösterdiği ve devlet yöneticilerinin başına buyruk davranmaya başladıklarının işareti olarak da düşünülebilir.⁹⁸ Adâletnâmeler bir yandan onaltıncı yüzyıl siyasi düşüncesinde adâlet kavramının önem taşıdığına işaret ederken, öte yandan devlet otoritesi ile ilgili boşlukların olduğu, rüşvet ve suistimalin yaygınlaştığını da hissettirmektedir. Belge değeri olmamakla birlikte Fuzulî'nin “*Şikâyetname*”sinde geçen bir ifade rüşvetin ne kadar yaygınlaştığını göstermektedir. Kanuni Sultan Süleyman beğenilen kasideleri nedeniyle Fuzulî'ye günlük 9 akçe bağlanmasına hükmetmiştir. Ancak Fuzulî bu maaşını evkâf memurlarından bir türlü alamaz. Sonunda zamanın nişancı paşasına bir şikâyet mektubu yazmış ve aşağıdaki ifade de bu mektupta yer almıştır: “*Selam verdim, rüşvet değildir deyü (diye) almadılar. Hüküm gösterdim, yararsızdır deyü mültefik olmadılar*”⁹⁹ Fuzulî'nin beyiti, devlet görevlilerinin başına buyruk davrandığı izlenimini de hissettirmektedir.

2.2.4.3 Erkân-ı Erbaa

Erkân-ı erbaa, adalet kavramının tamamlayıcısı olarak kilit öneme sahip bir terimdir. Dört sınıf anlamına gelir ve Osmanlı toplumunun tabakalarını ifade eder. Burada kullanılan dört rakamı aslında sayı simgeciliği olarak tarih boyunca farklı kültürlerde görülmüştür. En yaygın dörtleme yaradılışın dört ana elementi yani anasır-ı erbaa olarak toprak, hava, su ve ateştir. Antik Çağda, Hint, Çin, Yunan kültürleri başta olmak üzere pek çok kültürün içinde dört temel element bulunmaktadır. Osmanlı toplumuna bu dörtlemenin uyarlanması, ehl-i seyf, ehl-i ilm, ehl-i kalem, ehl-i ziraat ve ehl-i hiref¹⁰⁰ şeklindedir. Kınalızâde Osmanlı toplumunun erkân-ı erbaası ile anasır-ı erbaasını şöyle eşleştirmiştir: ehl-i seyf ateş gibidir, ehl-i ilm ise su gibi, insanın vücudu suya nasıl ihtiyaç duyuyorsa ruhu da aynı şekilde bilime ihtiyaç duyar. Ehl-i ziraat toprakla, ehl-i hiref ise hava ile eşleşir. Başka toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da bu eşleştirmenin anlamı, söz konusu dört elementin birbirine bağlılığı birinin olmaması durumunda diğerlerinin de olamayacağı inancıdır. Kınalızâde'nin

⁹⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005, s. 46.

⁹⁹ Cevdet Kudret, *Divan Şiirinde Üç Büyükler -1: Fuzuli*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985, s. 189.

¹⁰⁰ Mehmet Evkuran, “Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset – Ulemâ İlişkileri: Molla Lütü Örneğinde Bir İnceleme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S.13, 2008, s. 57.

bir başka benzetmesi de toplum ile insan vücudu üzerinedir. İnsan vücudunda bir hastalık ortaya çıktığında hekim, yalnızca hasta olan organa bakmaz, vücudun tamamına bakarak, vücut bütünlüğünü koruyan bir tedavi uygular.¹⁰¹

Bu dört sınıfın karşılıklı olarak birbirine bağlı ve dengeli bir ilişki içinde olması siyasi yapının sağlıklı olması bakımından önemlidir.¹⁰² Erkân-ı erbaa kavramının adalet ile sıkı ilişkisi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. **Adalet, bu dört sınıf arasındaki uyumun sağlanmasında kilit rol oynamaktadır.** Adalet ortadan kalktığında, örneğin ehl-i ilm ve ehl-i kalem, ehl-i ziraat ve ehl-i hirefe zulüm yapmaya başladığında siyaset devlet için sürdürülebilir olmaktan çıkmaktadır. Devlet uygulamalarında önem sırasına göre bir sınıflandırma yapılmış ve aralarında hiyerarşik bir ilişki bulunuyorsa da padişahın konumunu istismar hangi gruptan gelirse gelsin önüne geçmeyi gerektirir. Bu durum dört sınıftan bireylerin diğerlerinin işlerine karışmasını da önlemektedir. Bu yapıda sınıf değiştirmek de oldukça zordur. Babası ticaret ile uğraştığı için, bir başka deyişe ehl-i hirefe dâhil olduğu için Mustafa Âlî'nin ulemâ sınıfına ait olmak konusunda yaşadığı zorluklar ve yüksek makamlarda görev alma girişimlerinin başarısızlığı, birinci bölümde ele alınmıştır. Mustafa Âlî özelinde bu durum yıldırıcı olmakla birlikte, aslında erkân-ı erbaa sisteminde sınıflar arasında geçişlerin zorluğuna da işaret etmektedir.

Kadınların istismarları karşısında adâletnâmeler çıkarılması adalet sisteminin işletildiğini göstermektedir. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, adâletnâmeler adalet düzeninin ve Osmanlı toplumunu oluşturan dört sınıf arasındaki ilişkilerde uyumun bozulduğunun da göstergesidir. Dolayısıyla yukarıda yapılan adalet tanımlarından ve padişahın kullarına karşı sorumluluklarından çok, kulların ehl-i ilm ve ehl-i kalemin zulmünden korunmasının geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

İnalcık'ın, Selânîkî Mustafa Efendi'nin "*Tarih-i Selânîkî*" adlı eserinden yaptığı alıntıda bu bozulma açık bir şekilde dile getirilir: "*Reâyâ padişahın buyruklarına artık itaat etmiyor, askerler sultana karşı geliyordu. Yetkililer hiç saygı görmüyor ve sözlerin değil yumrukların hedefi oluyordu. Herkes keyfince hareket ediyordu. İstibdad ve adaletsizlik*

¹⁰¹ Uğur Keskin ve İter Usta, "Kınalızade Ali Efendi ile Thomas Hobbes'un Yönetim Yaklaşımları Üzerine Bir inceleme", *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.1, 2018, s. 63.

¹⁰² Mehmet Öz, *Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler*, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1999, C.12, S.1, s. 31.

*artarken eyâletlerdeki halk İstanbul'a akın etmeye başladı. Eski düzen ve uyum yok oldu. Bunlar yıkılınca arkadan felâketin geleceği kesindir.”*¹⁰³

Bu satırların yazarı Selânikî, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır ve eseri *Tarih-i Selânikî* 1563'ten yüzyılın sonuna kadar olan dönemi kapsar. Yazar yukarıdaki ifadesinde, bazı şahsiyetler üzerinden belli olaylara değinirse de çağının tanığı uslubunda yazmıştır. Çağdaşı Kınalızâde ise "*Ahlâk-ı Alâî*" adlı eserinde örneğın rüşvet konusuna daha kuramsal olarak yaklaşır. Bunun bir nedeni, Kınalızâde'nin klasik ahlak öğretisi yazım üslubunu izlemesi olarak düşünülebilir. Kınalızâde şöyle der: "*Meselâ bir kadıyı (hâkim) zulüm ediyor, rüşvet yiyor diye anmak haram olan gıybettir. Lâkin hakikaten bir kimseye zulmetmişse ve haksız hüküm vermişse o kimsenin Sultan ve Vezire (Devlet adamlarına) halini anlatması, o hâkimin zulmünü belirtmesi, ya da hasmından rüşvet yediğini bildirmesi gıybet ve haram değildir.*"¹⁰⁴

İki üslup arasındaki fark, Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* adlı eserini konumlandırma bakımından önemlidir. Onun yaşadığı dönemde tanık olduğu bozuklukları açık bir dil ile aktarması *Tarih-i Selânikî*'deki üsluba daha yakındır. Eserde sözü edilen bozukluklar, doğrudan devlet adamlarını konu almaktadır. Aksaklıkların kaynağı olarak gösterilmeyen tek kişi padişahdır. Sonuçta bu aksaklıklar, padişahın çevresindekilerin yarattığı ya da göz yumduğu şeylerdir ve bunların olmaması için önlem alabilecek tek kişi de padişahdır.

¹⁰³ Halil İnalıcık, *Osmanlı imparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 51.

¹⁰⁴ Kınalızade Âlî Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Tercüman Yayınları (tarihsiz), ss. 277-278.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NASİHATNAME EDEBİYATI

3.1 DÜNYADA NASİHATNAME EDEBİYATI

Farklı coğrafyalarda gelişen nasihatname yazımlarının ortak özelliği felsefeciler ile etik yazarları tarafından kaleme alınmaları ve ideal devlet yöneticisini betimleyen eserler olmalarıdır. Böyle bir alanda yazmanın temel nedeni, bir ülkenin esenliğinin neredeyse tümüyle onu yöneten hükümdarın ahlaken düzgün olmasına bağlı olduğu inancıdır.¹⁰⁵ Bu nedenle, nasihatnamelerin önemli bir bölümünde ele alınan meseleler ahlaklı liderliğin gerektirdiği kurallarla sınırlı tutulmuştur. Dolayısıyla “*Nasihatname edebiyatı*” ifadesi, edebi bir türü değil, nasihatnamelerin ele aldığı konuyu tanımlar. İçinde hükümdar ve ahlak ile ilgili tartışmaların yer aldığı her türlü belge nasihatname olarak görülebilmektedir. Örneğin Bratu, Tevrat’ın beşinci kitabının içerik itibarıyla bir nasihatname olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁶ İyi bir lider olmanın gerektirdiği özellikler lider adayları olanların eğitimini de ilgilendirdiği için Avrupa’da bu konuda kitaplar yazılmış ve “*Prenslere Aynalar*” şeklinde adlandırılmıştır. Nasihatnameler genel olarak adalet ve hükümdarlık faziletleri gibi kavramları işledikleri için, bu bağlamda etik ve siyaset felsefesi alanında görülmüşlerdir. Dolayısıyla, **nasihatnamelerin bir yazım türü olarak siyaset düşüncesinin gelişimini de yansıttığı kabul edilmektedir.**

Nasihatname yazımı çok eskiye dayanan bir gelenektir. Antik Çağda, Yunan ve Roma’da, ayrıca Hindistan ve Çin’de yazılmış nasihatname örnekleri bulunmaktadır. Darling, bunlardan Çin’de yazılmış örnekleri tarz ve içerik bakımından farklı bir kategoride görmektedir. Ona göre Hindistan’da yazılanlar Orta Doğu ve Avrupa nasihatnamelerine daha yakındır. Yazar, özellikle Farsça yazılan nasihatnameler ile Hindistan’da daha önce yazılmış olanlar arasında benzerlikler olduğundan söz eder.¹⁰⁷ Osmanlı nasihatnameleri ise tarihsel olarak günümüze en yakın örnekleri içermektedir ve bilgi kaynağı olarak çokça incelenmiş belgelerdir.

¹⁰⁵ Roberto Lambertini, “Mirrors for Princes”, *Encyclopedia of Medieval Philosophy* (ed. Henrik Lagerlund), Dordrecht: Springer, 2011, s. 792.

¹⁰⁶ Cristian Bratu, “Mirrors for Princes (Western)”, *The Handbook of Medieval Studies* (ed. Albrecht Classen), Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2010, s. 1924.

¹⁰⁷ Linda T. Darling, “Mirrors for Princes in Europe and the Middle East: A Case of Historiographical Incommensurability”, *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times Transcultural Experiences in the Premodern World*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2013, s. 228.

3.2 AVRUPA'DA NASİHATNAME YAZIMI

Orta Çağ Avrupa'sında yazılan nasihatnamelerin önemli bir bölümü hükümdarın halkına karşı sorumluluklarından bahseder ve onun adil davranmasının gerekliliği üzerine öğütler içerirler. Öngörülen tek yönetim biçimi krallıktır. Bu içerikte hissedilir bir değişim onüçüncü yüzyılda Tommaso d'Aquino'nun "*De Regno*" (*Krallık Üstüne*) adlı eseri ile gelmiştir. Kendinden öncekilerden farklı olarak Tommaso d'Aquino bir liderin yalnızca halkına karşı değil Allah'a karşı da sorumluluklarına yer vermiştir. Ayrıca yazar, farklı yönetim biçimlerine değinmiş, krallığın iyi bir kral tarafından idaresinin de en iyi yönetim biçimi olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁸ Eser, geleneğe göre iyi bir kralın nasıl olması gerektiği ile devam etmektedir. Belki de sınırları net çizilebilir bir yazım türü olmamasından dolayı, nasihatnameler dinamik bir şekilde çağın siyasi düşüncesinin yansıtılmasına da yardımcı olmuştur.

Liderin Allah'a karşı sorumlulukları olduğu düşüncesi d'Aquino'dan yaklaşık iki yüzyıl önce Salisbury'li John tarafından da işlenmiştir. John'un kendinden önceki nasihatname yazarlarından önemli bir farklı toplumu insan vücuduna benzetmesidir. Toplum denilen organizmanın başı hükümdardır. Ancak tıpkı insan bedeninde olduğu gibi, başın aldığı bütün kararlar bedenin geri kalan organları tarafından benimsenip uygulanmaz. Bu nedenle, "*Baş*"ın alacağı kararlarda toplumun bütün organlarını ve unsurlarını düşünerek karar vermesi gerekir.¹⁰⁹ 2.2.4.3.' te söz edilen Kınalızâde'nin eşleştirmesi ile Salisbury'li John'ün "*Policraticus*" adlı eseri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Salisbury'li John'u kendisinden önceki yazarlardan ve kendisinden çok sonra gelen Kınalızâde'den ayıran özellik, ahlaki değerler ve öğretilerden çok siyasi düşünceye ağırlık vermesidir. Ancak, Avrupa'da kendisinden sonra gelen nasihatname yazarları bu eğilimi sürdürmemişler ve ahlak üzerine yazmaya devam etmişlerdir. Bu nedenle, Avrupa nasihatname yazımında, onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda bir değişim yaşandığını iddia etmek mümkün değildir.

3.3 ORTA DOĞU KÜLTÜRLERİNDE NASİHATNAME YAZIMI

İslamiyet'in doğuşu ile beraber Orta Doğu'da vücuda gelen Müslüman uygarlık, bilim ve felsefenin bütününde olduğu gibi, nasihatname yazımında da kendinden önceki birikimlerden geniş ölçüde yararlanmış, Yunan ve Süryani metinleri Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu bakımdan, Orta Doğu nasihatname yazım geleneğinin daha önceki

¹⁰⁸ Lambertini, a.g.e., s. 794.

¹⁰⁹ Bratu, a.g.e., s. 1935.

birikimlerden faydalanarak başladığı söylenebilir. Orta Doğu nasihatname yazımının kökeninde, İslam öncesi Sasani belgeleri de önemli bir yer tutmaktadır. “*Andarz*” adı verilen ve genellikle bir liderin maiyetine verdiği öğütlerden oluşan Sasani metinlerinin oldukça zengin içerikli kaynaklar olduğu görülmektedir. Bu metinler genellikle devlet işleri, din ve gündelik yaşam ile ilgilidir.¹¹⁰ Sasani saray yaşamına ilişkin ipuçları taşıyan bu örneklerin en eskilerinden biri, orijinali Sanskritçe olan ve birbiriyle ilişkili hayvan masalları üzerinden siyasi mesajlar veren “*Panchatantra*”nın Farsça çevirisinden 756 yılında Arapçaya aktarılan “*Kelile ve Dimne*”dir. Bu eserin Arapça’ya çevirisini yapan İranlı İbn Al-Muqaffa, “*Ardaşir’in Sözleri, Tansar’ın Mektubu*” gibi İslamiyet öncesi Sasani kaynaklarını da Arapça’ya kazandıran kişidir.¹¹¹

Onbirinci yüzyılda yaşayan Gazzâlî, Ortadoğu ve İslam kültüründe nasihatname yazımının ilk önemli ismidir. Selçuklu Devleti’nin hüküm sürdüğü yıllarda Horasan civarında doğmuştur. İlahiyat eğitimi aldıktan sonra, hocasının ölümü üzerine Selçuklu sadrazamı asıl adı Ebu Âlî Kıvamuddin Hasan bin Âlî bin İshak et-Tûsî olan Nizam-ül Mülk’ün isteğiyle saray çevresine girmiştir. Burada kimya, felsefe, ilahiyat alanlarında kitaplar ve nasihatnameler yazmıştır. En ünlü eseri kabul edilen “*Nasihatü’l Mülük*” (*Hükümdarlara Öğütler*) de bunlardan biridir. Gazzâlî’nin bu eserini Selçuklu sultanı Sencer için kaleme aldığı tahmin edilmektedir. Kitabın birinci kısmı kimyaya ayrılırken, ikinci kısmı hükümdarın toplumu nasıl yönetmesi gerektiğini ele almaktadır. Bu konuda Gazzâlî, hükümdarın Allah’a ve topluma karşı sorumlulukları arasında ayırım yapar. Allah’a karşı sorumluluklarını yerine getirmede hükümdar, “*Allah’ın yeryüzündeki yansıması*” olarak görülür ve cuma namazlarında cemaate imamlık yapması gerekir. Bunun dışında toplumu yönetmede dayanacağı tek ilke adalettir. Gazzâlî çalışmasında, şeriatı yalnızca genel bir çerçeve olarak ele almış, adalet kavramını ön plana çıkarmıştır. Bu anlamda *Nasihatü’l mülük* şeriat kurallarına odaklı kuramsal bir çalışma olmaktan çok, hükümdarın yönetmesine ilişkin pratik önermeler içeren bir eserdir.¹¹²

Gazzâlî’nin “*Nasihatü’l mülük*” de adalet kavramına yaptığı bu vurgu, çağdaşı Nizam-ül Mülk ile benzerlik göstermektedir. Nizam-ül Mülk “*Siyasetname*” adlı eserini, Selçuklu Sultanı Melik Şah’ın, devlet adamlarından yönetim sistemi konusunda fikirlerini yazmalarını

¹¹⁰ Mark David Luce, “Mirrors for Princes (Islamic)”, *The Handbook of Medieval Studies* (ed. Albrecht Classen), Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2010, s. 1916.

¹¹¹ Darling, a.g.e., s. 229.

¹¹² Ann K. S. Lambton, “Gazzâlî’nin Nasihatü’l Mülük’unda Saltanat Teorisi” (çev. Seyfi Say), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 2, 2014, s. 219.

istememesi üzerine kaleme almıştır. Nizam-ül Mülk'ün Gazzâlî'den bir farkı adalet kavramını şeriat içerisinde kullanmasıdır. Allah'ın buyruğu olarak şeriat, adalet dağıtmada da tek göstericidir. Kitap bu kılavuzun rehberliğinde adaletin nasıl dağıtılacağını, yönetimin çeşitli kademelerinin nasıl davranması gerektiğini ayrıntılı olarak ele almaktadır. Nizam-ül Mülk şeriatın yönetsel gücünü kabul etmekle beraber yer yer siyasi düşüncede adaletin daha önemli olduğunu ima eden ifadeler de kullanmıştır. Aşağıdaki ifade bunların arasında en ünlüsüdür: “*Küfr ile belki amma zulm ile paydâr kalmaz memleket*”¹¹³ Bu ifade “*Küfr*” şeriat dışında kalmayı, “*Zulm*” ise adil davranmamayı işaret eder. Onun diğer önemli bir farkı da hükümdarın özellikleri arasında akıl kavramına vurgu yapmasıdır. Hükümdarlık Allah'ın belli kişilere bahşır ve Allah bu kişilere yönetebilmek için gerekli aklı da vermiştir.¹¹⁴

Onbirinci yüzyılda, Hazar Denizi kıyılarındaki Tabaristan'ın hükümdarı Keykavus bin İskender'in kaleme aldığı “*Kâbusname*” Avrupa dillerinde kullanılan “*Prenslere Aynalar*” ifadesinin karşılığı olan bir eserdir. Keykavus bu çalışmayı, kendi oğlu ve veliahtı Gilan Şah için yazmıştır. Farsça yazılan bu kitapta devlet yönetimiyle ilgili pek çok ayrıntıya yer verilmiş ve adalet kavramının altı çizilmiştir. Oğluna, gündelik konularla ilgili nasıl davranması gerektiğine ilişkin öğütler verir.¹¹⁵ Diğer örneklerle paralel olarak *Kâbusname*'de de adalet kavramı önemli bir yer tutar. Oğlu Gilan Şah'a halka adaletli davranmayı şu sözlerle anlatır: “*Senden aşağıya güç etme, dâd eyle [adil davran], tâ sen dahi senden uludan güç görmeyesin, dâd bulasın.*”¹¹⁶

Nasihatname yazım geleneğinden farklı olarak, ahlak ilkelerinden çok zaman zaman ahlak ile çelişse de faydalı olduğu düşünülen önermeler içermesi *Kâbusname*'nin bir özelliğidir. Halka hitaben yapacağı konuşmalar için Keykâvus oğluna şu öğütleri verir:

“*Ve sözü fasih ve revan [açık] söyle, elikme [aciz olma]. Ve şöyle tasavvur eyle ki bu meclisinde oturan halk hep hayvandır, bunlar hesaba, mecala getirme...va'zettiğin vakit müritlerinin haykırıcılarını hazır et. Şöyle ki meclisinde oturalar ve sen kaçanki bir nükte ayıdasın, ol müritlerin karşı na'ra uralar, haykıralar. Senin va'zını germ düşüreler. Ve çün göresin ki meclisinde halk ağlaşır, sen dahi bile ağla. Ve eğer bir sözde fûrumande kalsan, ya*

¹¹³ Lambton, a.g.e., s. 219.

¹¹⁴ Hamza Ateş, Bünyamin Dağ, “Siyasetnamelerde Kamu Yönetimi ve Kamu Yöneticileri ile İlgili Sorun Tespitleri ve Tavsiyeler: Karşılaştırmalı bir İnceleme”, *Akademik Bilim Sosyal Bilimler Dergisi* (2016), S. Ocak, s. 12.

¹¹⁵ Luce, a.g.e., s. 1917.

¹¹⁶ Keykâvus, *Kâbusname*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 47.

mânası hatırına gelmese, ya unudasın, üşenme, elikme, ol aracığı tekbir ile ve salavat ile ve söz ısıcaklığı ile sıvıştır."¹¹⁷

Avrupa ile Orta Doğu'daki çalışmalar karşılaştırıldığında, Avrupa'da kaleme alınan eserlerde genel ahlak çerçevesi içinde kalındığı, Orta Doğu'da ise yazarların doğrudan yönetim uygulamasına ilişkin önermelerde buldukları görülmektedir. Bir başka deyişle Avrupa nasihatnameleri daha soyut düzeyde yazılmışlardır. Yukarıda 3.2'de kısaca değinilen Salisbury'li John'un *Policraticus* adlı eseri Avrupa'daki bu akış içinde farklı içerik ve üslubu ile dikkat çekicidir. Yazar, *Policraticus'da* genel ahlak ilkelerine uyulmadığında ortaya çıkacak siyasi bozulmalardan bahseder ve bu durumla nasıl baş edileceği üzerinde durur. Çağının nasihatname yazımının çok dışında kalarak, zalim bir hükümdarın öldürülmesinin meşru olmasa da adil olacağını savunur.¹¹⁸ Bu nokta, Salisbury'li John'un, yöneticinin meşruluğu ile adalet arasında bir ayrıma gitmesi bakımından önemlidir, yöneticinin sorgulanabilir olmasına yol açar.

Orta Doğulu yazarların nasihatname yazımında siyaset, yönetim ile ilgili konular ve genel ahlak ilkeleri ön plana çıkan alanlardır. Bu anlamda Avrupa nasihatname yazım geleneğinden farklı bir yol izlendiği söylenebilir. Bunun nedenleri arasında, Orta Doğu'daki devletlerin İslam devletleri olarak yeni kurulmakta olduğu ve Avrupa'daki diğer devletlerin aksine kendine özgü yönetim geleneklerine sahip olmamaları gösterilebilir. Bu durum, idarecilerin devlet yönetimiyle ilgili pratik bilgilere ihtiyaç duymalarını doğurmuştur.

Tommaso d'Aquino'nun, farklı yönetim biçimleri düşüncesi Orta Doğu nasihatnamelerinde yer almamıştır. d'Aquino, çeşitli yönetimleri karşılaştırır, içlerinde en iyinin krallık olduğunu ve başarılı olması için güçlü bir kralın gerekliliğini vurgular. Orta Doğu yazarlarının nasihatnamelerinde ise, hükümdar Allah tarafından tayin edilir. Bu nedenle farklı yönetim şekilleri gündeme gelmez. Orta Doğu nasihatnameleri monarşi rejiminin daha iyi olması için gerekli olan önermelere odaklanmıştır.

3.4 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NASİHATNAME YAZIMI

Osmanlı İmparatorluğuna nasihatname yazımı ilk olarak çeviri yoluyla girmiştir. “*Kelile ve Dimne*,” Türkçe yazılımı gerçekleştirilen ilk eserlerden biridir, Aydın Emiri Umur Bey için Kul Mesut'un Farsça'dan yaptığı tercüme daha sonra onun tarafından nazım haline

¹¹⁷ Keykâvus, a.g.e., s. 207.

¹¹⁸ Cary J. Nederman, “John of Salisbury”, *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, (ed. Henrik Lagerlund), Dordrecht: Springer, 2011, s. 639.

getirilip I. Murat'a sunulmuştur. Aslı Sanskritçe olan eserin başka bir Farsça yazımı Ali Çelebi tarafından Türkçeleştirilerek, Kanuni Sultan Süleyman'a sunulmuştur.¹¹⁹ *Kelile ve Dimne* çevirisi, Osmanlı nasihatname geleneğinin Hint ve Sasani kültürlerinin etkisiyle başladığının bir göstergesidir.

Keykavus bin İskender'in *Kâbusnamesi* de Türkçe'ye aktarılan ilk nasihatnameler arasındadır. Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın talimatı ile çevrilen eserin, II. Murat döneminde (1421-1451) birkaç Türkçe yazımı daha kaleme alınmıştır. Son olarak yine II. Murat döneminde Mercimek Ahmet en kapsamlı tercüme yazmıştır.¹²⁰ Mercimek Ahmet'in kendi ifadelerine kullanarak belirsizlik bulduğu yerlere atasözü ya da ek cümlelerle açıklamalar getirdiği anlaşılmaktadır.¹²¹

Şeyhoğlu Sadrettin Mustafa'nın yaptığı "*Marzubanname*" tercümesi ondördüncü yüzyıldaki nasihatname çevirilerinin başka bir örneğidir. Aslı, onbirinci yüzyılda, Taberistan'da hüküm süren bir aileden Marzuban bin Rüstem'e ait olan eser, onüçüncü yüzyıl Fars edebiyat dili ile yazılmış olan nüshasıyla bilinmektedir.¹²² Kitap, kuş, balık gibi hayvan karakterler nadiren de periler ve insanlarla ilgili masallardan oluşmaktadır. Masallar, ahlak öğretileri ile ilgili mesajların yanı sıra pratik akılcı çıkarımlar içermektedir. Eserin anlatıcısı, Taberistan hükümdarının kardeşidir ve vezir tarafından tahta göz koymakla suçlanmaktadır. Prens savunmasında bir hükümdarda olması gereken yüksek ahlak ilkelerine ilişkin bilgisini bu masallar aracılığıyla aktardığını¹²³ ifade eder. Bir anlamda *Marzubanname* anlatım tekniği olarak *Panchatantra (Beş Söylev)* ve onun Farsça yazımından Türkçe'ye aktarılmış olan *Kelile ve Dimne*'ye benzerdir. Ancak, ondan esinlendiğine dair bir bilgi yoktur.

Çeviri çalışmalarının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk telif nasihatnameler de yine ondördüncü yüzyılda görülmeye başlamıştır. Şeyhoğlu Sadrettin Mustafa, yaptığı tercümelerin dışında, ilk telif nasihatname yazarları arasındadır. "*Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*" (*Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı*) adlı kitabı 1401'de tamamladığı ilk Osmanlı telif nasihatnamelerden birisidir, eser, önceki yüzyıllarda yazılan nasihatnamelerin çizgisindedir. Gazzâlî'nin hükümdarı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak

¹¹⁹ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 2001, s. 47.

¹²⁰ Ahmet Altay, "Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, C.6, S.3, 2011, s. 1799.

¹²¹ Keykâvus, a.g.e., s. XI.

¹²² Resul Özavşar, *Marzubanname Çevirisi: Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009, s. 5.

¹²³ Reuben Levy, *The Tales of Marzuban*, Londra, Thames and Hudson, 1958, s. 7.

görmesi bu eserde de tekrarlanmaktadır. Ayrıca, Nizam-ül Mülk'ün adalet konusunda söylediği yukarıda 3.3'de bahsedilen deyişinin farklı bir ifadesi de çalışmada yer almaktadır: “*Padişahlık baki olur küfr ile-adl olıcak ve illa baki olmaz iman ile zulm olıcak.*”¹²⁴ (Şeriatı uygun olmasa da adaletin olması durumunda devlet varlığını sürdürür, ama bunların yokluğunda iman ve zulmün yan yana gelmesi ile devlet ayakta kalmaz). Bunun dışında, toplumu oluşturan farklı sınıfların yerlerini korumaları gerektiğine de yer verilmektedir.

Osmanlı döneminin ilk telif nasihatnameleri arasında “*Nasihati Sultan Murad*” da yer alır. II. Murat'ın, oğlu Fatih Sultan Mehmet için yazdığı bu eser, bir hükümdar tarafından oğluna yazılması bakımından *Kâbusnâme*'yi andırmaktadır. İnsanın hayvana benzetilmesi *Kâbusnâme*'de olduğu gibi *Nasihati Sultan Murad*'ta da vardır ama yalnızca cahiller hayvanlara benzetilir.¹²⁵ Ancak düzenleniş ve içerik bakımından tümüyle farklı şekilde kaleme alınmıştır. Metin, Sultan Murat ile oğlu Mehmet arasında bir diyalog şeklinde geçmekte, Sultan Murat oğlunun sorduklarına, yanıt vermektedir. *Nasihati Sultan Murad* genel ahlak ilkelerinden çok, insani özellikleri ve hükümdarın nasıl davranması gerektiğine ilişkin bilgiler içerir. Altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, akıl ile kuvvet arasında bir denge olması, kuvvetin yalnızca akıl yoluyla kullanılması gerektiğidir: “*Ve ol zikrettiğin âdil pâdişâhlar dahi kılıç ile zabt itdüklerinde rây ve fikr ve fîfâsetlerinünmüş averesiyle zabt eylemişlerdür... Ve bunda ma'lûm oldu ki, aklun tesiri kılıcın tesirinden artuktur.*”¹²⁶

II. Murat'ın başka bir özelliği de nasihatname edebiyatına ilgi duyan bir padişah olmasıdır. Aslı Arapça olup daha sonra Farsça'ya çevrilmiş olan “*Enisü'l-Celis*”in Türkçe'ye aktarılmasını bizzat kendisi istemiş, eser Kasım bin Seydî el-Hâfız Ankaravî tarafından Farsça'dan çevrilmiştir. *Enisü'l-Celis*, 29 bölümden oluşan ve klasik İslam nasihatname yazım tarzını benimseyen bu çalışmada şeriatın üstünlüğü, adaletin önemi, padişahın Allah tarafından gönderildiği gibi konulara yer vermektedir. Bu eseri bilmesine rağmen II. Murat'ın kendi nasihatnamesini tümüyle farklı bir üslupta yazmış olması, bir çocuğa hitaben ve onun anlayabileceği şekilde kaleme alındığı şeklinde açıklanabilir.¹²⁷

Fatih Sultan Mehmet'in vezirlerinden Mahmut Paşa tarafından padişaha sunulan “*Tuhfetü'l-Vüzerâ*,” Mecdüddin eş-şâhrûdî tarafından yazılmıştır. Eser, devlet yönetiminde

¹²⁴ Öz, a.g.e., s. 28.

¹²⁵ Sultan II. Murad, *Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler*, (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul, Tercüman Yayınları, 2017, s. 53.

¹²⁶ Sultan II. Murad, a.g.e., s. 56.

¹²⁷ Abdülhakim Kılınç, “Prof. Dr. Azmi Bilgin'in Yayımladığı Enisü'l-Celis Adlı Eser Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 4, 2017, s. 2887.

vezirlik kurumunun önemine değinmektedir. Bunun dışında padişahın Allah'a karşı sorumlulukları, temel ahlak ilkeleri, padişahın huzur ve toplumsal uyumu sağlama gerekliliği gibi konulara yer verilmiştir.¹²⁸ Bu anlamda hem klasik İslam nasihatname geleneğinin bir örneğidir, hem de padişahın Allah'a karşı sorumluluklarına değinmekle 3.2 de bahsedilen Tommaso d'Aquino'yu andırmaktadır.

Osmanlı'da nasihatname yazımı onaltıncı yüzyıla gelindiğinde yoğunlaşır. Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Lütfi Paşa'nın ağırlıklı olarak vezirlik üzerinde durduğu "*Asafname*" bu yüzyılın en önde gelen nasihatname kaynaklarından biridir. Lütfi Paşa bu eserini kendisinden sonra gelecek vezirlere ışık tutmak için yazmıştır. Birinci bölümde vezirin padişah ve halk ile ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine yer verilmiş, daha sonraki bölümler ise savaş, hazine ve reâyâ hukukuna ayrılmıştır.

Tarz olarak nasihatname yazımının bir ölçüde dışında kalmakla beraber, genel ahlak ilkelerinin siyasete uygulanmasından söz eden Kınalızâde Âlî Çelebi'nin "*Ahlâk-ı Alâî*" adlı eseri onaltıncı yüzyılın önemli kaynaklarından biri olarak görülür. *Ahlâk-ı Alâî*, Aristoteles'in geliştirdiği dostluk kavramı üzerinden gelişen ahlak kuramının son halkasını oluşturmaktadır. Kınalızâde'den önce bu yaklaşım İbn Miskeveyh, Nasîrüddin Tûsî ve Celâleddin Devvânî gibi İslam bilginleri tarafından da değerlendirilmiştir.¹²⁹

Buna karşılık Lütfi Paşa, ağırlıklı olarak da Gelibolulu Mustafa Âlî ile başlayan yeni nasihatname yazımını Kafadar şöyle tanımlar:

*"En geç Lutfi Paşa'nın Âsafnâme'sinden başlayarak Osmanlı siyasetnameleri, direkt olarak ve güncel gözlemlerle Osmanlı kurumlarının ince ayarı ile meşgul olurlar ve bu yönleriyle geleneksel siyasetname yazısından farklıdırlar. Özellikle Mustafa Âlî'nin Nushatü's-Selâtin'i (yazılışı: 1580-81) ile birlikte, İspanya'daki çağdaşları gibi, "ihtilal, inhîtat ve islahat" temaları ile boğuşmaya başlayan Osmanlı yazarları, yaşadıkları dönemin sorunlarına parmak basmak ve çözüm üretmek istedikleri metinlerinde sanki köşe yazısı yazıyormuşçasına güncelliğe bulanırlar zaman zaman."*¹³⁰

Kafadar'ın betimlemesini tamamlayıcı olarak, İspanya'da Cizvit rahibi Francisco Suarez'in "*Yasa ve Yasa Koyucu Allah Üzerine*" (*On the Law and God, the Lawgiver*)

¹²⁸ Coşkun Yılmaz, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Islahatnâmelerine Göre Osmanlılarda Siyaset ve Toplum Düşüncesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2002, s. 51.

¹²⁹ Hacer Ergin, "Ahlâk-ı Alâî", *Eskiye* 35, S. Güz, 2017, s. 213.

¹³⁰ Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", 2009, C. 1, s. 27.

çalışması gösterilebilir. Suarez'e göre Allah'ın yasa yoluyla gelen güç bütün insanlarda vardır. Toplum yönetimi söz konusu olduğunda insanlar kendi güçlerini kendi rızalarıyla bir hükümdara devrederler. Ama bu devir hiçbir zaman bir despota hizmetkârlık anlamına gelmemektedir. Bu nedenle hükümdar, yönetiminde “*siyaset yapmak*” durumundadır. Bunun dışında bir yolu tercih eden hükümdar zulüm ile yönetiyor demektir.

Suarez'in yasa kuramı İspanya'da hükümdarın mutlak gücünün sorgulanmaya başlamasına işaret etmesi bakımından önemlidir. Güç hükümdarda değil, anayasadadır. Anayasayı da toplum şekillendirir. Suarez'in bu yaklaşımı, insanların krala ait özel mülkte tebaa olarak görüldüğü dönemde kaleme alınmış olması nedeni ile önem kazanmaktadır. Burada dikkat çeken nokta, Suarez'in aslında bir rahip olması ve ilahiyat üzerine de çalışmalar yapmasıdır, ayrıca onaltıncı yüzyıl İspanya'sında güçlenen Salamanca ekolünün de bir temsilcisidir. Bu ekol siyaseten ahlaka ve sosyo-ekonomik analizlere kadar çeşitli alanlarda çalışmaları ile bilinmektedir. Onun siyaset düşüncesi alanında yaşadığı çağın sorunlarına yanıt vermeye yönelik çalışması bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Onaltıncı yüzyıl Fransa'da da siyaset düşüncesinin kapsamlı olarak tartışılmaya başladığı bir dönemdir. Özellikle Protestanlığın güçlenmesiyle bu yüzyılda Fransa iç karmaşalara sahne olmuş ve Katoliklerle Protestanlar arasında büyük din savaşları yaşanmıştır. Bu savaşlar devletin çözüme tehlikesini ortaya çıkarınca Fransız seçkinleri ve entelektüelleri arasında sorunlara çözüm getirecek siyaset düşünceleri üretme gayretleri artmıştır.

Bu entelektüellerden biri Claude de Seyssel'dir. Hem hukukçu hem de ilahiyatçı olan ve XII. Louis'nin emrinde çalışan Seyssel, Fransız monarşisinin nasıl olması gerektiğine ilişkin yazılar yazmıştır. XII. Louis'nin ölümü üzerine, kralın oğlu olmadığı için yerine kuzeni ve damadı I. Francis geçince, Seyssel monarşide iktidarın babadan oğula geçmesi üzerine bir eser kaleme alır. Babadan oğula monarşi, kusurları olmakla birlikte Seyssel'e göre en iyi yönetim biçimidir. Kendinden önceki siyaset düşüncesi yazarlarından farklı olarak, fikirlerini ilahi yasalara değil göreneğe ve yararlılığa dayandırır. Fransız monarşisinde en çok beğendiği yön, mutlak olmaması, görenek ve adalete uygunluk çerçevesinde denetlenmesidir. Fransız kralının otoritesini, gücünü sınırlayan bir yasa yoktur ancak Hıristiyanlığa, eski yasaya ve göreneğe uygunluğu mutlaka gözetilmek durumundadır. Burada eski yasa olarak anılan kavramın, aşağıda 4.5 de tartışılan kanun-i kadim ile benzerliği dikkat çekicidir.

İspanya ve Fransa gibi başka yerlerde siyaset düşüncesinin yazıya nasıl yansıtıldığına ilişkin örnekler, Osmanlı İmparatorluğu'nda nasihatname yazım geleneğinde ortaya çıkan değişimi anlamlandırmak, bu çalışmanın özelinde ise Gelibolulu Mustafa Âlî ve *Nushatü's-Selâtin*'deki gelenekten kopuşun nedenlerini anlamak bakımından önemlidir. Herhangi bir silsileyi takip etmediği için ve İspanya'daki siyaset düşünürlerinin yazdıklarından haberdar olması mümkün görünmediğinden, Gelibolulu Mustafa Âlî ve ondan sonraki Osmanlı yazarlarının yeni yaklaşımları, dünyanın başka yerlerinde de ortaya çıkan bir “*Çağ ruhu*” (Zeitgeist) ile anlamlandırılabilir: Çağın karakteristiği, dünyanın farklı yerlerinde benzer oluşum ve olaylar yaratır.

Bu tarihsel akış içinde Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, *Nushatü's-Selâtin* adlı eserinin özel bir önemi vardır. Köklerini Hint, İran, Antik Yunan kaynaklarından alan İslamiyet'in doğuşu ile içeriği zenginleşen nasihatname yazım geleneği ağırlıklı olarak adalet kavramına vurgu yapmaktadır. Hükümdar, Allah'ın ataması ile tahta geçtiği için varlığı sorgulanamaz, ancak yönetiminde adalet kavramını ön planda tutması beklenir. Bu anlamda, onaltıncı yüzyıla kadar gelen nasihatname yazım geleneği, yazarların yaşadıkları dönemlerdeki uygulamalara ve sorunlara yönelik çözüm önerilerini değil, ideal olana göre yönetimin nasıl olması gerektiğini vurgulamaktadır.¹³¹

3.5 KLASİK DÖNEMDE NASİHATNAME YAZIMI VE ENTELEKTÜEL İKLİM

Nasihatname yazımının entelektüel birikime bağlı olarak gelişmesi ve belli bir çizgiyi takip ediyor olması aynı zamanda Osmanlı aydınlarının nasihatname yazımına bakış açılarını da yansıtmaktadır. Ahlak ve adalet gibi soyut kavramlar kaleme alınan eserlerin çoğunda egemendir. Nasihatnamelerin aynı yazım geleneklerine bağlı olarak gelişmeleri onaltıncı yüzyıldan sonra değişmiş, yazarlar yaşadıkları çağın olaylarına göndermeler yaparak süre gelen yazım tarzından farklı bir üslup geliştirmişlerdir.

3.5.1 Kuruluş Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarını bu açıdan değerlendirmek için gerekli kaynaklar oldukça kısıtlıdır. Orhan Gazi'nin İmam'ı İshak Fakih'in oğlu Yahşi Fakih'in I. Bayezid döneminin sonlarına kadar olan olayları kaleme aldığı “*Menakıbnâme*”si ondördüncü yüzyıla ait bilinen tek kaynaktır. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Yahşi Fakih'in

¹³¹ Altay, a.g.e., s. 1801.

yazdıkları onbeşinci yüzyılda Âşıkpaşazâde Derviş Ahmet'in yazdığı “*Tevârih-i Âl-i Osman*” adlı eserinin içerisinde, bu kaynaktan yapılan alıntılardan bilinmektedir.

Âşıkpaşazâde'nin eseri, Fatih Sultan Mehmed döneminin sonlarına kadar yaşanan olayları ele almaktadır. Ancak, olaylar yalnızca kronolojik sıralama ile aktarılmaz, aynı zamanda yorumlanmaktadır. Bu yorumlar yaşanan çağın siyasi düşüncesinin ve bu düşünceye Osmanlı entelektüellerinin bakışı ile ilgili ipuçları vermektedir. *Tevârih-i Âl-i Osman*'da aktarılan ilk olaylardan biri, Orhan Gazi döneminde geçer. Karacahisar Osmanlı topraklarına yeni katılmıştır ve burada pazar ticaretine ilişkin düzenlemelerle ilgili Orhan Gazi'nin bir karar vermesi gerekmektedir. Geleneğe göre, Germiyan'da pazar alışverişlerini düzenleyen kişi getirilen her maldan “*Bâc*” almaktadır. Bu düzenin devam etmesi için sultanın onayı gerekir. Padişah önce bu uygulamaya karşı çıkar, çünkü söz konusu kişinin pazara getirilen malda herhangi bir emeği yoktur. Ama halk pazarı bekleyen kişiye bir ödeme yapılmasında ısrar edince, Orhan Gazi, pazara getirilen mal üzerinden değil, pazarda satılan mal üzerinden ödeme yapılmasına karar verir. Ayrıca, bu kişinin keyfi olarak değiştirilmesinin de önünü keser. Hükümdarın verdiği “*Tımar*” geçerli bir neden olmaksızın o kişiden alınamaz, devredilemez ve babadan oğula geçmektedir.¹³²

Bu olayın ne kadarının Yahşi Fakih'ten alındığı ve gerçek olup olmadığı anlaşılmasa da öykü, Orhan Gazi'nin dürüstlük ve adalet anlayışını yansıtmaktadır. Ayrıca burada tımarın devredilemezliği, Âşıkpaşazâde'nin Fatih Sultan Mehmet dönemindeki özel vakıflara ve mülklere el koyma ve devretme politikalarına bir eleştirisi olarak da görülmektedir.¹³³ Âşıkpaşazâde bu konudaki eleştirisini eserin başka yerlerinde de hissettirir. Fatih Sultan Mehmet'in Karamanoğulları Beyliği ile mücadelesinde özel vakıf ve mülklerle ilgili olarak şu öyküyü aktarır:

“Rum Mehmed (II. Mehmet'in veziri) yürüdü, Larendeye vardı. Larendenin mescitlerini ve medreselerini yakıp yıktı, babasının evi imişçesine harap eyledi. Şehrin kadını ve gencini soydurdu, çıplak bıraktı. O zalim, elinden gelen her şeyi yaptı, Müslümanlara bunun benzeri hakaretler yaptı. Larendeden gidip Ereğli'ye vardı. Ereğli'nin de vilayetini ve köylerini harap ettirdi. O vilayetin halkı "Bu vilayet Allah ve resulünüdür. Vilayetteki vakıflar konusunda niçin hiç çekinmezsin. Bu vilayet onun resulünün vakıflarıdır. Şimdi sen bunları harap ettin, Medine şehrinin fakirlerine bu vilayetten yardım gitmez olursa

¹³² Âşık Paşazâde, a.g.e., ss. 73-74.

¹³³ Rudi Paul Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2007, s. 79.

yarın inandığımız ve tasdik ettiğimiz kıyamet gününde Allah'ın peygamberinin huzuruna vardığın zaman ne cevap verirsin?" dediler. Bunun gibi söz söyleyenleri o zalim Rum öldürdü."¹³⁴

Âşıkpaşazâde Osmanlı siyasetinde ahlakın bozulmasını da bürokratlar üzerinden açıklamıştır. Ona göre, Çandarlı ailesinden Âlî Paşa'nın Sultan I. Bayezid'e vezir-i azam olması ile Osmanlı yönetiminde ahlaksızlık başlamıştır. Anlattığı olaya göre padişah, kadıların rüşvet almaya başladıklarını duymuş ve hepsini bir evde toplatarak evin yakılması emrini vermiştir. Bu kadıların bağlantısı olan Âlî Paşa'nın yanında İran'dan gelme okur-yazar insanlar vardır. Padişahı ikna etmesi için bunların arasında bulunan kurnaz bir adama rüşvet teklif etmiştir. Bu kişinin padişahı ikna etmesi sonucunda kadılar kurtulmuştur.¹³⁵

Âşıkpaşazâde'nin anlatımında dikkat çeken, eleştirilerini her ne kadar uygulanan politikalara yöneltse de padişahları bunun dışında tutması, ahlak ve adalet alanlarında yaşanan sorunların bürokratlardan kaynaklandığını vurgulamasıdır. Yukarıda aktarılan iki örnekten yola çıkarak, yazarın Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yüzyılındaki siyasi düşüncesi ve uygulamalarını örnek olarak gösterdiği, yaşadığı döneme yaklaştıkça da bozulmalara değinmeye başladığı söylenebilir. Âlî Paşa'nın yanında bulunan İran'dan gelme kişiler gibi öğeler Âşıkpaşazâde'nin Osmanlı bünyesine katılan yabancı unsurların bozulmada rolü olduğunu düşündüğünü gösterir.

3.5.2 Onaltıncı Yüzyıl: Şeriat-Örf Sentezi ve Muhalefeti

Osmanlı siyasi düşüncesinde entelektüellerin rolü, onaltıncı yüzyılda, şeriat ve örfün kaynaştırılmasında da görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, bir yandan şeyhülislamlık devlet örgütü içinde yer alırken, bir yandan da örf yasalarının şeriat üzerinden açıklanabilir hale gelmesi için şeyhülislamlık aracılığıyla çalışmalar başlamıştır. Bu süreçte Hanefi mezhebinin bakış açısı söz konusu kaynaştırma çabalarına egemen olmuştur. Bunun nedenleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çatışma içinde olduğu Safevi Devleti'nin özünde Şiiliğin olması, ayrıca Arap Yarımadası'ndaki tebaa içinde Kürtlerin ve Arapların ağırlıklı olarak Şafi, Maliki ve Hanbeli mezheplerine bağlı olmaları da yer almaktadır. Osmanlı kimliğinin kendini bu devlet ve topluluklardan ayrı tutmak için Hanefilik mezhebine yönelmesi ve şeriat-örf sentezinde Hanefiliği ön plana çıkarması, Osmanlı entelektüelleri

¹³⁴ Âşık Paşazâde, a.g.e., ss. 255-256.

¹³⁵ Âşık Paşazâde a.g.e., ss. 133-134.

arasında yaygın kabul gören bir formül olmuştur.¹³⁶ Bunun yanı sıra, İslam âleminde Hanefî ulemânın, devlet otoritesini örfî hukuk düşüncesinde tanıma eğiliminin de olmasının bu mezhebin benimsenmesini kolaylaştırdığı söylenebilir.¹³⁷

Bu dönemde, Osmanlı hukukunu şekillendirme çabaları doğal olarak yazılı tartışmanın da gelişmesine yol açmıştır. Osmanlı aydınları, tasavvuf, ilahiyat, hukuk, ahlak ve siyaset üzerine düşüncelerini nasihatname de aralarında olmak üzere çeşitli yazım türlerinde aktarmışlardır.¹³⁸ Siyasi düşünce üzerine yazılan en önemli eserler arasında Kınalızâde Âlî'nin "*Ahlâk-ı Alâî*"si yer alır. Osmanlı entelektüelleri arasında Farsçanın edebiyat, Arapçanın da başka alanlarda itibar gören diller olmasına karşın, bu yıllardaki siyaset, felsefe, din ve ahlak literatüründe Türkçe'nin ön plana çıkması da dikkat çekmektedir.¹³⁹

Şeriat ve örf kanunlarının sentezini yapma çabalarının önemi, halifelik ile saltanat arasındaki güç ilişkilerindeki son evreyi oluşturmasıdır. İslam siyasi düşüncesinde halife ve sultan temelde aynı makamın iki farklı yönünü ifade eden terimlerdir. Esas olan halifedir ve gücünü, yani sultanını, dünya işlerini yürütmek için birine devredebilir. İslamiyet'in gelişmesi ile birlikte kimin halife olması gerektiği ile ilgili arayışların içinde, halifelik özelliklerinin dışında "*Sulta*" özellikleride aranmaya başlanmıştır. Böylece sultan halifeden ayrı olarak kendi başına bir anlam taşır hale gelmiştir. Sultanlık makamının halifeye göre daha önemli hale gelmesi bu dönemde İslam dünyasında ortaya çıkan siyasi gelişmeler arasındadır. Öyle ki, sultanlık artık halifenin görev vermesi ile değil gücü ele geçiren kişinin "*sultan*" olarak tanınmasını halifeden talep etmesi şekline dönüşebilmiş, dolayısıyla da bu kurumun ülke yönetimindeki etkinliği giderek azalmıştır.¹⁴⁰

Onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan şeriat-örf kaynaştırması bir anlamda sultanın gücünün, yani dünya işlerini yürütme yetkisinin şeriata uygun hale getirilmesidir ki, böylece sultan halifelik yetki ve sorumluluğunu kendi bünyesi içine almış olacaktır. Bu nedenle Osmanlı entelektüelleri arasında bu kaynaştırma çabasına tam bir desteğin ortaya çıktığı söylenemez. Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhülislamlık makamına getirdiği Kemalpaşazâde ve Ebussuûd Efendi'nin çevresinde oluşan ulemâ topluluğu dışında bu kaynaştırmaya karşı çıkanlar da olmuştur. Özellikle Bayramî-Melamî ve Gülşenî

¹³⁶ Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined*, s. 50.

¹³⁷ Sariyannis, a.g.e., s. 109.

¹³⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 7.

¹³⁹ Yılmaz, a.g.e., s. 8.

¹⁴⁰ Richard W. Bulliet, *Religion and the State in Islam: From Medieval Caliphate to the Muslim Brotherhood* (t.y.), Denver Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Rapor No 2, s. 5.

tarikatlarına mensup entelektüeller şeriat üstünlüğüne verdikleri önemle kaynaştırmaya karşı çıkmışlardır. Örneğin Çivizâde Muhiddin Mehmed Efendi Ebussuûd Efendi'nin sentezine karşı çıkanların başında gelmektedir. Aslında, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1539'da şeyhülislam yaptığı Çivizâde, yeni senteze karşı çıktığı için iki yıldan daha kısa bir süre görevde kalabilmiş, 1541'de yerine Ebussuûd Efendi atanmıştır.¹⁴¹ Ebussuûd Efendi'nin yapmaya çalıştığı sentez aslında dünyasal işleri ilgilendiren konularda çıkarılan hukuk uygulamalarını şeriat nezdinde meşrulaştırmaktır. Ancak, bu sentez çabaları şeriatı esas almak yerine, yorumlanmasını olası kılan tarikat ve tasavvuf düzenini beslemektedir. Çivizâde'nin aslında karşı çıktığı da bu tasavvuf yoludur ve kendi kadılığı döneminde bununla ilgili olarak verdiği bir karar Gülşeni tarikatını hedef almıştır. Karara göre, Gülşeniler makbul insanlar değildir, kestikleri et yenmez ve imamlıkları da İslam'a uygun değildir. Ebussuûd Efendi şeyhülislam olduktan sonra bu karar onun önüne gelerek kadının aldığı karar onayına sunulmuştur. Çivizâde'nin kararında yanlışlık olduğunu savunanlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın Gülşeni tarikatı hakkında olumlu düşündüğünü de öne sürmüşlerdir. Bunun üzerine Ebussuûd Efendi, politik bir yanıt ile Gülşenilerin ehl-i sünnet yolunda olduklarını bu nedenle onlara saldırmanın caiz olmayacağını savunmak durumunda kalmıştır.¹⁴²

Çivizâde'nin dışında Ebussuûd Efendinin yaptıklarına karşı çıkan ve doğru olanın şeriata bağlı kalmak olduğunu savunan Osmanlı entelektüellerinden bir de Birgivi Mehmed Efendi'dir. Babası mutasavvıf olan Birgivi gençliğinde tasavvuf ile ilgilenmiş ve Bayramiye tarikatına girmişse de Birgi'de kendisine verilen medrese hocalığı görevi nedeniyle buraya taşınarak tarikattan ayrılmıştır. Birgivi'de, yaşamı boyunca medrese hocalığının yanı sıra “*Vasiyetname, el Tarik-i Muhammediye*” ve “*Zühru-l'Mülûk*” başlıklı eserlerini yazmıştır. Bunlarda *Zühru-l'Mülûk* doğrudan siyaset düşüncesiyle ilgilidir ve Ebussuûd Efendi'nin yaptıklarını hedef almaktadır. Özellikle arazi kullanım hakkı ve vergiler üzerinde duran Birgivi, bu çalışmasını II. Selim için yazmış ve Ebussuûd Efendi'nin yeni düzenlemelerle şeriatı nasıl ihlal ettiğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu konuları, yönetimde ahlak ve adalet çerçevesine oturtmuş, ancak kuramsal bakış açısı ile değil doğrudan örnekler üzerinden incelemiştir. Eser, bu anlamda bir fıkıh çalışmasıdır. Birgivi'ye göre, hükümdara hediye edilen mal, mülk hatta köleler ve cariyeler şeriata göre onun malı değildir. Kendi malı olmasını istiyorsa önce bunları birine verip, o kişiye ödeme yaparak kendi üzerine

¹⁴¹ Sariyannis, a.g.e., s. 118.

¹⁴² Pehlul Düzenli, “Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünniliği”, *Marife*, 2005, C.5, S. 3, ss. 250-286.

geçirmelidir. Bu anlamda, ekilebilir araziye devletin el koyması ya da vergiye bağlaması da haramdır. Birgivi buradaki ahlaki durumu akarsularda biriken balıkların belli kişilerce toplanıp satılmasına benzetir.¹⁴³

Ulemâ sınıfının Osmanlı İmparatorluğu'nda padişaha bağlanması bir anlamda halife-sultan dengesinde ağırlığın sultandan yana geçmesi anlamında olan en somut gelişmedir. Bu gelişme halifeliğin zayıflaması ya da ortadan kalkması anlamına gelmez, yönetim gücünün sultana kaydığı gösterir. İslamiyet'in ilk dönemlerinde halifenin güç sahibi olduğu ve sultanın halifenin onayı ile meşruiyet ve güç kazanması söz konusu iken zamanla sultan halifeden bağımsız hareket eder hale gelmiştir. Bu durumda, halifelik kurumunun varlığını sürdürmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan çözüm, halifelik yetkileri ve gücünün de sultanda toplanması şeklinde olmuştur. Ancak bu yöndeki gelişmelerin, şeyhülislamlık kurumu aracılığıyla padişaha bağlı hale gelen ulemâ arasında sorgusuz kabul gördüğü anlamına gelmemektedir. Onbeşinci yüzyılda, Âşıkpaşazâde'nin adalet kavramı çerçevesinde Fatih Sultan Mehmet dönemine yönelik eleştirileri, onaltıncı yüzyılda, yani halifelik ile sultanlık kurumlarının birleştirildiği ve örf düzenlemelerinin şeriat ile iç içe geçtiği yıllarda tartışma doğrudan şeriat-örf eksenine kaymıştır. Bu anlamda onaltıncı yüzyıl, entelektüel ortamının farklı çekişmelere sahne olduğu yüzyıldır. Ayrıca siyaset düşüncesi, klasik nasihatname yazım tarzının dışına çıkarak, farklı yapılarda gelişmeye başlamıştır. Örneğin Birgivi'nin yukarıda ele alınan eseri II. Selim'e sunmak üzere yazdığına bakılarak nasihatname geleneğini sürdürdüğü düşünülebilir. Ancak bu eserin yapısı daha önceki nasihatnamelere benzemez. Onaltıncı yüzyılda yaşanan bu gelişmeler, Mustafa Âlî ve *Nushatü's-Selâtin* adlı eserinin bağlamını kavramamıza yardımcı olmaktadır.

¹⁴³ Huriye Martı, Ahmet. Ürkmez, XVI. Asır Osmanlısında Bir Âlimin Kaleminden Siyaset Eleştirisi: Birgivi ve "Zühru'l-Mülük" Adlı Eserinin Tercümesi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015), C. 15, S. 2, ss. 1-28, s. 22.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NUSHATÜ'S- SELÂTİN'DE SİYASİ DÜŞÜNCE TEMEL KAVRAMLARININ İZLERİ

4.1 NİZAM-I ÂLEM KAVRAMI

Mustafa Âlî nizam-ı âlem kavramını *Nushatü's- Selâtin'de* bir kez kullanmış ve bu kavramın devlet adamlarınca nasıl istismar edildiğini ortaya koymuştur. Onbirinci lazimede ulaklarla ilgili yapılan aktarımda da değinildiği gibi Kanuni Sultan Süleyman, onların yoldaşlarının ihtiyaçlarını kanun dışı yollardan giderme çabalarının önünü kesmek istemiştir. Ama devlet erkânından yoldaş uygulamasının nizam-ı âlem bakımından gerekli olduğu savunmasıyla karşılaşarak geri adım atmış, böylece adaletten geri dönmüştür.

Bu istismar nedeniyle Mustafa Âlî nizam-ı âlem kavramına sık vurgu yapmayı tercih etmemiş olabilir. Ancak onun nasihatnamesinin özünde onaltıncı yüzyılda olgunlaşmış nizam-ı âlem kavramı yer almaktadır. Merkeziyetçiliğin kurumsallaşması ile nizam-ı âlem, padişahın egemenliğini sürdürmesi ile eş anlamlı hale gelmiştir. Sonuçta Mustafa Âlî'nin nasihatleri de söz konusu egemenliğin kalıcı olmasına yönelik önermelerdir. Hükümdarın kendisini halka sevdirmesi gerektiği, sadık ve dini bütün casuslar aracılığıyla halkın nabzını tutulması, köy ve kasabalarda görev yapan kadıların doğru karar vermesini engelleyen naiplerin sürgün edilmesi gibi konuların özünde padişahın egemenliğini sürdürmesine yardımcı olacak ipuçları bulunmaktadır.

Ancak, devlette meydana gelen çarpıklıklardan anlaşıldığı kadarıyla merkeziyetçi yapı tam olarak işlememekte, ortaya çıkan zaaf lar devlet yöneticileri tarafından istismar edilebilmektedir. Bu noktada, bir devlet bürokratu olarak Mustafa Âlî'nin bizzat tanık oldukları ve yaşadıkları, nizam-ı âlem konusunu bir ahlak kuramına gönderme yaparak ele almak yerine günün gerçekleri üzerinden nasihatnamesini şekillendirmeye yönlendirmiş olabilir. Bu kavramına yakın durduğu, şeriata çok kısıtlı olarak değinmesi ve ağırlıklı olarak örf ve kanun-i kadim çerçevesinde kalmasından da anlaşılabilir. Her ne kadar şariat metin içinde yer yer geçiyor olsa da Mustafa Âlî nasihatlerini açıklarken dini metinlere gönderme yapmamaktadır. Bu yaklaşıma göre onaltıncı yüzyıl Osmanlı siyaset düşüncesinde nizam-ı âlem şeriattan çok örfe odaklıdır, denilebilir. Dünyevi işlerle ilgili mevzuat ve uygulamaların

şeriat bakımından uygun olması için gerekli yorumların üretilmesi, böylece meşru kılınması ana çaba olmuştur.

Örf kavramı kendi içinde kanun-i kadîmi, yani eskiden beri gelen görenekleri barındırmaktadır ve Mustafa Âlî'nin nasihatlerinde kanun-i kadîm önemli bir yer tutar. Örneğin toplanan vergilerdeki oranların keyfi bir şekilde değiştirilmesini eleştirirken kanun-i kadime gönderme yapmaktadır: “*Ma‘a-hâzâ kânûn-i kadîmde yüz dirhem gümüşden kaç yüz direm kesildiği ve bir flori ‘âlâ mâceret bihi’l-‘âde altmışdan bir eksüğe bozulduğu her cihet165 ile ma‘lûm iken...*”¹⁴⁴

Ayrıca, Mustafa Âlî, beylerbeylerin kayırmacılık yaptıklarını, hiçbir varlığı olmayan kişilere tımar vererek saygın tüccarlar arasına girmelerini sağladıklarını, bunun da hem “*âdet-i kadîm*”e hem de “*kanun-i kadîm*”e aykırı olduğunu vurgular. Burada âdet-i kadîm tamlaması, kanun-i kadîm kavramının geniş bir kapsamı olduğunu, yalnız kuralları değil, âdetleri de içerdiğini gösterir. Bunun gibi, metnin giriş kısmında bir kez kullandığı “*Ulu atalarının isteklerine uyması*” (*ecdâd-i emcâd-i ‘izâm*)¹⁴⁵ ifadesi de yine padişahın alacağı kararlarda kendinden öncekilerin izinden gitmesi gerektiğini vurgulayan, dolayısıyla da kanun-i kadîm ile ilişkilenen bir düşüncüyü ortaya koymaktadır.

Yazarın, kanun-i kadim'e yaptığı vurgu temelde nizam-ı âlem ile ilişkilidir. Çünkü kanun-i kadime uyulmaması sonucunda ortaya çıkan bozulmalar nizam-ı âlemin de bozulmasına yol açacaktır. İnalçık'a göre, dayanaksız ve haksız yenilikler “*Şer'e ve örfe ve emr-i pâdişâhiye ve kanun-i kadîme ve deftere aykırı olan şeylerdir.*”¹⁴⁶ İnalçık, bu ifadedeki örfün hem geleneğin hem de padişahın iradesi anlamında, defterin ise kişilerin aldığı hukuki statünün kayıtlı olduğu kütükler anlamında okunması gerektiğini belirtmektedir. Bu noktada “*Emr-i pâdişâhiye,*” padişahın din ve devlet gücünü kendinde toplayarak nizâm-ı âlemi korumak ve egemenliğini sürdürme yönünde kullanmasına karşılık gelir. Burada yeniliklerin nizâm-ı âlem'e aykırı düşmesinin göstergesi, kanun-i kadime ters olmasıdır. Bu nedenle, en azından Mustafa Âlî ve *Nushatü's-Selâtin* özelinde, nizam-ı âlem ve kanun-i kadim kavramlarının karşılıklı etkileşim içinde olduğu iddia edilebilir.

¹⁴⁴ Martı, Ürkmez, a.g.e., s. 117.

¹⁴⁵ Martı, Ürkmez, a.g.e., s. 45.

¹⁴⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 2. b., İstanbul, Eren Yayınları, 2005, s. 80.

4.2 ADALET KAVRAMI

Adalet kavramı *Nushatü's-Selâtin*'de ağırlıklı olarak liyakat ile bağlantılı olarak kullanılmıştır. Bunun bir nedeni olarak kitabın padişah için yazılmış olması gösterilebilir. Yani, adalet adına yapılması gerekenler padişah'tan beklenmektedir. Eserin giriş bölümünde, padişahın devlet erkânına karşı adil davranması ve layık olana hak ettiğini vermesi gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu nasihat, Mustafa Âlî'nin devlet makamlarında liyakate uyulmadığı saptaması ile ilişkilidir. Ona göre devlet makamlarına getirilenler kuvvet sahibi kişilerin hocaları olmak sebebiyle tercih edilirken, medreselerde ders veren ilim, fazilet sahibi âlimlere rağbet edilmemektedir. Bu da genel olarak ilim ve faziletin değer kaybına uğramasına yol açmıştır. Liyakatın gözetilmemesi durumunda gerçekte layık olan insanlar da küserek kendi köşelerine çekilmektedirler.

Adalet kavramı, liyakatin yanı sıra devlet adamlarının doğruluk ve dürüstlüğü ile de ilişkilidir. Mustafa Âlî, vezirlerin halkın nabzını tutmak için, onlardan gelen taleplerin değerlendirilmesinde vekillerin görevlendirilmesi gerektiğini salık verir. Padişah, bu konuları bizzat takibe almalı ve adalete bağlı kalındığından emin olmalıdır. Bu noktada vezirler ve vekillere düşen dürüst, bilgeliğe yakışır bir şekilde (mâ-sadak-i hikmet-ârâ) hareket etmeleridir.¹⁴⁷

4.3 ERKÂN-I ERBAA KAVRAMI

Erkân-ı erbaa, Mustafa Âlî'nin metninde doğrudan kullanılmış bir kavram değildir. Ancak, adalet konusunda verdiği nasihatler ve adalete aykırı hareketleri aktardığı anlatılar erkân-ı erbaa kavramına dolaylı olarak gönderme yapar. Adalet erkân-ı erbaanın yani, Osmanlı toplumunu oluşturan dört sınıf arasındaki ilişkilerin uyumlu bir şekilde devamlılığı için gereklidir. Ve bu ilişki düzenini adalet çerçevesinde sürdürebilmek padişahın hâkimiyeti ile gerçekleştirilebilir.

Örneğin, kadıların aldıkları kararlarda reâyâyâya karşı adil davranmamaları, rüşvet ve yolsuzluk nedeniyle kayırmacılık yapmaları erkân-ı erbaanın zarar görmesine, huzursuzluğa yol açan bir durumdur. “*Felâ-cerem hefteden hefte birer muhızır-i şûm-kadem ya 'nî hüddâm-i kuzâtdan birer zâlim-i mezmûmu 'ş-şiyem köylerün halkına salınmağa, nüzül nice oldi deyû*

¹⁴⁷ İnalçık, a.g.e., s. 45.

isti'câlmur âselâtiyle gönderilmeğe başlanub her varan hakk-i tesfirde yücelb ü irtişâyâ
...¹⁴⁸

Erkân-ı erbaanın bozulması yalnızca kadıların reâyâdan rüşvet almasıyla da kalmaz. Rüşvet olgusu reâyâ arasında da yaygınlaşır ve aslında sınıfsal çıkarları adalet ve dürüstlükten yana olsa da ehl-i ziraat ve ehl-i hiref mensupları da giderek rüşvet yoluyla işlerini görmeye başlarlar ki, bu da toplumsal ilişkilerin ciddi ölçüde tahrip olması anlamına gelir. “*Nite-ki fi-zamâninâ kuzât-i kazâ-iktizâ bezl-i dünyâ ve sarf-i irtişâyâ mâl defterdârlıklarına vâsıl ve sicill u hüccet akçalarına muhtâc ve sûhtelikleri ‘âleminde 134 berü fakr u fâka ile kesîru’l- ihtiyâc iken anun gibi ac gözlüler ni ‘met-i menâsiba mütevâsıl olmağla her rûstâyînün dimâği bu tarikle fesâda varub ‘adle mâyil olanları zulmi tercihe ve cem ‘-i dirhem u dînâri çünirtişâ-i kabîha başlayub ...*”¹⁴⁹

Toplum yapısına ilişkin kaygılar yalnızca kadılar ile reâyâ arasında yaşananlar ve rüşvet, yolsuzluk bağlamında değildir. Sınıf içindeki hareketler de aslında huzursuzluk ve erkân-ı erbaa ile ilgili bozulma olarak algılanır. Örneğin, Mustafa Âlî, hiçbir varlığı olmamasına rağmen beylerbeyilerin kayırmacılığı sonucu tımar sahibi olan ve böylece saygın tüccarlar arasına girenlerin de toplum düzeninin bozulmasına yol açtığını vurgular.

Sonuç olarak, erkân-ı erbaa Mustafa Âlî’nin doğrudan gönderme yaptığı ve anlatımını şekillendirdiği bir referans değildir. Ancak, metin içinde, özellikle reâyânın maruz kaldığı adaletsiz muameleler, toplum yapısında tamiri mümkün olmayan bozulmalara yol açacak davranışlar olarak görülmüştür. Yazar, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri İmparatorluğun devamı ve dengenin önemli bir unsuru olarak görmektedir. Devlet görevlilerinin eğilim gösterdiği kanun dışı uygulamalar, buna maruz kalan insanların benzer yolları izleyip aynı kanunsuz ilişkileri sürdürme gayreti içine girmelerine sebep olmaktadır. Dolayısıyla, rüşvet ve yolsuzluk gibi kanuna aykırı uygulamalar, toplumun geneline yayılan ve bu anlamda erkân-ı erbaanın bozulmasına yol açan uygulamalardır. Yukarıda yapılan son alıntıda, çiftçilerin ve ticaret erbabının da varlıklarını sürdürmek için rüşvet ve yolsuzluk gibi uygunsuz davranışlara başvurmayı kendilerinde hak olarak görmeye başladıkları anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ İnalçık, a.g.e., s. 149.

¹⁴⁹ İnalçık, a.g.e., s. 100.

Nizam-ı âlem ve adalet başlıkları altında ele alındığı gibi, sınıflar arasındaki ilişkinin de en öncelikli referansı kanun-i kadimdir. Rüşvet ve yolsuzluk gibi kanun dışı uygulamalar ancak ve yalnızca kanun-i kadime uymamanın sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Bu kısımda ele alınan konular, Mustafa Âlî ve Nushatü's-Selâtin özelinde **siyaset düşüncesinin temelini kanun-i kadime dayandırıldığını göstermektedir**. Mustafa Âlî'nin metni padişahın yükümlülüklerini şeriat çerçevesinde aramaz. Şeriat, anlatım içinde destekleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında metnin ağırlığı, siyaset düşüncesinin temel kavramları ve bu kavramların uygulanmasında kanun-i kadim çerçevesinde ortaya çıkan aksaklıklar ve bunların yine kanun-i kadim çerçevesinde düzeltilmesine yöneliktir.

Sonuç olarak Osmanlı siyaset düşüncesine dayanak oluşturan üç kavramdan adalet, kitap boyunca yazarın en yoğun ve açık bir şekilde yararlandığı kavramdır. Bunun dışında kalan, nizam-ı âlem ve erkân-ı erbaa metinde dolaylı olarak yer alır. Anlatıda, adaletin olmaması durumunda nizam-ı âlem ve erkân-ı erbaada meydana gelebilecek bozuklukları bu terimleri kullanmadan ve kuramsal bir tartışma olmaksızın örnekler ile olası sonuçlar üzerinden değerlendirmiştir.

Nushatü's-Selâtin'de ele alınan konuların kendisinden önce ve kendisinden sonraki nasihatname niteliğindeki hangi eserlerde bulunduğu ilişkin bir çalışma, OTTPOL kısa adıyla bilinen ve Yunanistan'da bir grup bilim insanının yaptığı çalışmada bulunabilir. Aşağıdaki tablo bu konular listesini ve konuların geçtiği kaynakları bu çalışmadan alarak aktarmaktadır.¹⁵⁰

Tablo 4.1. Mustafa Âlî'nin nasihatlerinin diğer yazarlarla karşılaştırılması

Padişah tebaasına kulak vermeli	İdris-i Bitlisî (1545?)
	Celalzâde Mustafa (1564)
	Kınalızâde Ali (1565)

¹⁵⁰ OTTPOL, *Nushatü's-selâtin (CounselforSultans)*. Çevrimiçi, <http://ottpol.ims.forth.gr/?q=content/nushat%C3%BC%E2%80%99s-sel%C3%A2t%C3%AEEn-counsel-sultans>, t.y., (23 Şubat 2019).

	Mustafa Âlî (1586)
Herkes divan-ı hümayuna ulaşabilmeli	İdris-i Bitlisî
	Mustafa Âlî
	Koçi Bey (1630)
	Eskici Hasan (1630'lar)
	Kitab-ı Mesâlih (1643?)
Devlet erkânı padişaha ulaşabilmeli	Mustafa Âlî
	Koçi Bey
Padişah tarih öğrenmeli	Kadı Fadlullah (1539)
	Kınalızâde Âlî
	Hırzû'l-Mülûk (1574?)
	Mustafa Âlî
	Kitâb-ı Müstetâb (1620)
	Mustafa Nâimâ (1704)
Padişah lüks ve müsriflikten kaçınmalı	Şeyhoğlu Mustafa (1401)
	Mustafa Âlî
	Eskici Hasan
	Hemdemî (1652)
	Kâtip Çelebi (1652)

	Mustafa Nâimâ
Allah padişahı destekler	Amâsî (1406)
	Âşıkpaşazâde (1481)
	Tursun Bey (1486)
	Celalzâde (1557, 64)
	Mustafa Âlî
	Akhisarî (1596)
	Dımışkî (1689)
	Halim Efendi (1791)
Padişah Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir	Şeyhoğlu Mustafa (1401)
	Tursun Bey
	Mustafa Âlî
Padişah şarap ve uyuşturucudan uzak durmalı	Risale (1500-1549)
	Kinalzâde Ali
	Mustafa Âlî
Padişah tecrübelilere danışmalı	Amasî
	İdris-i Bitlisî
	Celalzâde
	Mustafa Âlî

	Akhisarî
	Hasan Beyzâde (1619)
	Eskici Hasan
	Hemdemî
	Hezârfen Hüseyin (1675)
	Defterdar Mehmet (1714)
Padişah kadınlara danışmamalı	İdris-i Bitlisî
	Mustafa Âlî
	Akhisarî
Padişah yararlı yeniliklerle devlet etmeli	Mustafa Âlî
	Kuşmanî (1806)
Padişah devlet adamlarını kendi belirlemeli	Sinaneddin Yusuf (1481?)
	Mustafa Âlî
	Akhisarî
	Hasan Beyzâde (1619)
	Eskici Hasan
Yüksek makamların hataları yumuşak karşılanmalı	Şeyhoğlu Mustafa (1401)
	Sinaneddin Yusuf
	İdris-i Bitlisî

	Lütfi Paşa (1541-1563 arası)
	Akhisari
	Koçi Bey
	Eskici Hasan
	Hemdemî
	Hezarfen Hüseyin (1675)
	Sarı Mehmet
Padişah hanedanının yaşlı ve sadık üyelerine saygı duymalı	İdris-i Bitlisî
	Mustafa Âlî
	Akhisarî
Padişah şeriata ve ulemâya saygı göstermeli	İdris-i Bitlisî
	Kadı Fadlullah
	Mustafa Âlî
	Akhisarî
	Hasan Beyzâde
	Koçi Bey
	Hezarfen Hüseyin
	Mustafa Nâimâ

Zararlardan sonuçta padişah sorumludur	Amasî
	Mustafa Âlî
	Koçi Bey
	Hemdemî
	Hezarfen Hüseyin
	Canikli Âlî Paşa (1776)
Tımar askeri sınıftan olmayanlara verilmemeli	Hırzû'l-Mülûk
	Mustafa Âlî
	Ayn Âlî (1607?)
	Koçi Bey
	Aziz Efendi (1632-33)
	Sarı Mehmet Paşa (1714)
	Dürrî Mehmet (1774)
Canikli Âlî Paşa	
Toprağını terk eden köylüler geri döndürülmeli	Lütfi Paşa
	Mustafa Âlî
	Sarı Mehmet Paşa
Vezirler denetlenmeli	Âşıkpaşazâde
	Mustafa Âlî

Yüksek makamlar Türklere ve Kürtlere verilmemeli	Mustafa Âlî
Herkes kendi çapında harcamalı, üstlerini taklit etmemeli	Mustafa Âlî
	Kâtip Çelebi
	Dürrî Mehmet (1774)
Sadakatsizlere yüksek makamlar verilmemeli	Mustafa Âlî
Makamlar rüşvet karşılığında verilmemeli	Hırzû'l-Mülûk
	Mustafa Âlî
	Akhisarî
	Koçi Bey
	Hemdemî
	Kâtip Çelebi
	Sarı Mehmet
	Nahifî Süleyman (1717?)
	Süleyman Penah (1785)
	Abdullah Halim (1791)
Yönetimde aşırı sayıda köle kullanılmamalı	Mustafa Âlî
	Koçi Bey
Tayinler eğitime göre yapılmalı	Mustafa Âlî
	Kitâb-ı Mesâlih (1643)

Tartı ve ölçüler teftiş edilmeli	Mustafa Âlî
Fiyat ayarlamaları yapılmalı	Lütfi Paşa
	Mustafa Âlî
	Hezarfen Hüseyin
	Sarı Mehmet Paşa
	Nahifî Süleyman (1717?)
	Ahmet Resmî (1769)

Casus ve muhbirler saltanat hakkında bilgi vermeli	Sinaneddin Yusuf
	Celalzâde
	Kınalızâde
	Hırzû'l-Mülûk
	Mustafa Âlî
	Hemdemî
	Sarı Mehmet Paşa
	Nahifî Süleyman
Ulakların sayısı az olmalı ve denetlenmeli	Lütfi Paşa
	Mustafa Âlî

	Sarı Mehmet Paşa
	Dürrî Mehmet Efendi
Disiplinsiz askerler azledilmeli	Mustafa Âfî
	Süleyman Penah
Yeniçeriler gençliklerini kışlada geçirmeli	Mustafa Âfî
	Koçi Bey
	Kitab-ı Mesâlih
	İbrahim Müteferrika (1731)
Kulların sayısı azaltılmalı	Lütfi Paşa
	Kınalızâde Âfî
	Hırzû'l-Mülûk
	Mustafa Âfî
	Koçi Bey
	Aziz Efendi
Devlet toprakları korunmalı	Hırzû'l-Mülûk
	Koçi Bey
	Veliddin Telhis (1632?)
	Aziz Efendi
Tarım elde edilen tahsilatbaşarısız	Lütfi Paşa

	Mustafa Âlî
	Kitab-ı Mesâlih
Vakıfların sayısı azaltılmalı, çoğaltılmamalı	Hirzû'l-Mülûk
	Mustafa Âlî
	Koçi Bey
	Kitâb-ı Mesâlih
Tüccarlar seviyesine göre vergilendirilmeli	Mustafa Âlî
Para basımı denetlenmeli	Dede Cöngî (1565)
	Mustafa Âlî
	Koçi Bey
	Kitâb-ı Müstetâb
	Sarı Mehmet Paşa
Zengin tüccarlar yüksek vergi ödemeli	Mustafa Âlî

Bu listeden de anlaşılacağı gibi, Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* de yer verdiği öğütlerin birçoğuna, halefi ve selefi olan yazarlar tarafından da değinilmiştir. Onu önceki yazarlardan ayıran özellik nasihatlerini duyduğu, tanık olduğu ya da bizzat yaşadığı olaylarla beslemesidir. Ancak, “*Yüksek makamlar Türklere ve Kürtlere verilmemeli*”, “*Sadakatsizlere yüksek makamlar verilmemeli*”, “*Tartı ve ölçüler teftiş edilmeli*”, “*Tüccarlar seviyesine göre vergilendirilmeli*”, ve “*Zengin tüccarlar yüksek vergi ödemeli*” gibi öğütlerin yalnızca Mustafa Âlî tarafından verildiği de dikkat çekmektedir. Bunların dışında seleflerinin değindiği ve son olarak *Nushatü's-Selâtin*'de görülen öğütler de vardır. “*Padişah tebaasına kulak vermeli*”, “*Padişah şarap ve uyuşturucudan uzak durmalı*”, “*Vezirler denetlenmeli*” gibi. Bu

nasihatlerin neden gündemden düştüğü ise çeşitli yorumlara açıktır. Bazıları Mustafa Âli dışında yalnızca ondan önceki bir ya da birkaç yazarda görülür. Örneğin “*Vezirler denetlenmeli*” nasihatini Mustafa Âli’den önce yalnızca Âşıkpaşazâde vermiştir. Mustafa Âli’nin bu konuya değinmesine, yanında uzun süre çalıştığı Lalâ Mustafa Paşa’nın sadrazam olmasından sonra kendisini daha yüksek bir makama getirmemiş olmasına duyduğu kızgınlık neden olmuş olabilir. Ya da başka yazarların bu konuda görüş bildirmemeleri, vezirlerin gücünden çekinmiş olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Sonuçta, yukarıdaki liste Mustafa Âli’nin nasihat konusunda diğer yazarlardan ayrıldığını, farkının “*yaşadığı çağın olaylarını aktarması*” olduğu söylenilebilir.

4.4 SİYASET DÜŞÜNCESİ KAVRAMININ BELİRLEYİCİLİĞİ

Burada birbirinden ayırt edilmesi gereken iki nokta vardır. *Nushatü’s-Selâtin*, *Künhü’l-Ahbâr* gibi tarihsel olayları aktaran bir belge niteliğinde değildir ve yazarı da böyle bir iddia ortaya koymamıştır. Eser siyaset düşüncesi alanında bir çalışma olarak yazılmıştır ve bu bağlamda değerlendirilmelidir. 2.1.’de yapılan alıntıyı yineleyecek olursak siyaset düşüncesi “*Siyasi örgütün temeli ile ilgili ve otoritenin uygulamalarının ve sınırlarının gerekçeleri ile ilgili düşünceler üretme geleneği*”dir ve *Nushatü’s-Selâtin* de bu geleneğin bir örneğidir. Dolayısıyla **asıl özelliği bir dönemin siyasi düşüncesi ile ilgili fikir edinmeyi sağlayabilir olmasıdır**. Söz konusu olan “*Fikir üretmek*” olduğu için, öznellik kaçınılmazdır. Ancak burada özneliğin tarihsel olgular ve olaylara ters düşeceğini baştan kabul etmek de pek doğru olmaz.

Gerileme tezi tarihçilerinin, özellikle de Lewis’in yaptığı hata, başvurduğu tarihsel kaynakları hangi çerçevede değerlendireceği konusunda doğru karar vermemiş olmasında bulunabilir. Ne *Âsafnâme* ne de *Nushatü’s-Selâtin* Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenlik tarihine ve gerileme olarak adlandırılan dönemine ışık tutacak kaynaklar değildir. Bunlar, Osmanlı siyaset düşüncesi tarihini anlamaya yönelik çalışmalarda yararlı olabilir. *Nushatü’s-Selâtin*’de yer alan nasihatler, altında yatan nedenler çözülmediği takdirde gerilemeye ve sonunda da çöküşe yol açacağı iddiasını savunmaktan çok bozuklukların, aksaklıkların giderilmesine yönelik olma karakteri taşımaktadır.

Nushatü’s-Selâtin’in diğer bir özelliğini yeniden vurgulamak gerekirse, kitapta yer verilen nasihatler bir ahlak kuramına dayandırılarak değil, yazarın yaşadığı çağda tanık olduğu olaylardan örnekler üzerine kurulmuş olmasıdır. Fleicher, eser değerlendirilirken,

yazılanların çağının olay ve olgularına dayandırılmış olmakla beraber, orta düzey bir bürokratin oluşturabileceği birikimlerle sınırlı kalabileceğinin göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizer.

Mustafa Âlî kitabını planlarken ne klasik nasihatname geleneğine bağlı kalarak ahlak kuramlarına dayanmayı seçmiştir, ne de yüksek makamlarda bulunan devlet adamları ve aydınların birikimlerinden alıntı yapmayı tercih etmiştir. Onun, yaşadığı dönemde devlet yönetiminde aksaklıkların düzeltilmesine yönelik nasihatler vermesi gerileme tezinin kaynağı olduğu anlamına da gelmez. Gerileme ile ilgili incelemeler kendi içinde uzunca bir süreç gerektirir. Oysa Lütfî Paşa, Mustafa Âlî gibi yazarlar gerileme tespiti yapmaktan çok, siyasi uygulamalarda ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi yönünde çaba harcamışlardır. Bu yazarların ve yazdıklarının gerileme çağının başlangıcını belirleyen kaynaklar olarak görülmesi hatalı olur.

Bu yaklaşım nasihatname benzeri tarihsel gelişime ışık tutacak kaynakların ele alınışında da doğru sonuçlar vermez, bir anlamda tarih yanılgısı olarak da adlandırılabilir. Yani, yakın zamanlarda geliştirilmiş bir gerileme düşüncesini, çok uzakta kalmış bir zaman dilimine, onaltıncı yüzyıla uyarlamak bir tarih yanılgısıdır.

Siyaset düşüncesi tarihine odaklanan **Cambridge ekolü**,¹⁵¹ **her türlü tarihsel kaynağın kendi tarihsel koşulları içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur.** Bu ifade “*Tarihsel koşullar*”ın, herhangi bir kaynağın yazıldığı yılların şartlarından kopuk olarak tek başına incelenmesine karşı çıkar. Ayrıca, siyasal düşünce yazarlarının tarih boyunca aynı temel sorunlar üzerine çalıştığı, bu nedenle de bu kaynakların daha sonraki dönemlerin siyaset düşüncesi ve uygulamalarına ışık tutabileceği var sayımını reddeder.¹⁵²

Ekolün en önemli temsilcilerinden **Skinner, siyaset düşüncesine** odaklanan tarihsel kaynakların **siyasi eylem** olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁵³ Ancak bu eylemin yorumlanmasında tarihsel bağlamın gözden kaçırılmaması gerekir. Skinner, onyedinci yüzyıl sonlarındaki İngiliz Devrimi sırasında oy hakkının genişletilmesi ile ilgili radikal bir siyaset düşüncesinin günümüz tarihçilerince “*Demokrasi arayışı*” olarak yorumlanmasını anakronizm

¹⁵¹ Quentin Skinner’in, J. G. A. Pocock, John Dunn ve Richard Tuck gibi tarihçilerin temsil ettiği bu ekol, siyaset kuramı metinlerinin siyasi eylem biçimleri olarak ele alınması gerektiğini savunur. Bu anlamda siyaset metinleri, yazıldıkları çağın yeni fikirlerini ve ideolojik tartışmalarını yansıtan belgeler olarak görülür.

¹⁵² Quentin Skinner, “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, *History and Theory*, C. 8, S. 1, 1969.

¹⁵³ Skinner, a.g.e., s. 24.

olarak adlandırır ve bu yaklaşımın yanlış sonuçlara götüreceğini savunur.¹⁵⁴ *Nushatü's-Selâtin* ve diğer nasihatnamelerin de ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl penceresinden bakılarak “*Gerileme tezi*”nin kaynağı olarak değerlendirilmesinin de bir tür tarih yanlılığı olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

4.5 SİYASET DÜŞÜNCESİ OLARAK KÂNÛN-İ KADÎM

Nushatü's-Selâtin'in gerileme tezinin kaynağı olarak görülmesinin belki de ana nedenlerden biri kanun-i kadim kavramına yaptığı vurgudur. Bunu bazı günümüz tarihçileri eski günlere duyulan özlem olarak yorumlamaktadır. Oysa onaltıncı yüzyıl siyaset düşüncesinin ele alındığı 2.2.4.'te ve Osmanlı siyaset düşüncesinin ana kavramlarının *Nushatü's-Selâtin*'de nasıl işlendiğini ele alan 4. bölümde vurgulandığı gibi, kanun-i kadim bu kavramların en önemli kaynağıdır. Çünkü ikili yasal yapıda şeriat nasıl İslami kaynaklara göre şekillendiriliyorsa, bunun dünyevi karşılığı olan örfün de kanun-i kadime göre şekillendirilmesi gerekmektedir. Nizam-ı âlem, adalet ve erkân-ı erbaada şeriat ile uyum aransa da bu terimlerin asıl olarak örfî olduğu açıktır. Kanun-i kadim bir anlamda örfün şekillenmesi ve işletilmesi için gerekli uygulamaların ana parçalarından biridir. Ortaya atılan bir siyaset düşüncesinin şeriata ters düşmemesi nasıl aranıyorsa, kanun-i kadime uygunluğu da aranmak durumundadır. **Bu nedenlerden dolayı kanun-i kadim eski zamanlara duyulan bir özlem değil örfün sağlıklı işletilmesi için gerekli bir kurallar bütünüdür.**

Bir başka sorun da görenekte neyin kanun-i kadim olarak alınıp neyin alınmayacağı konusunda bir açıklık olmamasıdır. 6.2.'nin sonunda da ele alındığı gibi, Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidarı döneminde Lütfi Paşa'nın mali aksaklıklar olarak gördüğü olaylar, mali konularda özellikle hassas olan Mustafa Âli için kanun-i kadimdir. **Bu bakımdan, Osmanlı siyaset düşüncesini anlamaya çalışan araştırmaların kanun-i kadimi daha net bir şekilde tanımlayabilecek analizlere yönelmesi yararlı olacaktır.**

¹⁵⁴ Skinner,a.g.e., s. 24.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL VERİLER IŞIĞINDA NUSHATÜ'S-SELÂTİN VE NASİHATNAME LİTERATÜRÜNDEKİ ÖNEMİ

5.1 NUSHATÜ'S-SELÂTİN' İN BÖLÜMLERİ VE İÇERİKLERİ

5.1.1 Sunuş ve Giriş

Nushat'ü's-Selâtin herhangi bir başlık taşımamakla birlikte, “*Sunuş*” olarak değerlendirilebilecek uzunca bir metinle başlar.¹⁵⁵ Bu bölüm ağırlıklı olarak adalet kavramı ve bu kavramın karşıtı olarak zulüm üzerinde durmaktadır. Mustafa Âlî, önce bu iki kavramın tanımını yapar. Ona göre “*Adalet bir şeyi yerli yerine koymaktır.*”¹⁵⁶ Buna karşılık “*Zulüm nefiste gizlenmiş bir acizettir ki güç onu ortaya çıkarır*”¹⁵⁷ Burada zulüm tanımı ile bir acizlik durumunun altını çizer ancak adalet kavramının neden karşıtı olduğunu ortaya koymaz. Kelimenin sözlük anlamı, bu karşıtlığın belirlenmesine yardımcı olur: “*Bir şeyi ona ait olmayan yere koymak*”¹⁵⁸ Mustafa Âlî'nin tanımı ile bir araya getirildiğinde, nüfuzlu kişilerin güçlerini kullanarak haksız ve adaletsiz uygulamalar yapmaları olarak da tanımlanabilir. Onun üzerinde durduğu ilk zulüm, liyakatsiz insanların kendilerine ait olmayan makamlara getirilmesidir. Metnin bundan sonrasında, Padişah III. Murat'a hitaben, hükümdarın halktan gelen talepleri değerlendirme konusunda vezir ve vekillere görev vermesi gerektiği salık verilmektedir. Ancak, onun sorumluluğu, zulüm yapan liyakatsiz kişileri bertaraf ederek, vezirlik ve vekillik görevlerini layık olanlara vermek şeklinde olmalıdır. Mustafa Âlî, bu sorumluluğu İslam inancına bağlayarak, Beytü'l-mal-i Müslimin'in, yani devlet hazinesinin Allah'ın emaneti olduğunu, zulmün farkında olmamanın hesap gününde bahane olamayacağını vurgular. Veziriazam ile ilgili birtakım öğütlerden sonra çevresindekilerin ülkenin ihtiyaçlarına çare bulmak konusunda padişahı yalnız bıraktıklarını

¹⁵⁵ Eserin bölümlenmesinde Farsi Çerçi'nin *Siyaset Sanatı-Nushatü's-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım* (2015) adlı çalışmasındaki başlıklandırmaya uyulmuştur. Bu çalışmada yapılan çeviride ilk olarak eserin 1b sayfasında başlayan metin yer alır. 21a sayfasının sonunda başlayan “Mukaddime” ise yayında “Giriş” olarak adlandırılmıştır. Yukarıdaki “Sunuş” adlandırması, bu bölümde değerlendirildiği için “Giriş” ile karışıklığı önlemek amacıyla kullanılmıştır.

¹⁵⁶ Faris Çerçi, *Siyaset Sanatı-Nushatü's-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015, s. 55.

¹⁵⁷ Çerçi, a.g.e., s. 55.

¹⁵⁸ Mustafa Çağrı, “Zulüm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zulum#1> (26.10.2019).

ve her olumsuzluğun ondan gizlendiği dile getirir. Bu eseri kaleme almasının ana nedeni bu mevcut durumdur.¹⁵⁹

Mustafa Âlî'nin liyakat konusundaki yaklaşımı çağdaşı olan başka yazarlarda da gözlemlenir. Örneğin *Nushatü's-Selâtin* ile aynı yıllarda kaleme alınmış olan ve III. Murat'a sunulan "*Hırzû'l-Mülûk*" adlı eserde o dönemde yaşanan farklı düzeylerde yönetim sorunlarına yer verilirken liyakat konusuna da değinilmiştir. Eserin yazarı bilinmemekle birlikte, yer verdiği ayrıntılardan devlet yönetiminde olduğu tahmin edilebilir.¹⁶⁰ *Hırzû'l-Mülûk'ta* devlet kadrolarının liyakat ilkesi ile doldurulması konusunda şöyle bir yöntem önerilir. Padişah bütün vezirlerle tek tek ve birbirlerinden haberi olmadan konuşur: "*Memâlik-i mahrüsemde menâşib tasarruf idenlerden yarar ve memleket zabtına kadir âkıl ve müstakim kullarum kimlerdir, şimdiden tetebbu ve tecessüs idüp her biri nünahvâllerin hâtır-nişânun eylesin.*"¹⁶¹ Böylelikle her vezir padişahın kendisine ayrı bir değer verdiğini düşünerek sorumluluk hissedip doğru hareket etmeye yönelir. Devlet yönetiminde bir kadro boşaldığında da her vezire o kadroya en uygun kişinin kim olduğunu sorar. Sonuçta, devletteki atamalarla padişahın bizzat kendisinin ilgilendiği duyulduğu için rüşvet yoluyla kadro peşinde olanlar bu heveslerinden vazgeçerler.

Üslup olarak padişahı çoğunlukla eleştirilerin dışında tutmayı yeğler. Çünkü padişah Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Bununla birlikte, Mustafa Âlî yer yer eleştirilerini padişahlara da yöneltir. Bunların başında da padişahların zamanla atalarının yaptığına tersine halkın arasına karışmaktan vazgeçmeleri bulunmaktadır.

Mustafa Âlî'nin anlatım tekniğinde iki referans kaynağı vardır: nassı şerifler ve ayetler. Nass, İslamî kaynaklardaki ifadeler üzerine yapılan yorumlardır. "*Sunuş*" bölümünde gönderme yapılan ayetler, özellikle padişah ile ilgili konuların bulunduğu kısım, eserin yazılış amacıyla ilişkilendirilir. Örneğin, Müminun suresi 8. Ayetde geçen "*Yine o müminler emanetlerine ve ahidlerine sadakat gösterirler*" ifadesi "*Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar, Allah onlarda bulunanı değiştirmez*" nassı şerifi ile yorumlanmıştır.¹⁶² Âlî yukarıdaki alıntılarını, padişahlar halkın ihtiyaçları doğrultusunda yeni çözümler üretmeli ancak bunu yaparken atalarının yolundan ayrılmamalarının önemli olduğu şeklinde

¹⁵⁹ Çerçi, a.g.e., 59,

¹⁶⁰ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâb-u Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l Mü'minin, Hırzû'l Mülûk*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 167.

¹⁶¹ Yücel, a.g.e., s. 182.

¹⁶² Çerçi, a.g.e., s. 63.

değerlendirmiştir. O, nasihatlerde bulunmasının gerekliliğini de bir nassı şerif ile açıklar. “*Hak yükselir, hiç bir şey onun üzerine yükseltilemez.*” , “*Bütün insanların padişahlara nasihatle yardımcı olmaları, ...kendileri üzerine gerekli bir hak olduğu*” buyrulmaktadır.” Âlî burada geçen ifadeleri “padişahlarına nasihat ve öğütlerle yardımcı olmaları bütün insanlığa yani fikir beyan eden herkese vaciptir”¹⁶³ diye yorumlamıştır.

Mustafa Âlî, sunuş bölümünün bundan sonrasında, saray erkânının yapması gerekenlere ve yapmadıklarına geniş yer ayırır. Bölümün sonuna doğru, ilk kez nasihatlerini somut bir olay üzerinden sürdürür. Lalâ Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Azerbaycan ve Şirvan savaşlarında zafer kazanmıştır. Ona göre yapılması gerekenler yapılmamış ve bölge halklarıyla ayrıca da Özbek ve Tatar Hanlıklarıyla sağlam ilişkiler kurulamamıştır.¹⁶⁴

Giriş bölümü, padişah soyunun Allah’ın bağışlarıyla nasıl farklı özelliklere sahip olduğunu anlatan bir metinle başlar. Bu kısımda gönderme yapılan ayet Sâd suresinin 35. ayetidir. Hz. Süleyman’ın “*Rabbim*” dedi, “*Beni bağışla; benden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlanlık ver bana. Lutfu sınırsız olan yalnız sensin*” duasıdır. Allah’ın lütfu ile toplum refah ve huzura kavuşmuştur. Bu anlatıdan yola çıkarak Mustafa Âlî, padişahlar soyuna bahşedilen özellikleri sıralar. Ancak her bağışı, aynı zamanda nasihat olarak da algılanabilecek şekilde kaleme almıştır. Dolayısıyla, yalnızca padişah soyunun özellikleri değil, çevresindekilerin de bu özelliklere uygun olarak nasıl davranması gerektiği ile ilgili ayrıntılara yer verilir. Örneğin birinci bağışta “*Kâr’ı sedefteki gevher-i yektâ gibi bir sarâyın içinde tek-ü tenhâ tururlar.*” , “*Hidmetine müvâneserleri ve emr-i şerifine kemâl-ı inkiyâdla mütâbe’atları, lâ-siyyamâ derun-ı dilden, kemâ-yenbeği, arz-ı ‘ubdiyyt ü muhabbetleri bir derecedür ki divân-ı Süleymân ‘aleyhi’s selâma râm olan divan ancak bu veçhile fermân-berân olmuştur.*”¹⁶⁵ “Sedefin içindeki bir elmas gibi tek ve تنها dururlar.” Bu nedenle, çevresinde bulunanların “...padişahın hizmetine uyum sağlayarak emirlerine boyun eğmeleri, özellikle içten gelerek bağlılık ve muhabbetleri bir derecedir ki, Süleyman aleyhisselamın emirlerine uyan divan ancak bu şekilde bunları yerine getirmişlerdir.”¹⁶⁶

¹⁶³ Çerçi, a.g.e., s. 65.

¹⁶⁴ Çerçi, a.g.e., s. 80.

¹⁶⁵ Tietze, a.g.e., s. 122.

¹⁶⁶ Çerçi, a.g.e., s. 86.

Bazı bağışlar ise padişahın kendisine yönelik öğüt niteliğindedir: İkinci bağışta, “*Bu yüce sülaleden bir ferdin ehl-i sünnet ve cemaat yolundan sapması ve uygunsuz inanca dahi olsa asil bir padişahın uyuşması görülmemiştir*”¹⁶⁷ ifadesi buna örnek gösterilebilir.

5.1.2. Birinci Bölüm

5.1.2.1 Birinci Bölüm'ün Özeti

Eser, devlet yönetiminde uygulanması gereken kuralları konu alan bir giriş bölümünden sonra üç ana bölümden oluşur. Birinci bölümün girişinde yazar **Timurlenk, Hazreti Süleyman, İskender** gibi tarihi liderlerden örnekler verir. **Birinci bölüm** devlet yönetiminde usuller konusuna ayrılmıştır ve **onyedi lâzimeyi** içerir. Lâzimeler, adalet ve topluma karşı duyarlı bir yöneticinin, kendisi için çalışan devlet görevlilerinin hem refahını hem de kontrolünün gerekliliğine vurgu yapar.

Birinci lâzime, hükümdarın kendisini halka sevdirmesi gerektiğini;

İkinci lâzime, padişaha musahiplik edecek kişinin hoş sohbet ve edebiyat bilen biri olması gerektiğini;

Üçüncü lâzime, padişahın kendisine ve kendisinden önceki padişahlara hizmet edenleri gözetmesi gerektiğini;

Dördüncü lâzime, sadık ve dini bütün casuslar aracılığıyla halkın nabzını tutması ve hâkimlerin durumunu bilmesi gerektiğini;

Beşinci lâzime, köy ve kasabalarda görev yapan hâkimlerin doğru karar vermesini engelleyen naiplerin sürgün edilmesi gerektiğini¹⁶⁸;

Altıncı lâzime, bir önceki ile bağlantılı olarak divan kâtipleri ve yazıcıların, daha da önemlisi hâkimlerin seçiminde de dikkatli olunması gerektiğini;

Yedinci lâzime, akıllı ve ilim sahibi insanlara saygı gösterilmesi gerektiğini;

Sekizinci lâzime, padişahın tımar sahipleri, askerler, beyler ve beylerbeyi görevini yürütenlere emeklerinin karşılığında himmetini göstermesi gerektiğini;

¹⁶⁷ Çerçi, a.g.e., s. 86.

¹⁶⁸ Bu konu yukarıda “2.2.4.2. Adalet” başlığı altında ele alınmıştır ve naiplerle kadılar arasındaki yolsuz ilişkilerin adaletnâmelerde anlatıldığına değinilmiştir.

Dokuzuncu lâzime, kamuya hizmet veren kuruluşların binalarının bakım ve onarımına dikkat edilmesi gerektiğini

Onuncu lâzime, özel yetiştirilmiş devlet görevlilerinin taşra görevleri için en uygun yerin Mısır olduğunu;

Onbirinci lâzime,¹⁶⁹ vaizlerin de sözlerini karıştırdıkları zaman görevden men edilmelerini;

Onikinci lâzime, şehir merkezlerine çevre köylerden gelen ve vergiye bağlanmamış seyyar satıcıların vergiye bağlanması gerektiğini;

Onüçüncü lâzime, padişah başta olmak üzere devlet yöneticilerinin cömert olmaları gerektiğini;

Ondördüncü lâzime, saray hazinesinin israfa karşı korunması gerektiğini;

Onbeşinci lâzime, yabancı ülkelerden gelenlere iyi davranılması gerektiğini;

Onaltıncı lâzime, yüksek makamlarda bulunanların olur olmaz nedenlerde azledilmemeleri gerektiğini

Onyedinci lâzime, uç sancaklarda görev yapan beylerbeylerinin mal varlıklarının kontrol edilmesi, böylece devleti zarara uğratma tehlikesinin bertaraf edilmesi gerektiğini dile getirir.

5.1.2.2 Tarihsel Veriler Işığında “Lâzimler”

Eserin sunuş bölümünde ele alınan “*Adalet kavramı*” bu bölümün başında yeniden vurgulanır. Padişah, her şeyden önce halkını sevmelidir, çünkü halk yaradanın padişaha emanetidir. Padişahın izlemesi gereken yol, atalarının yoludur. Onlar, “... *Doğruluk ve adalet burcunun yükselmesine aşırı çaba göstermişlerdir*”¹⁷⁰

Birinci lâzime, hükümdarın kendisini halka sevdirmesi gerektiğini bu yolda başarılı olabilmek için padişahın izleyeceği yollar üzerinedir ki öncelikle çevresinde oluşturacağı kadroların belirlenmesi gerekir. Padişah, iyi eğitim görmüş seçkinler ile fitne ve karışıklık

¹⁶⁹ “On birinci lâzime oldur ki va’zında halt-i kelâm ve mezemmet-i enâm iden zemmâm u nemmâm va ‘izler men ‘oluna” b kz. Kasım Ertaş, Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Nasihat’ü’s-Selâtin İsimli Eseri, s. 29-31.

¹⁷⁰ Ertaş, a.g.e., s. 89.

çıkarmak kişiler arasındaki ayrımı iyi yapmalı ve seçkinler dışındakileri devlet işlerine karıştırmamalıdır. Devlet bürokrasisinin yanı sıra, ordunun zaferler kazanmasını sağlamış askerler de kollamalıdır. Fakir ve güçsüzlere kol kanat germeli ve onlara cömert davranmalıdır.

Bu kısa lâzimedede Mustafa Âlî'nin adalet ve devlet erkânı ile ilgili neden yeniden vurgulama yaptığı açıkça anlaşılammaktadır. Halkı sevmeye, adaletli olma konularında yolunda gitmeyen bir şeyler olup olmadığına ilişkin bir olay aktarımı yoktur. Ancak, *Nushat'ü's-Selâtin* ile aynı yıllarda kaleme alınmış olan ve III. Murat'a sunulan *Hırzû'l-Mülûk*'te, belli kişilerden söz edilmemekle birlikte, devlet kadrolarına atamalarda adalet konusunda bozulmalar olduğuna ilişkin ifadeler yer alır. Eserin yazarına göre, “*Beş on yıldan berü dâd u dihiş pâdişâhlardan gidüp vezir-i azam olanlar tasarrufuna düşmiştir. Zirâ şimdiki hâlde cemic manâşib vezir-i azam terbiye ve arz eylediği kimesnelere virülür*” Burada geçen “*Dah u dihiş*” ifadesi, adalet ve bağış ya da adaletli dağıtma olarak düşünülebilir. Yazarın dikkat çektiği nokta devlet kadrolarında istihdam edenlere vezir-i azamın karar vermesi, padişahın bu konuyla ilgilenmiyor olmasıdır. Bu bir anlamda güç devri olarak da görülebilir. Çünkü atanan kişiler pozisyonlarını vezir-i azama borçlu oldukları için buna göre davranacaklardır.

Hem Mustafa Âlî'nin birinci lâzimedeki anlatımında, hem de *Hırzû'l-Mülûk*'te geçen ifadelerde dikkati çeken ortak özellik, adaletle yönetimin padişahın elinde olması gerektiğidir ve bu yaklaşım bu iki metnin dışında başka kaynaklarda da görülür. Örneğin yine onaltıncı yüzyıl ortalarında Birgivî Mehmet Efendi'nin kaleme aldığı *Zühru'l-Mülûk* başlıklı Arapça risalesinin ana konusu yine adalettir ve adalet kelimesi risaleye verilen şu başlıkta da görülür: *Risâle fî Medhi's-Sultâni'l-Âdil*. Birgivî'nin 1523-1573 tarihleri arasında yaşadığı göz önüne alındığında, eserin Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarında ya da II. Selim döneminde yazıldığı tahmin edilebilir. Birgivî'ye göre Allah kıyamet gününde yedi tür insanı koruması altına alacaktır ve bunların başında adaletli hükümdarlar gelir. Diğer altı tür insan ise Birgivî'nin daha çok din çerçevesinde tanımladığı insanlardır: kulluk şuru olanlar, ibadet edenler, Allah için sevenler, Allah'tan korkanlar ve sadakasını İslam'ın usullerine göre verenler.¹⁷¹ Görüldüğü gibi, adaletli yönetici diğer insanlardan kesin çizgilerle ayrılmıştır. Öyle ki, bir hükümdarın diğer insanların yaptıklarını yapması ama adaletten uzak olması kıyamet gününde onun durumunu kurtaramaz. Birgivî, Hz. Muhammed'ten alıntı yaparak

¹⁷¹ Martı, Ürkmez, ss. 1-28.

şöyle der: “*Bak Ebû Hüreyre! Bir anlık adalet, gecesi namazla gündüzü oruçla geçirilen altmış yıllık ibadetten hayırlıdır. Bak Ebû Hüreyre! Yargı sırasında bir anlık zulüm, Allah katında altmış yıllık günahattan daha ağır ve daha büyüktür*”¹⁷²

Birgivi'nin ve Mustafa Âli'nin adalet kavramı hakkında yazdıklarına, metinlerinin başlangıcında yer vermeleri rastlantı değildir. Adalet, İslam felsefesinde erdem gereği olarak görülen dört temel kavramdan biridir, diğerleri ise hikmet, şecâat ve iffettir. Onaltıncı yüzyılın önemli kaynaklarından biri olarak görülen Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde bu dört erdem birbirlerinden farklı özellikleriyle tanımlanır. Hikmet, güçlü bilgi birikiminin güzel huy ile birleşmesine dayanarak yapılan ılımlı işlerdir. Şecaat, cesaretin güzel ahlak ile birleşmesi sonucu ortaya konan durumlardır. İffet, şehvetin kontrol altında tutulması anlamına gelir. Adalet ise gerek Kınalızâde tarafından gerekse ona kaynak olan daha önceki İslam felsefesi eserlerinde bu üç erdem bileşimidir.¹⁷³ Bir başka deyişle bu üç erdeme sahip olanlar adaletli olabilir. Ancak, Kınalızâde, adalet erdemini, hikmetin bir üst kademesi olarak tanımlar. Hikmet nasıl güçlü bilgi birikiminin güzel huy ile birleşmesini gerektiriyorsa, adalet de güçlü deneyimin güzel huy ile birleşmesidir.¹⁷⁴ Kınalızâde'nin metninde dikkat çeken bir başka nokta ise diğer üç erdemde “*ifrad*” ve “*tefrid*” sapmaları bulunmakla beraber adalet erdeminde böyle bir durum söz konusu değildir. “*Bunun bir zıddı vardır ki, ona Cevr-zulüm derler.*”¹⁷⁵

Mustafa Âli birinci lâzimedede adalet kavramına bu çerçevede yer vermemiştir. Ancak, birinci lâzimededen hemen önce yer alan ve adaletten uzaklaşıldığı zaman olabilecekleri anlattığı kısımdaki ifadeler zulüm olarak görülebilir. “*tâ-ki gendülerde nef'âl-i mûhişe ve vekîllerden bid'at hâ-yi fâhişe sâdır olub kulûb-i ra'iyetün teneffürine ve zümre-i erkân-i devletün infi'âl u tazaccürine, husûsan mu zâhir-i zülâl-i 'irfân olan a'yân-i ma'rifetün tekeddürine ve merâyâ-i ahvâl-i enâm olan zühhâd-i vâcicbü'l-ihtirâmün ezhân-i münevvereleri tağayyürine bâ'is olmaya*”¹⁷⁶

Birinci lâzimedede adalet kavramını devlette görev verilecek ve verilmeyecek kişilerin nitelikleri bağlamında ele alır. Adalet, ona göre ehl-i kemal zümresinin takdir edilmesini gerektirir. Bu zümrenin karşıtı ise “*Aklı kısa, kısırlaştırılmış, dilsiz Yecüc*

¹⁷² Martı, Ürkmez, a.g.e., s.13.

¹⁷³ Mustafa Çağrıçı, “İslam Düşüncesinde Adalet”, *Din-Hayat*, Şubat, 2013, ss. 17-19.

¹⁷⁴ Kınalızade, a.g.e., s. 94.

¹⁷⁵ Kınalızade, a.g.e., s. 190.

¹⁷⁶ Ertaş, a.g.e., s. 71.

(bozguncu) "lardır" ¹⁷⁷ Dolayısıyla, Mustafa Âlî, adalet erdeminin yalnızca devlet kademelerinde görevlendirilecek kişilerin nitelikleri doğrultusunda değerlendirir.

Birinci lâzime bu anlamda Mustafa Âlî'nin kendi kariyerini iyileştirme yönünde bir çaba içinde olduğunu savunan yorumların bir örneği olarak görülebilir. Sonuçta kendisini, ehl-i kemal olarak tanımladığı topluluğun üyelerinden biri olarak kabul ettiği düşünülebilir. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken nokta, onun adalet kavramı ile ilgili yazdıklarının gerek çağdaşı yazarlar arasında gerekse daha önceki dönemde yaşayan siyasetname/nasihatname yazarlarının da paylaştığı bir yaklaşım olduğudur. Dolayısıyla, birinci lâzimedeki adalet kavramının ele alınış şeklinde amacın yalnızca kendi kariyerine yönelik olduğunu iddia etmek doğru olmaz. Bu daha çok, nasihatname/siyasetname yazımında süregelen bir yazım üslubu ile ilgili olarak düşünülebilir.

Birinci lâzimenin içeriği aynı zamanda Birgivî ile Mustafa Âlî arasında bir düşünce farklılığında işaretlerini taşır. Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eseriyle Peygamber'in sünnetinin Müslümanların yaşamında kılavuz olarak alınması gerektiğini, Peygamber'den sonra ortaya atılan yeniliklerin ve reformların doğru olmadığını savunmuştur. Birgivî'nin yazdıkları daha sonra, onyedinci yüzyılda *Kadızâdeliler* adıyla bilinen ve İslami yaşam şeklini sonradan ortaya atılan yeniliklerden arındırmayı ve devlet kademelerine nüfuz etmeyi amaçlayan bir hareketin kaynağı olmuştur. Birgivî'ye açık bir gönderme yapmamakla birlikte, Mustafa Âlî'nin padişahın öğrenmesini önerdiği konular Kur'an ve sünnet ile sınırlı değildir. Mustafa Âlî, "*ser-güzeşt-i mülûk-i pîşîn olan 'ilm-i tevârihe gâh u bî-gâh muvâzebetleri*"¹⁷⁸ diyerek padişahın kendinden önceki padişahların yaptıklarını anlatan tarih bilimiyle de uğraşması gerektiğini dile getirir. Bu anlamda çağdaşı olan Birgivî'nin sadece Kur'an ve Peygamber'in sünneti yönündeki yaklaşımını paylaşmaz. Mustafa Âlî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'den haberdar olup olmadığını gösteren bir ipucu yoktur, ancak Kâtip Çelebi, Birgivî'nin tarih okumadığını, aklî bilimlere soğuk durduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹

İkinci lâzime, birinci lâzimenin daha dar odaklı ve ayrıntılı bir devamı niteliğindedir. Mustafa Âlî, padişahın danışmanında bulunması gereken özelliklere odaklanmıştır. Ku'ran-ı Kerim'in Şûrâ suresinin 38. ayetinde geçen "*İşlerini danışarak yapanlar*" ifadesi, danışmayı İslam dininin gereği olarak algılamının temelini oluşturur. Bu nedenle Mustafa Âlî, padişah

¹⁷⁷ Çerçi, a.g.e., s. 90.

¹⁷⁸ Ertaş, a.g.e., s. 71.

¹⁷⁹ Muhammet Raşit Akpınar, "Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2015, S. 1-2, ss. 303-315.

danışmanlığında bulunması gereken özelliklere odaklanmıştır. Ona göre musahip şair olmalı, tarih bilmeli, güzel yazı yazmalı ve her dalda yetenekli olmalıdır. Ayrıca, şaraptan uzak durmalı, makam ve mevki hırsından vazgeçmelidir. Bu betimlemeden sonra kendi yaşadığı çağdan ve bizzat tanıdığı iki musahip ile ilgili örnek verir. Birincisi Celal Bey, ikincisi ise Şemsi Paşa'dır. Mustafa Âlî her ikisini de yetersiz ve uygun olmayan musahipliğe örnek olarak vermiştir. Celal Bey, II. Selim'in şehzâdelik döneminden başlayarak yanında olmuş, padişah olunca da onun yanında saray çevresine girmiştir. Şairlerin yaşamları, eserleri ve edebi kişiliklerini aktaran şuâra tezkirelerine göre Celâlî mahlasıyla yazan güçlü bir şairdir ve çağdaşı olan pek çok şair onun şiirlerine nazire yazmıştır.¹⁸⁰ Bu bakımdan, Mustafa Âlî'nin belirttiği “*Şair olmalı*” ifadesi karşılık bulur. Ayrıca Celal Bey'in her alanda bilgili bir insan olduğunu kabul eder ancak o, tezkire yazarlarının tersine Celal Bey'in şiirlerini beğenmemiştir. Ayrıca onun huysuz bir insan olduğundan, İslami yaşam tarzı olmayan insanlarla bağlantılarından söz eder. Bu nedenle, -padişah musahibi olmasına rağmen- pek itibar görmediğini belirtir.¹⁸¹ Celal Bey'in Şam Beylerbeyi olarak sürgün edilmesinin nedenini de şöyle açıklar. “*mukarrib-i şehriyârî iken tarh u tardına sebab-i hâdis ol makûle ahlâk-i nâ-sezâ ve ribâb-i zindegânîdeki fevâ'idden teğâfûl ile mürtekib olduğu zemzeme vu ğavğâ oldukdan mâ'adâ erbâb-i dîvândan sadr-i a'zam ve sa'âdetlü pâdişâha dâmâd-i muhterem olan Mehmed Paşa cenâbına ve 'ulemâdan şeyhü'l-islâm ve muktedâ-yi...*”¹⁸²

Mustafa Âlî vurguladığı kavgacılık ve padişah önünde yararsız işlerle uğraşması gibi nitelermeleri herhangi bir olayla örneklendirmez. Ancak, başka kaynaklarda saraya geldikten sonra devlet üst yönetimdekiler ile özellikle de Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ile sürtüşmesi olduğu ve bunun sonucu olarak vezirlerin çabalarıyla padişahın gözünden düşüp sürgün edildiğini aktarır.¹⁸³ Onun anlatımında daha sonra Celal Bey ile yaşadığı bir olay yer alır ki bu olaydan da ikisi arasında kişisel bir husumet olduğu anlaşılmaktadır.

Mustafa Âlî'nin verdiği ikinci musahip örneği ise Şemsi Ahmet Paşa'dır. Celal Bey azledildikten sonra, Sokullu Mehmet Paşa ve Şeyhülislam Ebussuûd Efendi başkalarını önerse de padişah II. Selim, şehzâdeliğinden beri tanıdığı Şemsi Ahmet Paşa'yı tercih etmiştir. Şairliği ile de tanınan Paşa *Şehnâme-i Sultan Murâd* adlı 2398 beyitlik bir eser meydana

¹⁸⁰ Abdülkadir Erkal, “Mir-i Âlem Mesnevisinin Şairi Celâlî Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1999, S: 11, ss. 131-136.

¹⁸¹ Çerçi, a.g.e., s. 88.

¹⁸² Tietze, a.g.e., s. 130.

¹⁸³ Erkal, a.g.e., s. 133.

getirmiş ve onaltıncı yüzyılda yazılmış bazı tezkirelerde şiirlerine yer verilmiştir.¹⁸⁴ Ancak, Mustafa Âlî, Paşa'nın şairliğinden hiç söz etmez. Yalnızca alaycı bir ifade ile “*Şemsîliğine göre envâr-i âsârı dünyâyı tutmak gerek-idi, hâlâ-ki pertevin görmüş kimesne yokdur*” der.¹⁸⁵ Yine Celal Bey kısmında olduğu gibi Şemsi Ahmet Paşa ile karşılaşmalarında yaşadığı iki olayı aktarır. Bunlardan birinde dikkati çeken, Şemsi Ahmet Paşa'nın kendisine şunları söylemiş olmasıdır: “*Mahlas-i 'Âlî bu muhlise lutf-i edâdan hâlî gelüb hâtıruma lâyah olur ki bu mahlasdan sizi halâs idem ve tecdîd-i mahlasla zâtünüzi makbûl-i 'âmm u hâss idem.*”¹⁸⁶ Anlaşıldığı kadarıyla, Şemsi Ahmet Paşa'nın Mustafa Âlî'ye yardım etmesi ile ilgili bir konuşma olmuş ve Paşa, yardım edebilmesi için “Âlî” mahlasını değiştirmesi gerektiğini söylemiştir. Bu konuşma, Mustafa Âlî ve diğer nasihatname/siyasetname yazarlarının kendi gündemleri doğrultusunda saray ileri gelenlerinden yardım arayışı içinde olduğu savını doğrular ancak bu olayın *Nushatü's-Selâtin*'de yer alması eserin bu amaçla yazıldığına işaret etmez. Sonuçta Şemsi Ahmet Paşa uygun olmayan bir muhasip örneği olarak ele alınmıştır.

İkinci lâzimedede metnin kurgusu oldukça açıktır. Mustafa Âlî önce ahlak, etik, kişisel yetenek ve karakter özelliklerine dayalı olarak bir musahibin nasıl olması gerektiğini ortaya koyar. Daha sonra ise padişah musahibinin nasıl olmaması gerektiğine ilişkin iki örnek verir. Örneklerden biri II. Selim'in musahibidir. Öteki ise hem II. Selim'in hem de III. Murat'ın musahipliğini yapmıştır. Ancak yazar, *Nushatü's-Selâtin*'de izlediği genel politika nedeniyle yanlış musahip seçmeleri ile ilişkili olarak padişahların hiçbirine doğrudan bir eleştiri getirmez. İdeal musahip özelliklerini sıralarken, musahip “... *başkaları ile konuşup görüşmeye cesaret edemeyip korktuğu işleri padişahın yüce huzurlarında iğneden ipliğe varıncaya kadar her şeyi anlatmalıdır*” der.¹⁸⁷ Fakat kendisi padişah katına sunulmak üzere yazılan bu eserde önerdiği bu kuralı uygulamaz. Bu noktaya dikkat çekmek, Mustafa Âlî'ye bir eleştiri getirmekten çok, nasihatname/siyasetname yazım geleneğinin altını çizmek bakımından önemlidir. Yazarın anlatımından, hem II. Selim'in, hem de III. Murat'ın yanlış musahipler seçtiklerini düşündüğü sonucu çıkarılabilir. Ancak, hükümdar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak hem Avrupa hem de Asya'daki nasihatname/siyasetname yazım geleneklerinde olduğu gibi eleştirinin dışında bırakılmıştır.

¹⁸⁴ Erhan Afyoncu, “Şemsi Ahmet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 38. Cild, 2010, ss. 527-529.

¹⁸⁵ Tietze, a.g.e., s. 132.

¹⁸⁶ Tietze, a.g.e., s. 133.

¹⁸⁷ Ertaş, a.g.e., s. 91.

Üçüncü lâzime adalet kavramını ehliyet ve liyakat sahiplerine padişahın nasıl davranması gerektiği üzerinden ele alır. Burada önce padişahın atalarına hizmet etmiş olanları kollaması ve kendine iyi hizmet verenlere de iltifat etmesi gerektiği vurgulanır. Mustafa Âlî daha sonra özel olarak bir makamdan, başkomutanlıktan söz eder. Yazara göre kahramanlık gösteren ve serhat boylarında başarılı olan bir başkomutan görevinden alınmamalıdır. Böyle bir uygulama ile gerekli gereksiz değişiklik yapılmasının olsa olsa düşmanın güçlenmesine yol açabileceği düşüncesindedir.

Mustafa Âlî, bir önceki lâzimedede yaptığının aksine burada bizzat tanık ya da bilgi sahibi olduğu örneklere yer vermemiştir. Lâzimenin doğrudan doğruya padişaha yönelik olması özellikle de başkomutanlık makamındaki değişiklik ile ilgili böyle bir örneklemenin yapılmamasının nedenini açıklayabilir. Çünkü genel anlatım tarzı olarak padişah eleştirilerin dışında tutulmuştur.

Ancak, *Nushatü's-Selâtin*'in yazıldığı yıllarda III. Murat'ın uygulamalarına bakıldığı zaman atalarına hizmet etmiş olanları kollaması, hem de başkomutanlık görevi ile ilgili olarak örnekler olduğu görülmektedir. Atalarına hizmet etmiş olanları koruması yönünde III. Murat'ın yaptığı uygulamaların bir örneği II. Selim döneminde de vardır. Örneğin Lalâ Mustafa Paşa ki Mustafa Âlî'nin hamisidir, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Manisa valisi olan şehzâde Selim'in lalâsı olmuş, yani şehzâdenin yetiştirilmesi görevini üstlenmiştir. II. Selim döneminde ise, beylerbeyi ve vezirlik makamlarına getirilmiştir. III. Murat döneminde de Kafkas seferinin başkomutanlığını yapmıştır.¹⁸⁸ Şemsi Ahmet Paşa'nın ölümü üzerine ömrünün son yıllarında kısa süre sadrazam olarak görev almıştır. Sokullu Mehmet Paşa ve Şeyhülislam Ebussuûd Efendi de yine Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri devlette görev yapan sonra da III. Murat döneminde makamlarını koruyanlar arasındadır. Şemsi Ahmet Paşa padişahın "*İltifatı*" ile makamını korumuş olan bir başka örnektir. Paşa, II. Selim döneminde kubbealtı veziri olarak görevlendirilmiş, böylece divan-ı hümayûn üyesi olmuştur. Bu durumun *Sicill-i Osmanî*'de devşirme usulünün değişmesine yol açacak kadar etkili olduğu yazılıdır.¹⁸⁹

Bu örnekler arasında Lalâ Mustafa Paşa, Mustafa Âlî'nin "*Serhat boylarında başarılı olan bir başkomutan görevinden alınmamalıdır*" ifadesinin kaynağı olabilecek ve bu nasihate

¹⁸⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 2, (haz. Nuri Akbayar), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 1202.

¹⁸⁹ Süreyya, a.g.e., s. 1583.

ters düşen bir olay yaşamıştır. Paşa, Kafkas seferinin başkomutanı olarak Tiflis ve Şirvan'ı almakla seferi başarılı olarak tamamlamış, ancak Sokullu Mehmet Paşa'nın 1574'de ölümü üzerine, Koca Sinan Paşa taraftarlarının etkili lobi çalışmalarından sonra serdarlıktan azledilmiştir. Yerine de Koca Sinan Paşa getirilmiştir. Lalâ Mustafa Paşa'nın yaşadığı ikinci olay ise, İstanbul'a döndükten sonra ikinci vezirliğe getirilmesinin ardından yaşanmıştır. Sokullu'dan sonra sadrazam olan Semiz Ahmet Paşa kısa süre görev yapabilmiş ve ölümünden sonra geleneğe göre Lalâ Mustafa Paşa'nın sadrazam yapılması beklenmiştir. Ancak III. Murat bu geleneğe aykırı davranarak sadrazamlık mührünü o sırada Doğu Serdarı olan Koca Sinan Paşa'ya göndermiştir.¹⁹⁰

Lalâ Mustafa Paşa'nın Mustafa Âlî'ye hamilik yaptığı bilinmekle birlikte *Nushatü's-Selâtin*'de bu olaya yer vermemiş olması dikkat çekicidir. Paşa'nın yaşadıkları tam olarak Mustafa Âlî'nin “*Bir serhaddi en iyi bilen, cesaret ve kahramanlık vasıflarını taşımalıdır vali ve melikü'l-ümera, makamlarından alınmamalıdır.*”¹⁹¹ Nasihatine uymayan ve geleneğe de ters düşen bir uygulamadır. Bu örneğin burada yer almaması, yine lâzimenin doğrudan padişaha hitap ediyor olması ve tarz olarak padişahın eleştirisi dışında tutulması ile açıklanabilir.

Künhü'l-Ahbâr'da yer alan ama *Nushatü's-Selâtin*'de geçmeyen bir başka olay da Semaniye Medresesi âlimlerinden Mevlâna Abdülbâkî ile ilgilidir. Mustafa Âlî, onun terfi ederek Altmışlı Medresesine atanması beklentisi içinde olduğunu yazar. Onu kıskanan Muallimzâde Mevlâna Muhammed ise, önünü kesmek için bir Rum şairin yazdığı ve bir hükümdarı hicveden bir beyti Abdülbâkî yazmış gibi padişaha sunmuş, bunun üzerine III. Murat hiç tereddüt etmeden onu İstanbul'dan sürmüş ve ilmi gücünü değerlendirerek bu beyti sorgulama ihtiyacı bile duymamıştır.¹⁹²

Dördüncü lâzime devlet işleyişinin denetlenmesi ile ilgili nasihatleri içerir. Mustafa Âlî'ye göre denetleme devlet erkânı tarafından değil, bunların dışında, kimliğini belli etmeyen dürüst casuslar tarafından yapılmalıdır. Çünkü devlet erkânında görevli olanlar, birbirleriyle kurdukları ilişkiler nedeniyle görmezden gelme eğilimi göstermektedirler. “... *Her saat ve her*

¹⁹⁰ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi II*, (haz. Bekir Sıtkı Aykal), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 57-60.

¹⁹¹ Tietze, a.g.e., s. 135.

¹⁹² Fâris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1996, s. 139.

*an cumhurun işlerini araştırmalı, hâkimlerin verdiği kararları takipten uzak durmamalıdır*¹⁹³ ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Âlî denetimin merkezden değil, yerinde yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Eserin kaleme alındığı dönemlerdeki çeşitli kaynaklar, devlet işleyişinin denetlenmesinin ne kadar önemli olduğu noktasında Mustafa Âlî'yi desteklemektedir. Örneğin *Hırzû'l-Mülûk*'te, en üst düzeyde yaşanan sorun vezîr-i âzamın kendi çıkarlarını gözeterek uygulamalarında ortaya çıkar. Buna göre il yazmaya giden yazıcılara toprakları verimli bazı köyleri düşük değerinde göstermeleri için talimat verir. Gelen kayıtlara göre vezîr-i âzam padişahın bu köylerin kendisine temlik edilmesini talep eder. Köylerin değerinin düşük olduğunu gören padişah bu isteği onaylar. Ardından, yine kendi buyruğu altında çalışan kadıya gidip bu köylerin sınırlarını belirlemesini ister. Makam korkusu ile hareket eden kadı, köyün asıl sınırlarının ötesinde bulunan çevredeki köylerin iyi yerlerini de bu sınırlar içinde gösterir. Bunun arkasında vezîr-i âzamın olduğunu bilen çevre köylerdeki tımar ve zeamet sahipleri de korkudan itiraz edemezler. Yolsuzluk burada da sona ermez. Burada görev yapan kadıya bir hüküm gönderilerek vezîr-i âzam'a mülk olarak verilen köylerin her türlü vergi ve yükümlülükten muaf olduğu bildirilir. Bunu duyan reâyâ da vezîr-i âzam'ın koruması altında olmak ve vergi muafiyetinden yararlanmak için gelip bu köylere yerleşir. Böylece büyüyen ve zenginleşen temlik köyleri zaman içinde bir kasaba büyüklüğüne ulaşırsa da vergi ve diğer yükümlülükten muaf olmaya devam eder. Sonunda devlet vergi kaybına uğrar. Yazar, padişaha emanet edilen devlet hazinesinin bu şekilde israf edilmesinin hesabının "*rûz-ı kıyâmette*" hesabının padişahın sorulacağını belirtir.¹⁹⁴ Bu anlatıda yazıcı, kadı ve diğer toprak sahiplerinin tutumu, Mustafa Âlî'nin dördüncü lâzime aktardığı "*doğru söyleyenin dili kesilir ve gördüm diyenin gözü çıkarılır*" meseline örnek olarak gösterilebilir.

Dördüncü lâzime Mustafa Âlî'nin bizzat tanık olduğu ya da kendisine aktarılmış olaylardan örnekler içermez. Ancak, onun yaşadığı dönemden kalan çeşitli belgelerden Mustafa Âlî'nin devlet işleyişinin denetimi konusundaki önerilerini daha iyi anlamamızı sağlayacak bazı ipuçlarını içerir. Mühimme defterleri de bu kaynaklar arasında önemli bir yer tutar. Çünkü bu defterler, Divân-ı Hümayun ve diğer divan toplantılarında siyasi, ekonomik, hukuki, toplumsal ve kültürel konularda alınan kararların yazıldığı defterlerdir. Örneğin, *Nushatü's-Selâtin*'den 3 yıl sonra, yani 1584 yılından kalan 54 numaralı mühimme defterinde

¹⁹³ Çerçi, a.g.e., s. 97.

¹⁹⁴ Çerçi, a.g.e., s. 178.

devlet işleyişinin denetlenmesi ile ilgili kararlara rastlanır. Halktan gelen şikâyetlerin soruşturulması görevinin ağırlıklı olarak bölge kadılarına verilmesi dikkat çeker. Oysa Mustafa Âlî'nin temel çekincesi, kadıların genel olarak bölge yöneticilerinin halkın şikâyetlerine neden olanlar ile iş birliği içinde olması olasılığıdır. Bu olasılık hem soruşturan hem de soruşturulacak kişilerin kadı olması durumunda daha da yüksek olabilir. Yöneticilerin yolsuzluk ve rüşvet olaylarına karışması ile ilgili olarak durumun karmaşıklığı *Hırzû'l-Mülûk*'te de dile getirilmiştir. Varlıklı birinin dışarıdan gelerek tımar edinmek istemesi durumunda, beylerbeyi, kethüda ve defterdar bu kişiden rüşvet alarak kılıfına uydurup tımar talebini yerine getirebilmektedir. Neden böyle yaptıklarının sorulması durumunda ise gelirin gideri ancak karşıladığını, padişaha gönderilecek yüklü vergiler için bunu yapmak zorunda olduklarını söylerler.¹⁹⁵

Fakat yine de denetleme ve soruşturma padişah tarafından bu yöneticilere verilmektedir. Böyle bir örnek 54 numaralı mühimme defterinde yer almaktadır. 329 numaralı hüküm Midilli'de halktan iki kişinin, Kadı Mevlâna ve Kethüdası Ahmet ile ilgili yolsuzluk yapıp halka zulüm ettikleri iddiası ile mahkemeye başvurarak yaptıkları şikâyeti ele alır. Buna göre kadı ve kethüda hem rüşvet hem de nikâh kıyma karşılığı ödenen harcın iki katını talep etmektedirler. Ayrıca, benzer bir uygulamayı senet harcında da yapmakta, hatta harcı alabilmek sicil kayıtları ile oynamaktadırlar. Konunun soruşturulması için Ayazma ve eski Molova Kadısı görevlendirilmiştir.¹⁹⁶

Şikâyetlerle ilgili olarak mühimme defterlerine kaydedilen hükümlerde Mustafa Âlî'nin önerdiği dürüst casuslar aracılığıyla bilgi toplayıp toplanmadığına dair bir ifade yer almamaktadır. Bir başka deyişle, bir yandan yerelde bulunan yöneticiler soruşturma ile görevlendirilmiş olabilir, ancak öte yandan casuslar aracılığıyla da soruşturma yapılmış olabilir. Ancak, yukarıda örnek olarak verilen 329 numaralı hükümde, şikâyetin iki kişi tarafından mahkemeye yapıldığı açıkça ifade edilmiştir. Bu nedenle casuslar aracılığıyla ya da başka yollarla yürütülecek bir denetim mekanizmasının en azından sistematik olarak devreye sokulmadığı sonucu çıkarılabilir. Geçerli olan, denetlemenin yerelde bulunan yöneticiler aracılığıyla yapılması mühimme defterlerine kaydedilen hükümlerde görülen tek denetleme mekanizmasıdır.

¹⁹⁵ Yücel, a.g.e., s. 187.

¹⁹⁶ Fatma Yazıcı, *54 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2010, s. 200.

Beşinci lâzime, küçük yerleşim yerlerinde ortaya çıkan ve bir yerleşim yerinin ileri gelenleri arasında türeyen tefeciler ile ilgilidir. Mustafa Âlî'ye göre bu tür insanlar hem maddi varlıklarını hem de nüfuzlarını kullanarak yerel halkı kendilerine borçlu hale getirmişlerdir. Öyle ki, halk borçtan kurtulamaz hale gelmiştir ve borç gelecek kuşakları da etkiler durumdadır. Hikmet sahibi insanların bile sözü geçmez olmuştur. Mustafa Âlî bu tefecilerin belirlenerek ücra adalara sürgün edilmesini, böylece yerli halkların bu zulümden kurtarılmasını salık verir.

Kur'ân-ı Kerim'de, Âl-i İmrân suresinin 130. ayetinde “*Ey inananlar, faizi [‘riba’yı] kat kat arttırarak yemeyin, Allah'tan sakının da kurtulun*” denmiştir. Ayrıca Bakâra suresinin 275. ayetinde “*riba yiyen kimseler, şeytan çarpan kimse gibi ayağa kalkarlar, bu ceza onlara ‘alışveriş de riba gibidir’* demeleri yüzündendir. “*Oysa Allah, alışverişi helal, ribayı da haram kılmıştır*” ifadesi yer almaktadır. Buna rağmen Mustafa Âlî tefecilik olayının dinsel boyutuna hiç değinmemiş, yarattığı toplumsal yaraya parmak basmıştır.

Böyle bir etkinlik içinde olanların kimlikleriyle ilgili olarak, bunların “*XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya yayılan kapıkulları ile diğer askeriler ve emekliler*” oldukları düşünülür.¹⁹⁷ Ayrıca, yalnızca onaltıncı yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da bu tür finansal etkinlikler için kurulan vakıf sayısının 700'e yakın olduğu dikkate alınır¹⁹⁸ bu tür etkinliklerin yalnızca taşrada değil başkentte de yaygınlık kazandığı anlaşılır. Taşrada yapılanın farklılığı, merkezi hükümet kontrolü altında olmaması, bu nedenle de faiz uygulamalarında aşırıya kaçılmasıdır.

Nushatü' s-Selâtin'in yazılışından dokuz yıl sonra, 1590'da meydana gelen bir olay ve alınan önlem 66 numaralı mühimme defterine yansımıştır. Olayın ayrıntıları, Mustafa Âlî'nin saptamasını doğrular niteliktedir. 430 numaralı karar Balyabadra Kadısının padişaha yazdığı bir mektupta anlatılanlara ilişkindir. Mektubu yazanın kadı olması, söz konusu yerleşimde tefecilerinin gücünün ne kadar fazla olduğunun, kadının bile bu durumla baş edemediğinin göstergesidir. Kadı sonunda padişaha başvurmak zorunda kalmıştır. Mektupta yer alan şikâyette, yerleşim yerinin korunmasında görev alan birliğin komutanlığından azledilmiş bir kişi ile kale ağalığından azledilmiş bir başkasının “*Riba-hor*”luk, yani tefecilik yaptıkları, özellikle de Hıristiyan ve Yahudi gruplar üzerine baskı kurup kendilerine başvurmayanlara

¹⁹⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, “Murabaha”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/murabaha> (12.11.2019).

¹⁹⁸ Hamdi Döndüren, “16. Yüzyıl Kültürümüzde Finansman ve İstihdam Politikası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, C. 7, S. 7, s. 65.

fazladan haraç yazıp koyun borçlandırdıklarından söz edilmektedir. Bunun üzerine padişah bu iki kişiye kürek mahkûmiyeti cezası verir ve cezanın uygulanması içinde Kaptan Hüseyin Çelebi'yi görevlendirir.¹⁹⁹ Bu kararda zulme uğrayanların gayrimüslim olması ve yine de şikâyetin bir ceza ile karşılanmış olması dikkat çekicidir.

II. Selim döneminin son yıllarından, 1572 tarihli 6 numaralı mühimme defterinde kaydedilen bir karar ise, ribahorluğun nasıl bir toplumsal yaraya yol açtığını ortaya koyar. Tefecilerin uyguladığı fahiş faiz, yani riba sonucunda, borçlu olanlar borcunu ödeyemez hale geldiklerinde bunların mallarına rehin koyup kendi hizmetçileri haline getirdikleri, bu nedenle “*celâ-yı vatan*” ettikleri yani yurtlarını terk edip gittikleri kaydedilmiştir:

“Taht- ı kazanızda bazı ribahorlar reayaya onunu onbeşe ve onaltıya ve belki daha ziyadeye akça verip zaman geldikte reayaya akça bulunmamağla emlak ve bağ ve bağçelerini vesair yerlerini ve yurtlarını rehin tariki ile alıp reayayı kendi çift çubuk vesair hizmetlerine meccanen istihdam edip akça deyu tazyik eylemekle mameleklerini sattırıp envai teaddi eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup ekseri celay-i vatan edip memleketin harap olmasına bais olmuşlardır.”²⁰⁰

Verilen kararda, durumun mahkemelerce kesinleştirilip, riba uygulaması yapanların Kıbrıs'a sürülmeleri talimatı verilmiştir. Bu karar, Mustafa Âlî'nin tefecilerin adalara sürülmesi nasihatı ile tutarlıdır.

Bu lâzime, bir önceki lâzime ile bir arada düşünüldüğünde, devlet yönetiminde bir kilitleme olduğu sonucuna ulaşılabilir. Çünkü dördüncü lâzimeye Mustafa Âlî devletin temsilcisi olarak taşrada görevli olanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler nedeniyle kimi sorunları görmezden gelme eğilimi içinde olduklarını düşünmektedir. Bu nedenle gerçeği anlamak için padişahın, kimliğini belli etmeyen casuslar kullanması gerektiğini önermektedir. Beşinci lâzimeye ise, tefeciler karşısında hikmet sahibi insanların bile söz sahibi olamadığını vurgulamıştır. Nitekim 1590'da meydana gelen bir olay ve alınan önlem ile ilgili 66 numaralı mühimme defterindeki kayıt, tefecilerle ilgili şikâyetin bir kadı tarafından yapıldığını ortaya koyar. Söz konusu kadı, bu olay ile ilgili kendisi bir hamle yapamadığı için padişaha başvurmak zorunda kalmıştır. Bu iki lâzimedeki devlet yönetiminde orta düzey bürokratların

¹⁹⁹ Reyhan Aytaç, *66 Numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) Mühimme Defteri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2014, ss. 322-323.

²⁰⁰ Serpil Bayrak, *16 Numaralı Mühimme Defterinin (238-394) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2016, ss. 377-378.

görev yaptıkları yerlerde ortaya çıkan sorunlarla baş edebilme güçlerinin kalmadığı çıkarımı yapılabilir.

Altıncı lâzimedede yine orta düzey bürokratlardan kaynaklanan sorunlarla ilgili olarak düşünülebilir. Ancak bu kez sadece taşrada değil, doğrudan sarayda görev alanlar ve özel olarak da divan-ı hümayunda görevli kâtiplerle ilgili sorunlar ele alınmıştır. Ayrıca tuğrakeşler ve nişancılar da konuya dâhil edilir. Mustafa Âlî, kâtiplerle ilgili sorunları şöyle sıralar: Kâtiplerin çoğu uyuşturucuya alışmış, zevk ve sefaya dalarak görevlerini düzgün bir şekilde yapamaz hale gelmiştir; verdikleri keyfi talimatlarla işlerin düzgün yürütülmesini engellemişlerdir; yaptıkları kalem oyunları devlet maliyesinin kötüleşmesine neden olmuşlardır. Önlem olarak, kâtiplerin dürüst kişiler arasından seçilmesi ve bu kişilerin gelirlerini tatmin edici düzeyde tutulmasının gerekliliği üzerinde durur. Kâtipler yazdıkları yazılarda anlaşılır ve etkili olmaya dikkat etmelidir. Bunun için mecmualarda yer alan örnekleri okumaları uygun olur.

Mustafa Âlî'nin anlatımında odak noktası divan-ı hümayun kâtipleri olmakla birlikte, yazdıklarının tezin birinci bölümünde kısaca betimlenen *kalemiye* sınıfının divan-ı hümayunda görevli olanların tümüne yönelik olduğu düşünülebilir. Sonuçta divan-ı hümayun kâtipleri Osmanlı bürokrasisinde kendi başına bir birimdir ve kendi içinde bir işleyiş şekli vardır. Bu birimin başında, Kanuni Sultan Süleyman döneminde oluşturulan reisülküttab bulunur ve reisülküttab nişancıya bağlı olarak çalışmaktadır. Onun yönettiği birimin işleri, “... atamaların yapılmasını, arazi tahsisatını, dilekçe ve şikayetlerin yanıtlanmasını ve yabancı hükümetlerle yapılan yazışmalar, mali konular dışında kalan alanlarda çıkarılan kanunların kayda geçirilmesi gibi devletin "mühim işleri"yle (umur-ı mühimme) ilgili evrak işlerini kapsıyordu.”²⁰¹ Reisülküttap ise yazılan fermanları, beratları kontrol eder, tahrir defterlerinde gerekli düzeltmeleri yapardı²⁰². Dolayısıyla kâtiplerin yazdıkları üzerinde bir denetim söz konusu idi. Ancak, Mustafa Âlî bu denetimi yeterli bulmamış olacak ki, “*Bu yüzden Allah'ın halifesine vacip ve uyanık olması gereken vekillere yakışan budur ki, anılan taife ile divit gibi irtibat halinde bulunmalıdır.*”²⁰³ Bir anlamda reisülküttap da yapılan usulsüzlüklerin bir parçası olarak görülmüştür denilebilir.

²⁰¹ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Bab-I Âli 1789-1920* (çev. Ercan Ertürk), İstanbul, TarihVakfi Yurt Yayınları, 2014, s. 61.

²⁰² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Kâtip”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/katip> (13.11.2019).

²⁰³ Tietze, a.g.e., s. 138.

Mustafa Âlî'nin burada sözünü ettiği mecmualar büyük olasılıkla münşeât mecmualarıdır. Resmî yazışma, muhasebe ve defter tutma usullerini öğreten bu mecmualar Arap edebiyatında inşâ türünün, yani kompozisyon yazımı türünün örnekleridir.²⁰⁴ Kâtiplerin yazımlarıyla ilgili sorunlar olduğunu açık bir dille söylemez, herhangi bir örnekleme de yapmaz. Ancak çağın tanıkları arasında Mustafa Âlî'nin ifadelerini tamamlayan gözlemciler vardır. Örneğin 1573-78 yılları arasında İstanbul'da bulunan Alman elçisinin din görevlisi olarak hizmet eden Stephan Gerlach, bu konudaki izlenimlerini günlüğüne yazmıştır. Zinkeisen'in aktardığına göre Gerlach'ın izlenimi şöyledir: “*Doğru dürüst bir şey yazmıyorlar ve yazdıkları da karışık bir şey; aynı şeyi bazen üç dört defa tekrarlıyorlar ve çoğu zaman da ne olduğu anlaşılıyor.*”²⁰⁵

Mustafa Âlî'nin, bu lâzimedede “*Divan kâtibi*” terimiyle, mali konularla ilgili orta ve alt düzey bürokratları yani defterdarlığı da kapsadığı şu ifadeden anlaşılabilir: “*Eğer bunlar devlet hazinesinin muhasipleri ise bir nokta ile yüz fitneye, belki gizli manâlar taşıyan binlerce hileye sebep olmuşlardır.*”²⁰⁶ Bu durumda aslında lâzimenin kapsamının çok daha geniş olması ya da defterdarlık ile ilgili ayrı bir lâzime olması beklenebilir. Ancak devlet maliyesinin bütününe ilgilendiren bir lâzimeye yer verilmemiştir. Bu konunun altıncı lâzimedede üstü kapalı olarak geçilmesi, Mustafa Âlî'nin padişahı olabildiğince eleştiri dışında tutma tarzına ya da kitabı yazdığı sıradaki görev yerinin saraydan uzak olması nedeniyle yeterli bilgiye sahip olmamasına bağlanabilir.

Oysa padişah III. Murat da durumun farkındadır. Günümüze ulaşmayan ama yayınladığı bilinen, içeriği başka kaynaklardan anlaşılan adaletnâme bu açıdan önemli bir belgedir. III. Murat'tan önce yayınlanan ilk adaletnâme Kanuni Sultan Süleyman'a aittir. Bu belgede padişah, küçük bürokratların yaptığı yolsuzluk ve zulme karşı yöneticileri ve kadıları, yani ortay düzey bürokratları göreve çağırmıştır. Ama III. Murat'ın adaletnâmesinde, bunlar da yolsuzluk ve zulme dâhil oldukları için, padişahın halkı bunlara karşı silahlanarak kendilerini savunmalarını buyurduğu bilinmektedir.²⁰⁷

Bu tablo, III. Murat döneminde otoritenin sarsıldığına açık bir göstergesidir. Ancak gelen bu noktanın, önceki padişahlardan beri süre gelen ve bir türlü önü alınamayan bir

²⁰⁴ Küçükaşçı, a.g.e.

²⁰⁵ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 3*, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011, s. 87.

²⁰⁶ Çerçi, a.g.e., s. 99.

²⁰⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyânları*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, s. 286.

sürecin sonu olduğu anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan güvensizlik nedeniyle, III. Murat, kendinden önceki padişahlardan çok daha fazla hatt-ı hümayunlara dayanmaya başlamıştır. Hatt-ı hümayun, padişahın kendi el yazısıyla çıkardığı buyruklardır ve selefleri ancak olağanüstü durumlarda bu yola başvurmuşlardır. III. Murat'ın uygulaması bir başka açıdan divan-ı hümayunun etkisizleştirilmesi ve daha da önemlisi sadrazamın gücünün yok edilmesi anlamına gelmiştir.²⁰⁸

Yedinci lâzime, devlet kademelerinde ulemâdan kişilere görev verilmesi ile ilgilidir. Mustafa Âlî, “*Ulemâ*” kelimesinin yanı sıra bir de “*Ukalâ*” (akıllı insanlar) kelimesini kullanır. Bu ikinci kelime ile kavramı genişletip Ulemâ sınıfından olmayan akıllı insanları da kapsayarak bir nasihat oluşturup oluşturmadığı metnin devamından anlaşılamamaktadır. Ancak, bilgin özelliklerine sahip insanların eski padişahlar tarafından nasıl değerlendirildiğine ilişkin verdiği tek örnek ulemâ sınıfından Pirî Mehmet Paşa’dır. Dolayısıyla lâzime, bu sınıftan insanların devlet kademelerinde yükseltilmesine ağırlık vermiş gibi görünmektedir.

Lâzime, bundan öncekilerden farklı olarak İslami tonu oldukça yüksek bir metindir. Ulemânın devlette değerlendirilmesi gerekliliği Zümer suresi 9. ayette geçen “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!*” ifadesiyle açıklanır. Ayrıca, Pirî Mehmet Paşa örneğinden sonra İskender-i Zülkareyn örneğini verir. Kur’ân-ı Kerim’de de geçen bu ismin aslında kim olduğu belli değildir. Ancak, Mustafa Âlî’nin anlatısında bir hükümdar olarak İskender-i Zülkareyn’in Platon’u kendine vekil olarak tayin etmesinden, ayrıca Aristoteles’e de sık sık danıştığından ve “*Hükemâ-i Yunan*”dan söz etmesine bakılırsa, yazarın sözünü ettiği tarihe Büyük İskender olarak geçen hükümdar ile özdeşleşir. Her ne kadar Platon ve Aristoteles arasında bir kuşak fark varsada ve tarihsel verilere göre yalnızca Aristoteles Büyük İskender’in çağdaşı olsada Mustafa Âlî’nin verdiği örneklerin ulemâ kavramı ile örtüştürdüğüne altını çizmek gerekir. Metnin bundan sonrası Kur’ân-ı Kerim’de Sâd suresinin 35.ayetinde geçen Hz. Süleyman’ın “*Rabbim bana, benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümdarlık ver*” ifadesi üzerinden yürür. Hz. Süleyman da Hz. Lokman ve Asaf bin Berahya gibi ilim ve hikmet sahibi seçkinleri vezir yapmıştır.

Yedinci lâzime bir bakıma birinci lâzime ile benzerlik taşır. Birinci lâzimedeki devlette, adaletli bir yönetim için kademelerinde iyi eğitilmiş seçkinlere görev verilmesi, fitne ve karışıklık çıkaracak kişilerden uzak durulması nasihat edilirken, yedinci lâzimedeki çerçeve

²⁰⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi 3*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 122.

biraz daha daraltılıp ulemâ üzerine odaklanılmıştır. Ayrıca önceki iki lâzimedede konu edilen belli görevlerden genele bir geçiş söz konusudur. Bir başka farklılık olarak, dinsel tonlamasının bu lâzimedede egemen olması gösterilebilir.

Sekizinci lâzime hazineden pay alan herkesin, özellikle de yüksek rütbeli subaylar ve komutanların savaş zamanına hazır olmak için gerekli yatırımları yapmaları, maiyetindekilerin silah ve teçhizatını tamamlamaları konusundadır. Bu yönde adeta has, zeamet ve tımar sahiplerinin birbirleriyle yarış içinde olmaları beklenir. Buna karşılık da padişahın, gösterilen çabanın yüksekliği oranında daha yüksek makamlara atamalar yapması gerekir. Mustafa Âlî, herhangi bir örnekleme yapmadan bu tür sorumlulukları olan iki tür tımar sahibinden söz eder. Birincisi maiyetindekilere gereken harcamaları yapmaktan kaçınıp gelirini mal-mülke yatırır. İkincisi ise, geliri temel harcamalarını karşılamasa dahi sancakta kalan ve seferlerde tüm gücüyle gayret gösterenlerdir.

Bir örnek üzerinden açıklanan ve ayrıntılara yer verilmeyen bu kısa lâzimenin neden yazıldığı anlaşılamamaktadır. Ancak, III. Murat döneminde mali tabloda meydana gelen bozuklukların tımar sahiplerinin gelirlerinde belirgin azalmalara yol açtığını gösteren belgeler bulunmaktadır. Bir kıyaslama olarak, Fatih Sultan Mehmet döneminde yıllık geliri 25 bin flori olan bir beylerbeyinin III. Murat dönemindeki gelir karşılığı 8333 floriye düşmüştür. Bu da doğal olarak bir beylerbeyinin maiyetindekilerin ihtiyaçlarını gidermesi konusunda güçlülere yol açmış, sayılarının azalmasına neden olmuştur. Sefer zamanı buna çözüm bulabilmek için ümera, bir tür paralı asker olan sekbanların sayısını arttırmak zorunda kalmıştır.²⁰⁹ Bu durumda olan tımar sahipleri, Mustafa Âlî'nin, geliri temel harcamalarını karşılamasa da sancakta kalan ve seferlerde tüm gücüyle gayret gösterenlere örnek olarak verilebilir.

Ancak, ümeranın tümü de bu durumda değildir. 5 numaralı mühimme defterinde yer alan bir hüküm, 1565 yılında bazı tımar ve zeamet sahiplerinin tefeciliğe bulaştıklarını gösterir. Mora sancağında saptanan bir uygulamada toprak sahibi askeri grup üyelerinin halka borç para verip, hasat zamanı anaparayı almadan üzerine ekleme yaparak ertesi yıla aktardıkları, böylece birkaç yıl içinde anaparanın on katına kadar borçlandıklarını anlaşılmaktadır. Ayrıca, yine Mora sancağında bazı sipahilerin gayrimüslimlerden nakit olarak alınan ispençe vergisini ipek ya da başka mallarla aynî olarak, böylece akçe üzerinden sabit olan bedelin üzerinde aldıkları belirlenmiştir.²¹⁰ Mustafa Âlî'nin, maiyetindekilere

²⁰⁹ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, s.58.

²¹⁰ 5 numaralı mühimme defteri / 1565-1566, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994, s. 15.

gereken harcamaları yapmaktan kaçınıp gelirini mal-mülke yatırır diye tanımladığı ümeraya bunlar örnek gösterilebilir.

Dokuzuncu lâzime, birinci ve üçüncü lâzimededen sonra doğrudan padişaha hitabeden üçüncü lâzimedir. Tıpkı birinci ve üçüncü lâzimeler gibi ötekilere oranla oldukça kısadır. Padişahın mülk sahibi olmaması gerektiğini, bunun yerine kişisel varlığını hayır işlerine yani hastane, okul gibi kurumların inşasına harcaması gerektiğini nasihat eder. Hatta padişah, gereksiz mescit ve medrese inşa etmekten de kaçınmalıdır. Yine birinci ve üçüncü lâzimedede olduğu gibi Mustafa Âlî'nin bu nasihati neden yaptığına ilişkin ipuçları metinde yer almaz, oldukça soyuttur.

Ancak, Mustafa Âlî'nin bu nasihatlerini anlamlandıracak değerlendirmeler onun *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinde mevcuttur. Eserin dördüncü bölümü Osmanlı İmparatorluğu tarihine odaklıdır ve bu nedenle Osmanlı tarihçilerinin en önemli kaynakları arasında görülür. Dördüncü bölüm iki cilt olarak düzenlenmiştir. Birinci cilt Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna kadar olan kesiti içerir. İkinci cilt ise Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat döneminin başlarını ele alır. İkinci cilt Mustafa Âlî'nin kendi deneyim, gözlem ve görüşlerine dayanmakla önceki kısımlardan ayrılır. Ayrıca, bürokrat olarak görevde olmasının sağladığı avantajları da kullanarak devlet dairelerinin arşivlerindeki belgelerden de yararlanmışır. Kendi deneyimleri daha çok yönetimde gözlemlediği yanlışlar ve bu yanlışların sonuçları ile ilgilidir.

Padişahların mülk edinmemesi gerektiği yönündeki nasihat *Künhü'l-Ahbâr*'da doğrudan padişah III. Murat ile ilgili iki kesit ile ilişkilendirilebilir. Müneccimlerin anlattıklarının etkisinde kalan padişah ileride büyük bir fitne çıkacağına inanmaktadır ve o günler için para biriktirme alışkanlığı edinmiştir. Hatta padişah kendine sunulan ganimet payını terfi konusunda bir teşvik olarak da kullanmıştır. Örneğin, Osmanlı ordusu Tebriz'den Bağdat'a ilerlerken yol üzerindeki Güherdan'da yapılan ve kazanılan muharebe sonucunda, elde edilen ganimet ve esirler pay edilmiş ve 100 bin filori değerindeki mücevher ile 15 kadar genç köleyi komutan Cafer Paşa padişaha ayırmıştır. Padişah da bunun karşılığında Cafer Paşa'ya vezir unvanı vermiştir.²¹¹

²¹¹ Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, s. 168.

III. Murat'ın para biriktirme alışkanlığı ile ilgili söylentiler de vardır. Zinkeisen'in aktardığına göre, padişah yatak odasına dört köşeli bir çukur açtırmıştır ve bu çukur sikkelerle doludur. Güvenli olabilmesi için, her gece döşegini bu çukurun kapağının üzerine kurdurur. Benzer söylentiler, babası II. Selim için de bulunmaktadır. Onun da devlet hazinesinden kendine düşen payı oluşturan altın sikkeleri eritip yeraltı depolarında koruduğu söylentisi yaygındır.²¹²

Nushatü's-Selâtin'de yer verilmemiş olan olayların *Künhü'l-Ahbâr*'da yer alması yine iki eserin türleri arasındaki fark ile açıklanabilir. *Künhü'l-Ahbâr*'ın bir tarih çalışması olarak yaşanan olaylara yer vermesi eserin değerini arttıran bir özelliktir. Buna karşılık nasihatname doğrudan hükümdara hitaben yazılan bir türdür ve “*hükümdarın, Allah'ın yeryüzündeki yansıması olarak görülmesi geleneğine uygun olarak yaşanan olumsuzluklar karşısında verilen nasihatlerde eleştirinin dışında tutulması*” bu türün bir özelliğidir. Bu nedenle doğrudan padişaha yönelik olarak yazılan nasihatlerde yazarın tanık olduğu, bildiği ve padişahın kaynaklanan olaylara yer vermemesi doğaldır.

Onuncu lâzime sarayda istihdam edilirken taşraya görevlendirilen bir grup kapıkulu süvarileri ile ilgilidir. Bu süvariler taşraya çıktıktan sonra başına buyruk hareket etmekte, askeri disiplinin dışına çıkarak sefer zamanı işe yaramaz hale gelmektedirler. Kendilerinden önce o taşra bölgesine gelip askeri disiplinden uzaklaşanlar da onlara örnek olmaktadır. Saray askeri olarak aldıkları 30 akçe, 40 akçe gibi yüksek yevmiyeler de onların bu gevşemelerine zemin oluşturmaktadır.²¹³ Mustafa Âlî, “*Bölük halkı*” adı verilen bu askerlerin taşrada görevlendirildiklerinde Mısır hazinesine bağlanmasını önerir. Mısır'da birkaç yıl eğitim aldıktan sonra görevlendirilmeleri durumunda onların Mısır askeri ile aynı zihniyete sahip olacaklarını, askeri disiplinlerini koruyup sefere hazır halde bekleyeceklerini savunur. Ayrıca, Mısır hazinesine bağlı askerlerin yevmiyelerinin çok daha düşük olması onların başka arayışlar içine girmelerini engelleyecek bir faktördür.

Mustafa Âlî, bölük halkı ile ilgili tespitlerine bu lâzimedede örnek vermez, ama *Künhü'l-Ahbâr*'da yer alan kimi olaylar kapıkulu sipahilerinin en seçkin sınıfı olan bölük halkının düzen bozucu özelliklerini ortaya koyar. Örneğin, Osmanlı tarihinde ilk divan baskını bölük halkı tarafından gerçekleştirilmiştir. III. Murat döneminde paranın değer kaybetmesi nedeniyle bir grup bölük halkı Divanhane önüne gelip bu değer kaybının nedeni olarak

²¹² Zinkeisen, a.g.e., ss. 279-280.

²¹³ Bkz. EK-6.

gördükleri derebeyinin kellesini istemişlerdir. Beylerbeyi Muhammet Paşa'yı kafasını keserek katlettikten sonra, 400 altın karşılığında kethüdanın başını satmışlardır.²¹⁴

Künhü'l-Ahbâr'da geçen ikinci bir olay da III. Mehmet'in padişah olarak ilk günlerinde gerçekleşmiştir. III. Mustafa'nın ölümünün 40. günü nedeniyle devlet erkânı Ayasofya Camii'nde mevlit töreninde toplanmıştır. O gün fakirlere çeşitli yardımlar yapıldığını gören bölük halkı kendi ulufelerinin de orada verilmesini istemiştir. İstediklerini alamayınca ertesi günü yine Ayasofya Camii'nin önünde toplanıp yeni sadrazam olan Ferhat Paşanın başını istemişlerdir. İsyân, Yeniçeri Ağası Ahmet Ağa'nın bir grup yeniçeri ile bölük halkının etrafını sarmasıyla yatıştırılabılmıştır.²¹⁵

İstanbul'da saray çevresinde yarattıkları bu düzen bozucu hareketlerden başka, bölük halkının taşradaki disiplin dışında kalan hareketlerine ilişkin kayıtlar vardır. Örneğin II. Selim'in son yıllarını (1571-72) kapsayan 10 numaralı mühimme defterinde, Kıbrıs'ta görevli bölük halkından kişilerle ilgili olan bir kayıt bunların halka zulüm yaptığını belgeler. Kayda göre bölük halkından bazıları, yalancı şahitlerin yardımı ile halktan birtakım kimseleri esirleri olarak göstermiş ve kaçtıklarını iddia etmişlerdir. Alınan kararda bu zulmü yapanların isimlerinin belirlenip bildirilmesi istenmektedir.²¹⁶

Yine 1571 yılına ait bir başka kayıt 16 numaralı mühimme defterinde vardır. Kars ilinde, yeni Müslüman olmuş ya da gayrimüslim olup yararlı oldukları için koruma altına alınan topluluğun, yani "*Gureba-i yemin*"in ağasına gönderilen kararda, Kars ilindeki bölük halkı üyelerinden bazılarının bu topluluktan insanlara zulmettikleri anlaşılmaktadır. Yapılan tespite göre bunlar, *gureba-i yeminden* insanları alıp, "*Kıbrıs fethinde esirimdi, kaçmıştır*" diyerek esir etmek istemektedirler. Karar bu ve benzeri nedenlerle görevde olmayıp "*kendü hevâlarında olanlar*"ın belirlenip bildirilmesini istemektedir.²¹⁷

Sipahiler içinde neden bölük halkının bu kadar disiplin dışı hareket ettikleri, bu askeri sınıfta yer alanların kökenleri ile açıklanabilir. Mustafa Âlî, bunlardan "*Harem-i muhterem-i pâdişâhîden çıkan bölük halkı*" olarak söz eder. Bu ifade, bölük halkının, padişahın kendi

²¹⁴ Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, ss. 113-115.

²¹⁵ Çerçi, a.g.e., s. 190.

²¹⁶ İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s. 179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2006, ss. 136-137.

²¹⁷ Bayrak, a.g.e., ss. 136-137.

çocuklarından oluştuğunun üstü örtülü bir ifadesi olarak görülebilir.²¹⁸ Bu durumda, yaptıkları disiplin dışı hareketler, padişahın kendi çocukları olmanın verdiği bir dokunulmazlık duygusu olarak da düşünülebilir.

Onbirinci lâzime vaizlerle ilgilidir. Mustafa Âlî'ye göre vaizler arasında cemaati kınayan, verdikleri vaaz ile halkı padişahın, vekillerden ve vezirlerden korkutan vaizler vardır ve bunların derhal men edilmeleri gerekir. Bu nitelikteki vaizlerin yaptığı aslında fitne ve fesat yaymaktan başka bir işe yaramamaktadır. **Oysa vaizlerin yapması gereken, hadislere dayalı olarak nasihatler vermektir.**

Mustafa Âlî'nin bu lâzimedeki verdiği tek örnek Hz. İsa'nın bir vaaz sırasında kırıcı sözler söylemesi üzerine aldığı uyarıdır. Dolayısıyla, yazarın bu lâzime ile yaşadığı dönemdeki hangi olayları hedef aldığını ortaya koyan açık bir ipucu yoktur. Ancak, yukarıda İslamiyet anlayışına kısaca değinilen Birgivi'nin vaazlarında halkı Kur'an-ı Kerim'deki buyruklara ve sünnete yönlendirmeye çalıştığı bilinmektedir.²¹⁹ Birgivi'ye göre, Hz. Muhammed'den sonra yapılan yenilikler doğru değildir. Ancak, Birgivi'nin Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'ye yazdığı bir mektup²²⁰ bizzat kendisinin evinin bir şeriatçı grup tarafından “alet-i harp'e muhasara edildiğini, bire kâfir bire kızılbaş gel dışarı çık” denildiğini komşusu defterdarın adamlarının bu grubu uzaklaştırdığını ortaya koymaktadır.²²¹ İnalçık, Kadızâdeli vaizlerinin de yeniliklere karşı sert bir üslup sahibi olduklarını ve yıkıcı bir taassubun gelişmesine yol açtıklarını dile getirir. Bu katı taassub özellikle de onyedinci yüzyılın ilk yarısında etkinlik kazanmıştır.²²²

Nushatü's-Selâtin'nin yazılmasından sonra olmakla birlikte 1589-90 yıllarını kapsayan 66 numaralı mühimme defteri, Mustafa Âlî'nin bu lâzimeyi neden yazdığı konusunda bir fikir verir. Vaizler halkı etki altına alma gücüne sahip ve bu gücü kendi kişisel emelleri doğrultusunda kullanabilen kişilerdir. Onların halkı etki altına alma gücüne sahip olmaları camilerin yaygın eğitim kurumları olarak da algılanmasıyla bağlantılı olabilir. Ancak bu gücün her zaman halkta karşılık bulduğu da söylenemez. Bâkî'nin vaize yazdığı kimi beyitlerde, vaizin anlattıklarının karmaşık, anlaşılması zor ve uzun olduğu dile getirilir: “Ey

²¹⁸ Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âlî'nin Tarihiçiliği*, s. 190.

²¹⁹ Emrullah Yüksel, “Birgivi”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/birgivi> (21.11.2019).

²²⁰ Bkz. Bursa, Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel/5396

²²¹ Birgivi, a.g.e., v.6.

²²² Halil İnalçık, *Osmanlılar: Fütühat, imparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, İstanbul, Timaş Yayıncılık, 2010, s. 265.

vâiz! Mercan tesbihi koyup seni kim dinler? Ayrıntılı kıssalar anlatmaya başlarsın, garip efsaneler söylersin.”²²³Mühimme’deki 435 numaralı karar, Edirne kadısına gönderilen ve Hacı Bayram Veli tarikatından Şeyh Mustafa ve üç müridinin karşılaştıkları bir olayla ilgilidir. Vaiz camide müritleri darp edip, cemaate dönerek “Şeyhi katlettirmezsensiz vaaz etmem” demiş, galeyana gelen halk da şeyhin katledilmesi yönünde harekete geçmiştir. Karar, vaizin görevden alınarak İstanbul’a gönderilmesini buyurur.²²⁴

Mustafa Âlî’nin döneminde vaizlerle ilgili olaylara kaynaklarda pek sık rastlanmamakla birlikte, vaizlerin gücü, onyedinci yüzyılda Kadızâde-Sivasî rekabetinde ortaya çıkar. Her iki tarikat da ehl-i sünnet yolunda olup Hz. Muhammed’den sonra getirilen yeniliklerin doğru olmadığını düşünse de iki tarikatın ileri gelenlerinin camilerde verdikleri vaazları dinlemeye gelen cemaatin büyüklüğü konusunda yarışa giriştikleri, bu rekabetin de zirvede, padişahı etkilemeye yönelik olarak kızıştığı anlaşılmaktadır.²²⁵ Bu bakımdan, Musafa Âlî’nin vaizlerle ilgili bu lâzimesi vaizlerin gücünün ileride ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçları için bir öngörü olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca, Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlayan ve onyedinci yüzyıla kadar uzanan dönemde meydana gelen suhte ayaklanmaları da vaizlerin durumu ile ilişkilendirilebilir. “Suhte” ayaklanmaları medrese öğrencilerinin mezun olduktan sonra istihdam edilmemesi nedeniyle ortaya çıkan yığılmanın giderek asayiş bozan eylemlere girişmesiyle ilgilidir. Yenilik muhalifi olan bu hareket, Kanuni Sultan Süleyman döneminde devreye sokulan ve bu çalışmada 2.2.4de ele alınan ehl-i örfe şiddetle karşıdır. Çeşitli eylemlerinde “... kadı, naip, müftü vb. medrese kökenli görev sahiplerinden açık ya da kapalı destek gördükleri seziliyordu.”²²⁶ Bu bakımdan suhte ayaklanmalarının ehl-i sünneti öne çıkaran muhalif vaizlerce de desteklendiği düşünülebilir.

Onikinci lâzime, İstanbul, Bursa ve Edirne’ye sonradan göç etmiş manavlar ve çiftçiler ile ilgili olmakla birlikte tımar sisteminde bir çözülme olduğunun da ipuçlarını taşır. Tımar sahipleri sıkı bir hiyerarşik yapı içinde kendisine toprak tahsis edilen kişilerdir. Bu tahsisatın karşılığında her tımar sahibi tımarı ile doğru orantılı sayıda tam teçhizatlı ve atlı askeri, sefer zamanı ordunun hizmetine vermek zorundadır. Ancak yukarıda, sekizinci

²²³ Kadir H. Yılmaz, “Divan Şiirinde Tesbihe Dair”, *Turkish Studies*, 2012, C. 7, S. 1, s. 2134

²²⁴ Aytaç, a.g.e., s. 325.

²²⁵ Cengiz Gündoğdu, “XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyasi Otoritenin Ulemâ-Sufi Yaklaşımına Dair Bir Örnek: IV. Murat-Kadızade-Sivasî”, *Dini Araştırmalar*, 1999, C. 2, ss. 203-223.

²²⁶ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyancıları*, s. 20.

lâzimedede de ele alındığı gibi ekonominin bozulmasıyla tımar sahiplerinin gelirleri ciddi oranda düşmüştür. Bu sebeple sorumlu oldukları asker tedariki konusunda zorluk yaşamaya başlamışlar, orduya katkı sağlamaktan uzaklaşmışlardır. Örneğin, 1596'da III. Mehmet, Eğri Seferini başlattığında, “*Tımarlı sipahilerden önemli bir bölümü izinsiz olarak vilâyetlerinde kaldıkları gibi, pek çokları da yan yoldan geri döndüler, hâttâ savaş alanından kaçanlar da oldu.*”²²⁷

Mustafa Âlî'nin sözünü ettiği İstanbul, Bursa ve Edirne'ye sonradan göç etmiş manavlar ve çiftçilerin bu karışıklıktan yararlanarak yaşadıkları yeri terk ettikleri düşünülebilir. Yazar burada, özellikle çiftçilerin tımar sisteminden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmediklerinin altını çizer. Sistem, toprağı ekip biçenlerin yer değiştirmemesini gerektirir. Ayrıca, toprak ekilmediği zaman çiftçi çift bozan resmi olarak adlandırılan bir ceza ödemek durumundadır. Oysa söz konusu illere göçenlerden bu ceza alınmamaktadır Her iki açıdan da yani hem kayıtlı oldukları yeri terk ederek hem de çift bozan resmi ödemeyerek, sonradan göçenler bu gruplar yasaları çiğnemiştir. Mustafa Âlî'nin tahminine göre yıllık kayıp beş altı yüz bin sikke civarındadır.

Onüçüncü lâzime, bağış ve yardımların adaletli yapılması hakkındadır. Mustafa Âlî'nin buradaki adalet kavramı birinci lâzimedede vurguladığı “*Kişilerin niteliklerine göre hareket etme*” gerekliliği ile örtüşür. Ona göre bağış ve yardım yaparken, muhtaç olanlar ile yetenekli ve yapılacak bağışa en uygun olanlar arasında ayırım yapılmalıdır. Bir başka deyişle, yardıma muhtaç olanların içinde kişilerin niteliklerine göre ayırım yapılmalıdır: “*yüz dirheme lâyıık olmayan şahsa meselâ bin diremi'tâ kılana 'ârifler ğalat-bahşdirler, kezâlık hezâr dînâra müstehikk olana yüz direm îsâr idene 'ukalâ ma'kûsü'l-kerem utlâk iderler.*”²²⁸

Bağış ve yardımların nasıl yapılması gerektiğine ilişkin bir yol yordam belirleme, üzerinde yalnızca Mustafa Âlî'nin düşündüğü bir konu değildir. Mustafa Âlî'den yaklaşık yarım yüzyıl sonra kaleme alınan *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'-minîn* başlıklı risalede de bu konuya yer verilmiştir. Ancak bu kaynaktaki dağıtım şekli Mustafa Âlî'nin söz ettiği 52. Bâb'ta yer alan bir hikâyeye göre, eserin yazarına bir kese akçe verilmiş ve şehzâdenin imaretindeki fakirlere dağıtması istenmiştir. Yazar dağıtımı şöyle bir sıralama ile yaptığını aktarır: Önce âmâlar ve yaşlıları, sonra da kadınları ve hastaları çağırır. Ardından medrese öğrencileri ve bunun dışında layık bulduğu kişileri çağırarak birer akçe verir. Kalan

²²⁷ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyânları*, s. 21.

²²⁸ Tietze, a.g.e., s. 152.

parayı da bazı mahallelerde hak ettiğini düşündüğü kişilere yirmişer otuzar akçe olarak dağıtır.²²⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Âlî'den sonra da bağış ve yardımların adil ve hak ediş ilkesine göre dağıtılması konusunda bir gelişme olmamıştır. *Kitâbu Mesâlih*'te yer alan bu örnekte niteliği belli olan tek topluluk medrese öğrencileridir. Bunun dışında âmâ yaşlı, kadın ve hastalar da birer grup olarak görülebilir. Ancak, bazı mahallelerde yapılan yirmişer, otuzar akçe dağıtımının kimlere yapıldığı belirtilmemiştir.

Ondördüncü lâzime genel olarak tasarruf edilmesi ve israfın önlenmesi konularında nasihatler ile başlamakla birlikte özel olarak saray yaptırma ve saray hizmetlilerinden aşçılar, ekmekçiler ve kilerciler örneklemleri ile devam eder. Saray yaptırma konusunu neden gündeme getirdiği ile ilgili herhangi bir ipucu metinde yer almaz. III. Murat döneminde padişahın yaptırdığı saray mimarisiyle ilgili tek örnek Topkapı Sarayında has oda olarak 1579'da, Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i yazmasından iki yıl önce yapılan kâsırdır. Ancak Mimar Sinan'ın tasarlayıp yaptığı bu kâsır hem yazlık hem de kışlık köşklerin aynı çatı altında toplandığı tek örnektir ki Mustafa Alî bu eseri masraf olarak görmüş olabilir. Sözü ettiği saray hizmetlileri konusunda ise, Mustafa Âlî bunların kendi içlerinde çeteleştiklerini ve harem ağasına sırtlarını dayayarak imtiyaz sahibi olduklarını ima eder. Ayrıca, yine sarayda görevli "*kavm-i muzahref... nakkâşân u muşav virân-i pür-âşûb*"²³⁰ yani süsleme sanatçılarının sayıca çokluğu da Mustafa Âlî'nin tasarrufu gerekli gördüğü harcamalar arasındadır.

Bu sanatçılar, başka çeşitli hizmet grupları gibi "*Ehl-i hıref bölüğü*" içinde yer alırlar. Ehl-i Hıref teşkilatı Kanuni Sultan Süleyman döneminde kendi içinde bir teşkilat haline gelmiştir. Bunlar hizmet alanlarına göre çeşitli cemaatlere ayrılır. Bu hizmetlilerle ilgili bilgiler ise ehl-i hıref defterlerinde yer almaktadır. Bu defterlerde yer alan bilgilere göre ehl-i hıref bölüklerinin ve her bölükte görevli hizmetli sayısı zaman zaman değişiklik göstermiştir. Ancak toplam bölük sayısının 40'ın üzerinde olduğu ve hizmetli sayısının da zaman zaman 1000'in üzerine çıktığı görülmektedir.²³¹ III. Mehmet döneminde, *Nushat'ü's-Selâtin*'in yazılışından yaklaşık 15 yıl sonraki (1596) iki ehl-i hıref defteri karşılaştırıldığında, nakkaş cemaatindeki görevli sayısında bir artış görülmektedir. 1004/1596 tarihli deftere göre nakkaş

²²⁹ Yücel, a.g.e., s. 129.

²³⁰ Ertaş, a.g.e., s. 92.

²³¹ Pelin Filiz Bozcu, *Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanaatçı Teşkilatı Ehl-i Hıref*, (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), İstanbul, Kültür Bakanlığı, 2010, s. 8.

sayısı 123 iken, 1005/1596 tarihli defterde bu sayı 130'a yükselmiştir.²³² Lâzimedede Mustafa Âlî'nin ehl-i hıref erbabından bir kısmının bölük halkına aktarılmasını önermesinin altında her cemaatteki sayıların yüksek olması yatıyor olabilir.

Mustafa Âlî'nin dikkat çektiği bir başka nokta ise ehl-i hırefte görevli sanatkârların aldıkları ücretlerdir. Yazar bu kişilerin yaptıkları işin karşılığında hak ettiklerinin dörder beşer akçe olduğunu belirtir. Oysa alınan ücret bunun kat kat üstündedir ve gelirlerini arttırmak için başka yollara da başvurumaktadırlar. Mustafa Âlî bu noktada kendi yazdığı *Nusretname* adlı eseri ile ilgili bir deneyimini aktarır. 1578-1580 tarihleri arasında gerçekleşen Azerbaycan-Şirvan fethini konu alan bu eser, bir kâtip tarafından temize çekilmiş, bu görevi karşılığında da günde 16 akçe olan görevine ek olarak gelir elde etmiştir. Kitabın varakla süslenmesi ile görevli üç kişi de bir yılda 20 bin akçe almış, ayrıca 40 bin akçe karşılığında altın varak satmıştır. Bunun dışında da yirmi kadar müzehhip ve nakkaşlar yıllık 40 bin akçe maaşlarına ek olarak *Nusretname* için ayrıca 50 bin akçe almışlardır. Oysa daha önceki padişahların dönemlerinde bu görevlilerin işleri çok daha azdı ve kitapların tamamının tezhip edilmesi söz konusu olmazdı. Mustafa Âlî kâtibin günlük ücretinin 16 akçe olduğu belirtse de bu rakam 1004/1596 tarihli ehl-i hıref defterinde farklıdır. En düşük ücretin 2 akçe olmasına karşılık en yüksek ücretlerin 30 akçenin üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1004 numaralı defterde, baş nakkaşın 60 akçe aldığı da yazılıdır.²³³

Ehl-i hıref defterlerinin dışındaki başka kaynaklara bakınca, bu teşkilata yapılan görevlendirmelerin her zaman sanat ve beceriye dayanmadığı da anlaşılmaktadır. Örneğin Celâlî isyanlarının önde gelen eşkıyalarından Taviş Mehmet'e, III. Mehmet döneminde Şehrizar Beylerbeyliği verilerek isyan önlenmek istenmiş, ancak eşkıya buna ek olarak kendi akrabalarından sekiz kişiye Saray Âsîtânesinde görev verilmesini istemiştir. Bu istek sadrazam tarafından padişaha iletildiğinde, padişah isteği kabul etmiş ve bu sekiz kişi nakkaş cemaatine beşer akçe gündelik ile kaydedilmiştir. Ancak maaşlarını ehl-i hıreften almakla birlikte bu kişiler bevrap, yani kapıcı olarak görevlendirilmiştir.²³⁴

Mustafa Âlî, bu cemiyetlerde yüksek maaş alan fazladan görevlilerin bölük halkına kaydırılmasını önerir. Sarayın hareminden olmamakla birlikte, ehl-i hıref mensuplarının çoğunun Enderun'da eğitim aldıkları bilinmektedir. Çocuk yaşta eğitime alınan bu kişiler

²³² Sakine, Akcan Ekici, *III. Mehmet Döneminde 1596-1601 Tarihleri Arası Ehl-i Hıref Defterlerine Göre Sanatkârlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2013, s. 24.

²³³ Akcan Ekici, a.g.e., 24.

²³⁴ Akdağ, a.g.e., s. 85.

genellikle savaşta ele geçirilen Hıristiyan esirlerin çocuklarından ya da devşirme olan acemi oğlanlardan seçilmiştir.²³⁵

Onbeşinci lâzime anlatım bakımından net bir odağa sahip değildir. İlk cümlede Mustafa Âlî, “*Âher vilâyetden ya ‘nî pâdişâh-i dîger hükmindeki memleketden gelenlerin i ‘tidâl üzre ri ‘âyetleri*”²³⁶ ifadesini kullanmıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla “*Vilayet*” kelimesi başka hükümdarların yönettiği “*Yabancı ülke*” anlamına gelmektedir. Metnin devamında görülen “*Hâricden gelenlerin iltifatına ...*”²³⁷ ifadesi de bu varsayımı pekiştirir. Ancak, lâzimedeki başka illerden gelenlere örnek olarak verdiği Kürtler ve Türklerdir. Bu toplulukların Osmanlı illerinde yaşayagelmeleri, “... *pâdişâh-i dîger hükmindeki memleketden gelenlerin*” ifadesiyle çelişmektedir. Ancak bu topluluklardan Kürtleri tanımlarken kullandığı “... *Ekrâd-i bed-nihâd*”²³⁸, yani kötü huylu Kürtler ve bunların “... *mahz-i lecc u ‘inâd*” yani ayak direyici ve inatçı oldukları kanısı o dönemin başka kaynaklarında da geçer. Örneğin 1578 yılının kayıtlarının yer aldığı 34 numaralı mühimme defterinde yazılı bir kararda da geçer. Halep defterdarına gönderilen kararda, “*tâife-i Ekrâd*”ın, yani Kürtlerin “... *hayli serkeş ü mu ‘annid*”²³⁹ yani dik kafalı ve inatçı oldukları ifadesi kullanılmaktadır.

Bunun gibi, 1567-1569 yıllarını kapsayan 7 numaralı mühimme defterinde, Akkirman’a (Tyras) saldırılmaması talimatına karşılık, çevredeki Tatar gruplarının ve onlarla işbirliği yapan Türk taifesinin, talimata uymayıp Akkirman’a saldırı düzenledikleri, emre uymayanların belirlenip gereğinin yapılması gerektiği yazılmıştır. Mustafa Âlî’nin Türkler için kullandığı ifade ise “*Etrâk-i kalîlü ‘l-ittihâd*”, yani birlik duygusu zayıf olandır. Türkleri başka kavimlerle aynı düzeyde görmek ve özellikle Kürtler ile yan yana düşünmek Mustafa Âlî’ye özgü bir durum değildir. Örneğin onyedinci yüzyıl sonlarında yazdığı tarih eseri ile literatüre geçen Naima bu iki kavimi şöyle yazar: “... *Etrâk-i bî-idrâkten ve Ekrâd-ı dalâlet-nihâddan*”²⁴⁰ yani, akılsız Türkler ve kötü huylu Kürtler. Ancak, Mustafa Âlî’nin metninde, bu kavimlerin hangi “*Eyalet*”lerden nereye geldiklerine ilişkin bir ipucu yoktur. Genel olarak yazar, bunlara iyi davranılması ve zeamet verilmesini nasihat eder. Osmanlı topraklarının III. Murat döneminde Arap Yarımadası’nın ve Kuzey Afrika’nın içlerine kadar uzandığı göz

²³⁵ Hülya Kalyoncu, “Ehl-i Hıref-i Hassa Teşkilatının Osmanlı Kültür ve Sanat Yaşamındaki Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2015, S. 33, s. 281.

²³⁶ Tietze, a.g.e., s. 157.

²³⁷ Ertaş, a.g.e., s. 369.

²³⁸ Tietze, a.g.e., s. 158.

²³⁹ Yunus Eren, *34 Numaralı ve H986/1578 Tarihli Mühimme Defteri: İnceleme-Metin*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2011, s. 145.

²⁴⁰ Nâimâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâimâ*, (haz., Mehmet İpşirli), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 163.

önüne alınınca ne Kürtler ne de Türklerle ilgili olarak “... *pâdişâh-i dâger hükmindeki memleketden gelenlerin*” ifadesi soru işareti uyandırır.

Bununla ilgili bir açıklama “*Türk*” ve “*Kürt*” kelimelerinin kavim adı olmanın dışında kullanılması olabilir. Onaltıncı yüzyıldan kalan kanunname ve tahrir defterleri gibi belgelerde Türk kelimesinin daha çok köylü ve konar-göçer karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁴¹ Buna karşılık Kürt kelimesi de yine konar-göçerler için ve bunun dışında da bir vergi cinsi anlamında kullanılmıştır.²⁴²

“*Ekrad*”, yani “*Kürtler*” ifadesinin geçtiği bir başka alan “*Ekrad Sancağı*”dır. Arap Yarımadasına doğru yapılan fetihlerde, Osmanlı devleti merkezi yönetimi tam olarak uygulamak yerine ele geçirilen yerin ve halkın özelliklerine göre değişik yönetim biçimleri uygulamıştır. Daha çok yeni oluşan sınır bölgelerindeki yerleşim yerlerine Ekrad Sancakları adı verilmiştir. Bu sancaklarda topraklar hizmet karşılığında verilir, miras yoluyla babadan oğula geçebilir, ancak satılamaz, devredilemez ya da vakfedilemezlerdi.²⁴³ Ancak “*Ekrad sancağı*” ifadesinden, bu topraklarda yalnızca Kürt kavminden toplulukların yaşadığı anlaşılmamalıdır. Örneğin Şam, Trablus, Hama gibi sancaklarda Kürtlerin yanı sıra Arap ve Türkmen konar-göçerler de yaşamakta idi.²⁴⁴

Bu tablo karşısında Mustafa Âlî'nin “*Ekrad*” ve “*Etrak*” kelimelerini iki ayı kavimin adı olarak değil, daha çok kırsalda konar-göçer olarak yaşayanları ifade etmek amacıyla kullanmış olması olasıdır. Bunlara zeamet verilmesi önerisi ise, yerleşik düzene geçmeleri anlamında düşünülebilir.

Onaltıncı lâzime üçüncü lâzimeye benzer bir konuya değinir ve devlet görevlerine getirilecek kişilerin ulemâdan olmasını nasihat eden yedinci lâzimenin de tamamlayıcısıdır. Yedinci lâzimedeki yer alan, Zümer suresi 9. ayetteki “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!*” ifadesine burada da yer verilmiştir. Bu lâzimedeki dikkat çeken bir bölüm, eski dönemlere gönderme yaparak bir makamın babadan oğula kalması gerektiği ile ilgili anlatımdır. Mustafa Âlî'ye göre eski zamanlarda, bir makam sahibi bir suç işlerse ve bunun karşılığında öldürülürse, makamı uygun bulunan oğluna devredilirdi. Eğer makam sahibinin oğlu küçük

²⁴¹ Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, 1996, C. 60, S. 227, s. 140.

²⁴² Halaçoğlu, a.g.e., s. 141.

²⁴³ Fatih Gencer, “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2011, C.30, S. 49, s. 90.

²⁴⁴ Mehtap Nasıroğlu, “XVI. Yüzyılda Hama Sancağında Konar-Göçerler”, *Yaşam Bilimleri Dergisi*; 2016, C. 6, s. 2/1, s. 128.

yaşta ise ona bir vekil tayin edilir ve büyüdüğü zaman göreve uygun olup olmadığı vekile sorulurdu. Çocuğun yetiştirilme döneminde ise yaşam standardı babasının sağlığındaki düzeyde tutulurdu.

Herhangi bir örnek vermediği için, Mustafa Âlî'nin bu lâzimeyi neye dayanarak yazdığı anlaşılamamaktadır. Ancak, eserin yazıldığı yıllarda yaşanan olaylara bakıldığında, Sokullu Mehmet Paşa ve oğlu İbrahim ile ilgili gelişmeler bu lâzimeninesin kaynağı olarak düşünülebilir. Sokullu, Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri sürdürdüğü vezir-i azamlık görevi ile devlet mekanizmasında aşırı nüfuz kazanmıştı. Yukarıda, *Nushat'ü's-Selâtin*'in “*Sunuş*” bölümü olarak değerlendirilen metinde devlet kadrolarına atamalarla bizzat padişahın ilgilenmesi ile alakalı nasihati, sadrazamın bu sınırsız gücüne karşılık bir önlem olarak yazılmış olabilir. Ayrıca altıncı lâzimedede geçen, padişahın giderek artan bir şekilde hatt-ı hümayunlara dayanarak devleti yönetmesi ve divan-ı hümayuna halkın doğrudan şikâyet gönderebilmesi uygulamaları da Sokullu Mehmet Paşanın etkisini azaltma girişimleri olarak görülebilir. III. Murat iktidara geçtiğinde, Manisa'da yakını olan Üveys Paşa'yı defterdar olarak ataması da Sokullu Mehmet Paşaya karşı bir harekettir.²⁴⁵ Bunun yanı sıra, Kastamonulu Şemsi Paşa, Hoca Saadettin ve Rumeli kazaskeri Ahmet Şemseddin Sokullu Mehmet Paşa'ya karşı muhalefetin liderleri olmuşlardır.²⁴⁶ Yukarıda sözü edilen Kadızâde hareketi ve suhte isyanları ile birlikte düşünüldüğünde bu muhalefet Sokullu'nun mimarları arasında bulunduğu ehl-i örfün etkinleşmesine karşı çıkmıştır. Gücü giderek zayıflayan Sokullu Mehmet Paşa, 1579'da bir divan-ı hümayun çıkışında suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Suikastçı bir Boşnak idi ve onu tımarların azaltılmasından şikâyetçi olduğu için öldürmüştü.²⁴⁷

Sokullu Mehmet Paşa'nın küçük oğlu İbrahim bu gelişmelerden olumsuz olarak etkilenmiştir. Sokullu öldürüldüğünde 14 yaşında olan İbrahim, Mustafa Âlî'nin lâzimedede önerdiği gibi bir muamele görmemiş, III. Murat döneminde ancak kapıcıbaşı olarak görev alabilmiştir. Daha sonra, I. Ahmet döneminde, Bosna Beylerbeyiliğine atanmıştır. (1607)²⁴⁸

²⁴⁵ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 101.

²⁴⁶ Akdağ, a.g.e., s. 255.

²⁴⁷ Erhan Afyoncu, “Sokullu Mehmet Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa> (25.11.2019).

²⁴⁸ Feridun Emecen, “İbrahim Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/ibrahim-han> (26.11.2019).

Onyedinci lâzime eyalet defterdarlıklarının işleyişi ile ilgilidir ve “*kenâr beglerbegilerinin nâzır-i emvâl olmaması*”²⁴⁹ gerektiği hakkındadır. Mustafa Âlî'nin aktardığı kendi deneyimi, bu kadrolarda rüşvet ve haksız kazancın boyutlarını ortaya koyar. Yazar Bağdat'a defterdar olarak atandığında, görevinden azledilmiş beylerbeylerinin bu eyalete atanmak için rekabet içinde olduklarını, 40 bin altın karşılığında atanmak istediklerini aktarır. Mustafa Âlî bu durumu şu şekilde açıklar.”*defterdârlar mâ-beyni olmağla bir senede yüz on yük akça hizâne-i 'âmireye ve iki yüz kırk yük akça kendi hizânesi nâmındaki harâbe-i ğâmireye tahsiline vukûf buldum.*”²⁵⁰ Burada “*defterdârlar mâ-beyni olmağla*” ifadesi defterdarların işine karışmak, onların arasında olmak şeklinde yorumlanabilir. Gelir gider defterlerinde yaptığı denetlemeden sonra Bağdat'ta devlet hazinesine yılda 110 yük akçe, kendi hazinelerine ise 240 yük akçe aktardıklarını belirlemiştir.

Bu lâzimedede anahtar kavram olan nâzır-i emvâl, onaltıncı yüzyılda ihsas edilmiş bir kadrodur. Defterdar ve mal defterdarına ek olarak nâzır-i emvâl merkezi hükümete bağlı olup, mîrî gelirleri, yani devlete ait topraklardan gelen vergileri denetler. Ayrıca mukataa gelirlerini, yani devlet arazisinden kiraya verilmiş olanların gelirlerini toplar ve bunları devlet hazinesine gönderir. Miri gelirden eyalet için de harcama yetkisine sahiptir.²⁵¹ Nâzır-i emvâl merkezi hükümet tarafından atanmakla birlikte, defterdar ve hatta beylerbeyinin de bu görevi üstlenebildiği anlaşılmaktadır.²⁵² Belki de bu nedenle Mustafa Âlî “*Nâzır-i emvâl*” terimini bir kez kullanmış ve metnin geri kalanında “*Defterdar*” terimi ile devam etmiştir. Nâzır-i emvâl'in çalışmasında zayıf noktanın mukataa gelirleri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Görevli olan kişi, yani nâzır-i emvâl, defterdar ya da beylerbeyi, mukataa arazilerini kendi adamlarına verip, alınan kirayı düşük göstererek kaydetmediği kısmı da zimmetine geçirmektedir. Karaman bölgesinde müfettişlik yapan Kadı Nuh Efendi, bölgede 200 yükten fazla açık olduğunu tespit etmiştir.

Bu örnek, Mustafa Âlî'nin belirlemelerinin Bağdat ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Tarihi belli olmayan ama onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında çıkarıldığı sanılan bir ferman da nâzır-i emvâl uygulamasının yolsuzluğa açık olduğunun bilindiği anlaşılmaktadır:

²⁴⁹ Tietze, a.g.e., s. 161.

²⁵⁰ Ertaş, a.g.e., s. 97.

²⁵¹ Bilgin Aydın, Rıfat Günalan, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2007, C. 30, s. 62.

²⁵² Aydın, Günalan, a.g.e.. s. 61.

“Ve gerekidir ki beylerbeyi ve eğer nâzır-ı emvaldir emval-i padişahî babında ve eğer sair umûr-u saltanat hususunda kendü adamların nasb etmekten ziyade hazer ideler Ve cemi'-i havass-ı padişahiyye ve iskelelere ve fi-l-cümle hassa-i humayun araci olan umura nâzır-ı emval beylerbeyi mârifetiyle yarar ve müstakim ve emin kimesne-i ittikad itdüğü hudavendigâr kullarından eğer bölük taifesinden ve eğer çavuşlardan nasb ide. Ve zikr olan eminler meta'dan ve kumaşdan ya istihdam için veya ticaret için asla ve kat'a nesne almıyalar Şöyle ki alacak olursa kendülere sebeb-i azl olur.”²⁵³

5.1.3 İkinci Bölüm: Tarîkler

Bu bölüm kanuna aykırı eylemler sonucunda ortaya çıkabilecek karışıklıklara ayrılmıştır. Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta Mustafa Âlî'nin izlenmesi gereken yolları “Kanun” yani örf üzerinden kaleme almasıdır. *Nushat'ü's-Selâtin*'in özellikle üçüncü bölümünde yaşadığı çağda tanık olduğu olaylara yer vermesi nasihatname yazım geleneğinden bir kopuşu temsil eder. Ancak gelenekten farklı olduğu nokta yalnızca bu değildir. Mustafa Âlî'den önce Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l Mülûk*'ünde, Nizam-ül Mülk'ün *Siyasetname*'sinde ve bu kaynakların Osmanlı döneminde devamı olarak görülebilecek Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* adlı eserlerinde nasihatler şeriata dayandırılarak verilmiştir. Buna karşılık Mustafa Âlî, şariat yerine kanunu ve örfü temel alarak nasihatlerini sergilemesiyle de geleneksel nasihatname yazımından ayrılır. Bir anlamda rûhânî kaynağın yerini dünyevî kaynak almıştır. Metinde din konusu genellikle “Din ü devlet” ifadesinde geçer. Örneğin, Mustafa Âlî din ü devletin temelini buz üzerine inşa edilmiş kasırlara benzetir, millet ve devlet her iki yönden de derde düştüğünde, din ve devletin dayandığı zeminin kaygan olduğuna işaret eder. “Bu tarikle ‘asker fakirü’l-hâlve hâss olan karyeler re‘âyâsı ümenâta‘addisi ile müşevveşü’l-ahvâl olub iki başdan‘ırz-i ehâli-i mülk-i millet halel-pezîr olur ve esâs-i bünyân-i dîn ü devlet selc üstine yapılan kusûra nazîr olur.”²⁵⁴

Mustafa Âlî *Nushatü's-Selâtin*'in ikinci bölümünde izlenmesi gereken sekiz yol (tarîk) salık verir. Yazar ilk olarak yaşadığı dönemde ya da yakın geçmişte yaşanmış olaylara gönderme yapar.

Birinci tarîk devlet adamlarının kanuna aykırı işler yapmaları durumunda toplumda çıkacak karışıklıklara ilişkindir. “ashâb-i menâsib hilâf-i kanûn pâyelere münâsib görölürse ahkâm-i kavânîn bi'l-küllîye müzmahil olub ecnâs-i muhtelifenin turuk-i mütenevvi‘aya

²⁵³ Anna Stepanovna Tveritina, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali ve İdari Sistemini İlgilendiren Bazı Belgeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1969, c.7, S. 12-13, s. 69.

²⁵⁴ Ertaş, a.g.e., s. 134.

ihtilâti ve vüzerâ'-i ma'âlî-mikdârun bu makule umûra ruhsat u inbisâtı ihtilâl-i tâmma ve infî 'âl-i enâma bâ'is olub...''²⁵⁵

Kanun dışı eylemlere örnek olarak Mustafa Âlî Lâlezâr Mehmet Çelebi'nin ruznamecilikten²⁵⁶ Budun maliyesinin başına getirilmesini örnek verir. Mehmet Çelebi'nin îlâmında lâlezârlığı gizlenerek bunun yerine “*Mücerred Mehmed kulları*” ifadesi kullanılmıştır. “*Süleymân Hân zamânında vezîr-i a'zam maktûl Ahmed Paşa'nun vekâleti evânında Lâlezâr Mehmed Çelebi'ye rûznâmecilikden Budûn mâlîyesi virilüb lâkin hîni 'arzda lâlezârligi anulmayub mücerred Mehmed kulları deyû i'lâm olunub...''²⁵⁷ Bu gibi örneklerin de gösterdiği nedenlerle devlet adamlarının kanun dışı işler yapmaları engellenmelidir.*

Burada kanun ya da kural dışı olan uygulama, liyakati olmayanların yüksek mevkiler talep etmeleri ve bunu rüşvet yoluyla elde etmeleridir. Mustafa Âlî bu konuda defterdar olan kadıları örnek verir. 10 kadar kadının bu yolla defterdar olduğunu öne sürer. Bunlardan biri II. Bayezid döneminde kadı olan Pîrî Mehmed Paşa'dır. Ancak, Mustafa Âlî, babası ve soyağacı nedeniyle Pîrî Mehmed Paşa'yı ayrı tutar. Kural dışı uygulama örneği olarak verdiği Bayram Kadı ise *Nushatü's-Selâtin*'in yazıldığı yıldan sonra, onyedinci yüzyıl başlarında adı geçen bir şahıstır. Bu isimde Mustafa Âlî'nin tanıklığı olabilecek başka bir şahsa rastlanmamaktadır.

Rüşvet dışında yüksek makam talep etmenin bir başka yolu, kendini gerçek olmayan bir makam sahibi gibi göstermektir. Mustafa Âlî buna örnek olarak Halep valisinin oğlu Mimarzâde'ye danışmendlik yaptığını iddia ederek kadı kadrosu alan Mahmut isminde biridir ki, taranılan tarih kaynaklarında adına rastlanmamıştır. Bu târikteki son örnek Yeniçeri Ocağı'ndan kalemiye sınıfına geçen ve oradan da Budin defterdarlığına atanan Lâlezâr Muhammet Çelebi'dir ki kadılıktan defterdarlığa geçmekle ilgisi yoktur. Ayrıca, Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da bu kişinin dürüstlüğüne ve rüşvetten uzak durmasına vurgu yapar.²⁵⁸ Pîrî Mehmed Paşa ve Lâlezâr Muhammet Çelebi örneklerinden Mustafa Âlî'nin soy ve dürüstlüğü liyakat ölçütü olarak gördüğü sonucu çıkarılabilir.

İkinci tarîk, devlet görevlerine atama yapılırken kayırmacılık yapılmaması, gerekli özellikleri taşımayanlara görev verilmemesini öngörür. Yazar kayırma durumunu koyunların

²⁵⁵ Ertaş, a.g.e., ss. 97-100.

²⁵⁶ Ruznameci: Günlük olayların defterini tutmakla görevli olan kimse.

²⁵⁷ Tietze, a.g.e., s. 168.

²⁵⁸ Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âlî'nin Tarihiçiliği*, s. 293.

tuza seyirtmesine benzetir. “*Zîrâ ummâl u mültezimîn ki deryâ-yı düyûna istiğrâkları ‘iyân ve sahârî-icerâyimde yel gibi tek u pûları delîl-i fitne-i âhiru’z-zamândur, şerâyit-i iltizâm ile menâsîb virildüğü takdîrce her biri koyun tuza segirdür gibi segirdür.*”²⁵⁹

Bu tarîk, onyedinci lâzimedede ele alınan iltizam sistemi ile ilgilidir. Mustafa Âlî iltizam sistemini, kanun ve kural dışı uygulamaların bir kaynağı olarak görür. Mukataa gelirlerinin nasıl yolsuzluk kaynağı olduğunu tekrar vurgular. Ancak bu tarîkte herhangi bir örnek vermez.

Üçüncü yol, bir beylerbeyi atanması gereken yere iki beylerbeyi, bir sancak olması gereken yere iki mirliva gönderilmesini ile ilgilidir. Yazar bu tarikte yakın geçmişte yaşanmış olan Yemen Beylerbeyliği’ndeki bölünme olayına gönderme yapar. “*Yoksa bilâ-feth-i kavîm bir memleket dü-nîm olmada fesâd-i ‘azîm var ı düğü bundan dahi ma ‘lûmdur ki sâbıkâ Yemen beglerbegiligi Rıdvân Paşa tasarrufında iken iki bölündi: Nısfî Murâd Paşa ‘ya ve nısf-i âheri Hasan Paşa ‘ya tevcîh olundi.*”²⁶⁰

1538’de Osmanlı topraklarına katılan Yemen tek bir beylerbeylik olarak yönetilirken, sınırda bulunması ve geniş bir toprak parçası olması nedeniyle 1567’de ikiye bölünmüştür. Ancak atanan iki beylerbeyi, Murat Paşa ve Rıdvân Paşa geçinememiş ve sürekli olarak birbirlerini saraya şikâyet etmişlerdir. Sonunda Rıdvân Paşa görevden azledilince, yeni valinin gelmesini beklemeden ayrılmış, bu boşluktan yararlanan Mutahhar komutasındaki Arap kabileleri isyan etmiştir.²⁶¹

Bu tarîkte, beylerbeyliklerin bölünmesi ve bölünmenin yaratacağı idari ve ekonomik sıkıntılara değinirken verilen örneklerden biri Bosna Sancağı’nın *Mirlivalık*’lara bölünmesidir. Oysa Bosna’nın Osmanlı topraklarına katıldığı zaman zaten idari yapıda dört il olarak düzenlendiği, Osmanlı İmparatorluğu’nun de bu yapıyı sürdürdüğü bilinmektedir.²⁶² Bu bakımdan, Mustafa Âlî’nin Bosna Sancağı ile ilgili olarak sonradan mirlivalıklara bölündüğü ifadesi anlaşılammaktadır. Bosna Sancağı örneği, Mustafa Âlî’nin, Ferhat Paşa ile ilgili öyküsünün altyapısını oluşturur, çünkü bölünme sonrası beylerbeyi olarak Ferhat Paşa’nın atandığını ifade etmektedir. Yazar, Ferhat Paşa ile yedi yıllık bir geçmişi olduğunu

²⁵⁹ Tietze, a.g.e., s. 168.

²⁶⁰ Tietze, a.g.e., s. 169.

²⁶¹ Reyah Şahin Allahverdi, “Yemen Tarihi Çalışmalarında ‘Fetih ve Fatihe’ Bakış”, *I. Uluslararası Osmanlı Hâkimiyet Döneminde (m. 1517-1635) Yemen Sempozyumu* (2015), Uşak, Uşak Üniversitesi, s. 96.

²⁶² Hatice Oruç, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 18, s. 254.

bir hırsızlık olayı ile ilgili olarak aktarır. Ferhat Paşa hırsız olarak suçlanan kişiyi işkence ile sorgulayıp sonunda elini kestirmiştir. Bu sebeple Mustafa Âlî, Ferhat Paşa'nın beylerbeyi unvanına layık olmadığını savunur.

Sözü edilen Ferhat Paşa, devşirme bir Arnavut olup, Yeniçeri Ocağı'ndan yetişmiş II. Selim döneminde kapıcıbaşılık ve mirahurluk yapmıştır. III. Murat döneminde ise Rumeli Beylerbeyi'liğine atanmış, Sinan Paşa'nın başarısızlığı üzerine onun yerine sadrazamlığa getirilmiştir. Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i yazdığı yıllarda mirahur ya da yeniçeri ağası olarak görev yaptığı bilinmektedir.²⁶³ Bu anlamda, Mustafa Âlî'nin belirttiği gibi Bosna beylerbeyi olması başka kaynaklarla uyuşmamaktadır. Yazarın Ferhat Paşa'ya ayırdığı uzun metnin sonunda mahlası Sebzî olan bir şair ile konuşması da yer alır. Paşa, şairin mahlasını öğrenince onunla “*Sebze*”, “*Manav*” diyerek alay etmiştir.

Bosna olayında adı geçen Sebzî ile ilgili bilgiler de Mustafa Âlî'nin anlattıkları ile uyuşmamaktadır. Mustafa Âlî'nin “*Bosna zu 'amâsından Sebzî-i mahlas bir şâ'ir*”²⁶⁴ demesine karşılık başka kaynaklar Sebzî'nin İstanbullu olduğu konusunda hem fikirdir.²⁶⁵ Bu farklılık, Mustafa Âlî'nin anlattığı öykünün gerçekliğini anlamayı zorlaştırır.

Dördüncü tarîk istismar yoluyla hak etmedikleri yerlere gelenlerle ilgilidir. Burada padişahın ulemâya nasıl davranması gerektiğine de yer verilir. Yazar, ulemâ mensuplarının zorla azledilmemeleri, liyakati olmayanların da göreve getirilmemelerini salık vermektedir. “*gerekdür ki tarîk-i sa'âdet-refîklerinin intizâmı bozulmaya ve silsile-i celîle-i menâsıbları leyâ lîvu eyyâm ve şühûr u a'vâm gibi mürtebit u muntazam iken dest-i cevr u ta'addî ile çözülmeye ki 'ilm-i şerîf tarîkinün ihtilâli 'âmme-i mesâlik esirâyet idüb 150 'avâm-i nâsba 'zînâ-şâyeste tahmînu kıyâs ile güm-râhlardan olmak lâzım gelür*”²⁶⁶ Vezirler ya da hatırı sayılır başka insanlar aracılığıyla, belli mevkilere gelen ve ulemâ sınıfı ile ilgisi olmayanlar daha sonra bu sınıftan olanların önünü kesmeye başlarlar. Böylece bilim ve erdem değeri ulemânın gözünde de düşmeye başlar. Bunun sonucunda ise yazmak ve eser ortaya koymak için gerekli olan heyecanlarını yitirirler.

²⁶³ Mehmet İpşirli, “Ferhat Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/ferhad-pasa> (27.11.2019).

²⁶⁴ Tietze, a.g.e., s. 173.

²⁶⁵ Hakan Yekbaş, *Sebzî Divanı: İnceleme-Tenkitledi Metin*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.

²⁶⁶ Ertaş, a.g.e., ss.109-110.

Daha sonra Mustafa Âlî; Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinden önde gelen aydınların isimlerini sıralayarak, neden son zamanlarda, yani III. Murat döneminde bunlar gibi örneklerin ortaya çıkmadığını sorgular.

Üçüncü bir istismar yolu ise kasaba kadılarının görev yaptıkları çevredeki insanların sırlarına sahip olup, bunları kullanarak zengin olmalarıdır. Bunlar özellikle çiftçi olan ve haksız yolla kadılık makamını ele geçirenlerdir. Metinde dikkati çeken bir başka konuda “*rençber tâyifesinden niçe etrâk-i mezmûmu’ş-şiyem*”²⁶⁷ yani “Çiftçi tayfasından nice kötü huylu Türkler” ifadesidir. Burada “Çiftçi” ve “Türk” kelimelerinin yan yana bulunması, yukarıda onbeşinci lâzimeyi ele alırken tartışılan sıfatlar ile ilgili olarak, “Türk” nitelemesinin bir kavimden çok köylüleri ifade ettiği yönündeki çıkarımı doğrular niteliktedir.

Kanun ve kurallara aykırı davranışların **beşinci tariki**, babaları yüksek kademelerde devlet görevindeyken çocuklarının beylerbeyilik makamına getirilmesidir ki bunların başında da vezirlerin çocukları bulunmaktadır. Bu kural şunun için önemlidir: Babaları vezirken, beylerbeyi yapılan oğulları halka zulmetmeye başlarsa görevden azledilmeleri neredeyse olanaksızdır: “*Fe emmâ beglerbegi olub, husûsan babaları sadr-i vizâretde bulunub cevr u âzâra başladukları takdirce iskâtlerine mecâl ve islâh-i mûcibü’l-berekâtlarına ihtimâl ba’id u muhâl mertebelerindedür.*”²⁶⁸

Bu uygulama önceki padişahların iktidarlarında görülmemiştir. Mustafa Âlî’nin bu konudaki uyarısına neden olan uygulamalara verilebilecek en çarpıcı örnek, II. Selim döneminin son yılı olan 1574’te Veziriazam Sokullu Mehmet Paşa’nın oğlu Sokulluzâde Hasan Paşa’nın Diyarbekir Beylerbeyliği’ne getirilmesidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, Hasan Paşa’nın görevinin iki yıl sürmesi ve III. Murat döneminde yerine Özdemiroğlu Osman Paşa’nın atanmasıdır.²⁶⁹ Bu değişikliğin önceki padişahların yönetimlerindeki geleneğe uymak amacı ile mi, yoksa Sokullu Mehmet Paşa’yı zayıflatmak için mi yapıldığı, üzerinde ayrıca düşünülmesi gereken bir noktadır.

Mustafa Âlî, beylerbeyilerin çocuklarının ve komutanlardan serhat illerinde beylerbeyilik yapanların, iç illere tayin edilmesinin doğru olmadığını düşünür. Bu düşüncesini

²⁶⁷ Ertaş, a.g.e., s. 112.

²⁶⁸ Tietze, a.g.e., s. 180.

²⁶⁹ Erhan Afyoncu, “Sokulluzade Hasan Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/sokulluzade-hasan-pasa> (27.11.2019).

de Yemen Beylerbeyi Kara Şahin Mustafa Paşa'nın oğlu Halhallı Behram Paşa ile örnekler. Behram Paşa'nın, Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne atandığında Yemen'de edindiği birikim ile hareket ederek Diyarbekir beylerbeyine eziyet ettiğini yazar. Bir başka örnek de Kubat Paşa'nın Habeş ilinden Bağdat'a geldiğinde halka eziyet etmesidir. Paşa, Habeş ilinde beylerbeyi iken, oraya gelen Piri Reis ile birlikte ganimetten pay almak istediği belirtmiş, ancak Piri Reis bu teklifi kabul etmemiştir. Bu durum üzerine yaşanan sürtüşme sonucunda merkezi hükümete gönderdiği raporların Piri Reis'in gözden düşmesine neden olduğu bilinmektedir.²⁷⁰

Altıncı tarîk, paranın değeri ile oynanması yoluyla kanun ve kurallara aykırı hareket etmek üzerinedir. “*meselâ her sikke-i ‘Osmânî bir varak-I nûrânî ve her dînâr-i sultânî bir levh-i zerrîn-i cihân-bânîdür ki sadr-i sadrı nâm-i bülend-i pâdişâhî ile mu‘anven ve satr-i şatrî-i târîh-i cülûs-i şâhenşâhî ile müberhen olub gendüler bî-pây iken pâyê kat‘ etmeleri ve bî-dest iken siyâhate dest-res bulub elden ele gezmeleri tekellümsüz kuvvet-i kâhire-i husrevâneye şehâdetleri...*”²⁷¹ Sarraflar ayarı tam olan parayı hile yoluyla düşük göstererek bu değer üzerinden almışlar ama kendileri kullanacakları zaman yüksek değer üzerinden işlem yapmışlardır. Bu esnaf 1 floriyi 70 sikkeye satarak resmi kura aykırı hareket etmiştir. Mustafa Akdağ'ın belirlemesine göre gerçekten de *Nushatü’ s-Selâtin*'in yazıldığı yıllarda 1 florinin karşılığı resmi olarak 60 sikkedir. Mustafa Âlî, padişahın 1585'te çıkardığı bir ferman ile bu kötü gidişi durdurmak istediğini ve 1 floriyi 120 sikkeye sabitlediğini aktarır. Ama Akdağ 1592'de 1 florinin piyasada 142 sikke üzerinden işlem gördüğünü belirlemiştir.²⁷²

Yedinci tarikte Mustafa Âlî uç beyliklerinde görev yapan beylerbeyilerin kendi adamlarını zeamet sahibi yapma uygulamalarına dikkat çeker ki, bu aslında daha önceki padişahlardan beri gelen bir uygulamadır.²⁷³ Ayrıca, burada yazarın kullandığı ifade, 4.5'de ele alınmış olan kanun-i kadim kavramına gönderme yapar. Yazar burada “selâtîn-i sâbika zamânlarında” ifadesi ile daha önceki padişahların dönemlerinde bu gibi uygulamalara onay verilmediğini vurgulamakla kanun-i kadimden uzaklaşıldığını ima etmektedir. “*vüzerâ’-i zî-şân ve ümerâ vu mîr-i mîrân âdemlerin ün tîmârlar ve ze‘âmetler ile kâmrân olmalarıdır ki*

²⁷⁰ Ertuğrul Önalp, “Pîrî Reis’in Hürmüz Seferi ve İdamı Hakkındaki Türk ve Portekiz Tarihçilerinin Düşünceleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2010, C. 29, S. 47, s. 14.

²⁷¹ Önalp, a.g.e., s. 115.

²⁷² Akdağ, a.g.e., s. 462.

²⁷³ Akdağ, a.g.e., s. 19.

selâtin-i sâbika zamânlarında bu tarîka ruhsat-ı şâhâne ve efendileri hayâtında kulları beytü'l-mâl-i müslimînden behredâr kılınmağa icâzet-i husrevâne yoğ idi."²⁷⁴

Bu nasihatın önemini Halep'te defterdarlık yaparken tanık olduğu olaylara dayanarak vurgular. Mustafa Âlî'ye göre burada adaletsiz olan bu kişilerin konumunda olup padişaha hizmet edenler, dörder beşer akçe karşılığında hizmet verirken, beylerbeylerin emrinde olanların zeametden pay alıp giderek zenginleşmeleridir. Âlî'nin burada üzerinde durduğu nokta, beylerbeyinin himmeti ile zeamet sahibi olduktan sonra ölen bir kişinin tımarı ile ilgili beylerbeylerin tasarrufudur. Yazar, usulsüz olarak ölen kişinin adının bir başka kişiye verilip zeametinin de devam ettirildiğini aktarır.

Bu uygulamanın çiğnediği kanun ve kural aslında Kanuni Sultan Süleyman döneminde çıkarılan bir fermanla ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Buna göre, eğer tımar sahibinin savaşa gidebilecek çocuğu varsa tımar ona devredilir, çocuk küçük ise himayesindeki savaşçıları göndermesi şartı ile devir yapılırdı. Ölen tımar sahibinin erkek çocuğu yoksa o zaman himayesindeki savaşçılardan layık olan birine devredilmek üzere beylerbeyine tezkere gönderilirdi.²⁷⁵ Mustafa Âlî'nin aktardığı tarîk bu düzenlemeyi çiğneyen ve sahtecilik ile zeamet devri sağlayan bir yoldur.

Sekizinci tarîk, bir öncekinden devamla uç beyliklerinde sürdürülen bu uygulamanın yarattığı sonuçlar üzerinde durur. Metnin örneklemesinde Şehzâde Selim ile Bayezid'in Konya ovasındaki çarpışmasına ve Yemen'de yaşanan olaylara gönderme yapar. Yedinci yolda olduğu gibi yazar burada da "*Zamân-ı sâbık*" ifadesi ile geçmiş dönemde yapılan uygulamalara, yani kanun-ı kadime atıfta bulunur.

*"Fî zamânin âsi pâhuzu 'âmâza'f-i kudret ile hüveydâ olub zamân-ı sâbıkdaki gibi ze'âmet mertebe-i emâret olmamağa bâ'is olan umûrdurki 'ümûmâ begler, husûsâ beglerbegiler her kangı vilâyet demansı balurlarsa âdemlerinün kibâr u sığârını gâhmür deyerine ve gâh emr-ı şerîfile birer mahlûl gedüğe kaydi dübba'dehü gâh bedel ve gâh sülsân tarîkiyle bî-bedel ze'âmet u tîmârlara evâmîr-i 'alîye getürdüb, her kangı cânibe mansıbı tebdîl olursa ahkâmı dahi ol semte tebdîl itdürüb", "bu tarîkle meselâ Basra ve Lahsâ'da ve Yemen u Habeş ile ma'rûf olan serhadlerdeki dirliğin revâc u rağbeti südde-i sâ'adetteki vazâyif gibi degüldür"*²⁷⁶

²⁷⁴ Tietze, a.g.e., s. 185.

²⁷⁵ M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1967, C.17, s. 22.

²⁷⁶ Gökbilgin, a.g.e., ss. 119-120.

Mustafa Âlî'ye göre, bu uç beyliklerinde yukarıda anlatıldığı şekilde zeamet sahibi olanlar, “*Tebdil*” yoluyla iç beyliklere doğru geçerler, Anadolu ve Rumeli tımarlarına ulaşırlar. Bu durum, başlangıçta onlarla aynı ekonomik düzeyde olanlar ve savaşta görev almış bütün askerler arasında huzursuzluk yaratmaktadır. Mustafa Âlî, serhat boylarında padişahın fermanıyla askerlerin tımara çıkmalarını doğru bulmaktadır ancak bunların iç illere geçmelerinin önünün kesilmesi gerektiği düşünmektedir.

Kendi içinde bir bütün olarak ele alındığında ikinci bölüm örf çerçevesinde kalmış ve kanun-i kadimde yapılan bozulmalara yol açan değişikliklere odaklanmıştır. Bu anlamda, nasihatlerin kaynağı şeriat olmaktan çok örtür.

5.1.3.1 Lâzimeler ve Tarîkler Üzerine

Nushatü's-Selâtin'in iskeletini onyedilâzime ile sekiz tarîkin olduğu kısım oluşturur. “*Sunuş*” olarak değerlendirilen metin bu kısmın hazırlayıcısı olarak görülebilir. Üçüncü bölümde ise lâzime ve tarîklerin tamamlayıcısı olan ayrıntılara ve bunun dışında yazarın tespitlerine yer verilmiştir. Eserin dördüncü bölümü Mustafa Âlî'nin kariyer yaşamı boyunca uğradığını düşündüğü haksızlıklara ayrılmıştır.

Bu bölümde yapılan değerlendirmede yazarın yaptığı saptamaların pek çoğunun tarihsel verilerle uyduğu anlaşılmaktadır. Gerek lâzimelerde, gerekse tarîklerde yazarın örnek olarak aktardığı olaylar başka kaynakların verileri ile doğrulanabilir durumdadır. Bunun dışında, örnek olay aktarmadığı lâzime ve tarîklerde de yapılan saptamaların karşılığı başka kaynaklarda bulunabilmiştir.

Bu özellikleri dikkate alındığında *Nushatü's-Selâtin*, yazarın yaşadığı çağın tanıklığını belgeleyen bir kaynak olarak görülmelidir. Nasihatname yazım üslubunun bir gereği olarak, Mustafa Âlî yaptığı saptamaları doğrudan padişahı hedef alan bir dille aktarmaktan çoğunlukla kaçınmıştır. Ancak, saptanan aksakların da genellikle padişahı ilgilendiren ve onun müdahalesini gerektiren konular olduğunu çoğu yerde hissettirdiği görülmektedir. Sıklıkla III. Murat'tan önceki padişahların yönetim yıllarına gönderme yaparak o zamanlardaki uygulamaları izlenmesi gereken yol olarak ifade etmekle, aslında III. Murat dönemine açık ama usturuplu bir eleştiri getirdiği düşünülebilir. Örneğin dördüncü tarîkte, önceki yıllardaki aydınlarının adlarını sıralayıp, bu tür insanların neden azaldığını sorgulaması bunun çarpıcı bir örneğidir. Cornell H. Fleischer, Mustafa Âlî'nin bu yazım üslubunu cesurca

bulur ve bunu padişahın kendisini nişancılık kadrosuna ataması için tercih ettiğini öne sürer.²⁷⁷ Ancak, cesurca yazmanın böyle bir beklentiyi karşılayacak sonuçlar getirmesi tahmini, nasihatname yazım geleneğiyle uyumlu değildir. Nasihatname yazarlarının hükümdarı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak görmesi, dolayısıyla kutsallığı nedeniyle olabildiğince eleştirinin dışında tutma eğilimi gösterdikleri bilinmektedir. Mustafa Âlî'yi farklı kılan, yeri geldikçe yaptığı belirlemeleri örneklemesi ve nasihatlerini bunların üzerine kurgulamasıdır. Ayrıca, bu cesur üslubun bütün metne hâkim olmadığı, lâzimelerin önemli bir kısmında, sorunun padişahın çevresindekilerden kaynaklandığının ifade edildiği de ilgili bölümleri değerlendirirken ortaya konmuştur. Yazarın yaptığı saptamalar başka kaynaklardan elde edilen tarihsel verilerle örtüşmektedir. Bu anlamda bir yandan kendi kariyeri ile ilgili bir beklenti içindiyken, öte yandan da padişaha yaşadığı çağ ile ilgili ayna tuttuğu söylenebilir. Sonuç olarak *Nushatü's-Selâtin*, başka kaynaklardan elde edilen veriler ışığında değerlendirildiğinde, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sorunları belgeleyen ve yazarın kendi anlayışıyla çözüm önerileri geliştirdiği önemli bir kaynaktır.

5.1.4 Üçüncü Bölüm

Bu bölümde Mustafa Âlî, tanık olduğu ve duyduğu, Osmanlı İmparatorluğunun geleceğini tehdit eden siyasi, toplumsal ve ekonomik bozukluklara yer vermektedir. Rüşvet, zulüm ve saray kadınlarının devlet yönetiminde entrika çevirmeleri bu bozuklukların başında gelmektedir.

Mustafa Âlî birinci kısımda, hükümdarın çevresinde bulunan “*Rezillerin*” (*süfehâ*) sözlerine kulak asmamasıdır. Yazar bu nasihati ile ilgili olarak, Halep'te yaşadığı bir olaydan söz eder, ama anlatımı daha çok hayali bir öyküyü andırır. Mustafa Âlî, burada kısaca olarak Hz. Ali'nin söylediği rivayet olunan şu özdeyişi aktarır: “*Unzur ilâ mâkâle lâ tenzur ilâ men kale*” (*söyleyene değil söylenene bak*).

Üçüncü kısım kâtiplerle yani bürokratlarla ilgilidir. Yemen ve Aden'den örnekler vererek, kâhyalık yapanların insanların mülkünü nasıl tahrip ettiğini ve parasına göz diktiğini aktarır. “*müslimânların hânûmânını yebâb ve kût-i yevmiyelerini gâh u bî-gâh intihâb-i nakl u şarâb etmeleriyle hedm-i bünyân-i (75b) 'âr u nâmus ve hetk-i estâr-i 'ırz-i mahrûs mukarrer olub...*”²⁷⁸ Bunun gibi Halep'e defterdar olan Derviş isimli bir şahsın nasıl

²⁷⁷ Fleischer, a.g.e., s. 99.

²⁷⁸ Fleischer, a.g.e., s. 124.

yolsuzluk yapıp zimmetine para geçirdiğini ve benzer olayların Kars'ta da yaşandığını aktarır. Aynı konu dördüncü kısımda Şirvan örneği üzerinden devam eder.

Beşinci kısım Mustafa Âlî'nin emrinde çalıştığı Lalâ Mustafa Paşa'da gözlemediği idari hataları içermektedir. Yetenekli casuslar yerine Paşa, Beyşehir Sancak Beyi Güllizâde Mehmet Bey ve Pasin Sancak Beyi Mirza Bey'in verdiği akla uyararak hareket etmiş ve sonunda padişah nezdinde itibarını kaybetmiştir.

Altıncı kısımda, Sinan Paşa'nın Gürcistan'a yaptığı ve başarısız olduğu sefer konu edilir. Mustafa Âlî başarısızlığın nedenlerini ayrıntılı bir şekilde aktarır. Yedinci ve sekizinci kısımlarda yine Mirza Bey ve Gürcistan seferi üzerinde durulur.

Sekizinci kısımda yine yolsuzluk örnekleri yer alır. “*Katib ’ül-vilaye*”den bir kişi, zulüm yoluyla yüz altın edecek atı 20 florine, yine elli altın değerindeki develeri reayayı kandırarak düşük fiyata alıp pazarda satmıştır. Dokuzuncu kısım önceki padişahlar döneminde “*Hidmet-i ihtisâb*” olarak geçen hesap denetimi görevinin ulemâya verildiğini açıklar. Ama bu uygulama Vilayet-i Rum'da kaldırılmış ve kim uygun bulunursa ona verilmeye başlanmıştır. Bir başka deyişle kanun-i kadîm değişikliğe uğratılmıştır. Onuncu kısımda oğlan devşirmekle görevli memurların zulmüne değinilir: “*Şöyle ki oğlını güm eyleye ve yâhud kânûn degüldür deyû cür’et idüb söyleye, erlerini ayaklarından ve ‘avratlarını saçlarından asarlar, darb-i elîm ve ‘azâb-i deli mi dü boğlını çıkardurlar.*”²⁷⁹

Onbirinci kısım, eski uygulamada ulakların seyahat sırasında yanlarına birden çok yoldaş almaları ve bunların ihtiyaçlarını uğradıkları kasaba ve köylerde halktan kanunsuz yollarla gidermelerini konu alır. Yazara göre Kanuni Sultan Süleyman, bu durumun düzeltilmesi için emir çıkarmasına rağmen çevresindeki devlet adamlarının bunun nizam-ı âlem için gerekli olduğunu söylemesi üzerine adaletin sağlanmasından geri dönmüştür. Sonuçta;

“*Ale’l-husûs her kasabaya ki uğrarlar, mücerred’ül emâyı tahkîr ve kâzilerita ‘cîz-i kesîriçün tez bize bârgîr deyû debbûsla dögmek, katı insâflısı ise şetm-i ğalîzi dübtâ yorılınca yüzine karşı ağzına yüzine sögmek eger bulurlar ise yüzer altunluk yarar atların alub binmek ve birini dahi tutduğı gibi anı bırakmayubtâ durdurunca tâziyâne ile sürmek, bu vech ile sâhibine ğadr-i sarîhi dübatçuğazın öldürmek ve ba’zı çavuşlar tâdiyâr-i ‘Arab’dan yararca*

²⁷⁹ Fleischer, a.g.e., s. 145.

*yondlara binüb tedrîc ile Rûm'a dek getürmek ve ser-menzile geldügi gibi bir âdemine virüb döl niyetiyle çiftliğine göndermek mirâren vâki' olmışdur*²⁸⁰

Onikinci kısımda, sınır kalelerinde görev yapan askerlere gönderilen yevmiyelerin bir kısmına ve tımar sahiplerinin topraklarına mültezimlerin kanunsuz bir şekilde el koyması sonucu görevlilerin maaşlarını alamaması ile ilgilidir. Onüçüncü kısım da halktan kuruşu kuruşuna alınan geçici vergilerin tümüyle askere harcanmadığı, paranın bir kısmının kadılar ve naiplere gittiği ile ilgilidir. Ondördüncü kısım ehliyet ve liyakata bakılmadan görev verilip maaşa bağlanmasına ilişkindir. Onbeşinci kısım her vilayette, her kasabada bulunan vurguncuların zulüm yoluyla kendi varlıklarına varlık katarak halkın iflasına yol açmaları konu alır. Onaltıncı kısımda, Osmanlı topraklarında diplomatik görevlerde bulunanların, mahkemede lehine karar verilenlere gidip, kadiya o kişilerin lehine telkinde bulduklarını söyleyerek rüşvet almaları anlatılır. Onyedinci kısım, kumaş üretiminde yapılan hileleri konu alır. Onsekizinci kısım yine bir hileden bahseder ve altın yıldız üretimi ile ilgili örnekler içerir.

5.1.5 Dördüncü Bölüm

Eserin dördüncü bölümü Mustafa Âlî'nin yaşadığı kişisel zorlukları, kariyerinde maruz kaldığı haksızlıkları ve bir türlü layık olduğu noktaya gelemediğini anlatan kısımlardan oluşmaktadır. Eserin önceki üç bölümü, yazarın aslında daha yüksek makamlarda görev yapmaya yetecek kapasitesinin olduğunu göstermektedir. Bu nokta, Mustafa Âlî'nin, *Nushat'ü's-Selâtin*'in içeriği ve düzenlenişiyle ilgili verdiği kararların bir çıkış noktası olarak görülebilir. Bir bakıma yazar, önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ele aldığı, örneklerle liyakat sisteminin işlemediğini, Osmanlı yönetiminde ve siyasi düşüncesinde bu konuda bir sapma yaşandığını dördüncü bölümden kendi örneği üzerinden de açıklamış olur. Bu bölüm, Osmanlı yönetimi ve siyaset düşüncesini konu almadığı için, daha çok kişisel düzeyde kaldığından burada ayrıntılı olarak değerlendirmemiştir.

Dördüncü bölümün ardından gelen “*Hatîme*” önceki bölümlerde yer verilen kimi konulara ve bunun dışında da sofrâ âdâbı, genel ahlak ve etik ile ilgili meselelere yer verilmiştir. Son olarak da yazar ibadete önem verilmesi gerektiği vurgular. “*Hatîme*” bu anlamda kitabın genel bir özeti ve önceki bölümlere girilmeyen konuların ele alınması şeklinde düzenlenmiştir.

²⁸⁰ Fleischer, a.g.e., s. 145.

5.1.6 Mustafa Âlî Döneminde Yaşanan Olayların Nushatü's-Selâtin'e Yansımaları

Gerileme tezi karşıtı tarihçilerin vurguladığı bir nokta, nasihatname gibi sübjektif eserlerin bir dönemde yaşananları yansıtmaktan çok yazarının kişisel görüşleriyle sınırlı olacağı bu nedenle de tarih incelemesi için sağlıklı kaynaklar olmayacağı düşüncesidir. Aslında bu gibi eserlerin tarihsel olguları yansıtan eserler olarak değil siyaset düşüncesi tarihi açısından incelenmesi doğru olacaktır. Ne var ki, Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i, geleneksel nasihatname yazımına uyarak ahlak kuramına değil yazarın duyduğu ve gördüğü olaylardan yola çıkarak yazmıştır. Bu nedenle kitapta nasihatlerin kaynağı olarak yer verilen olayların gerçekte olup olmadığı açısından da ele alınması yararlı olacaktır.

5.1.6.1 İç Olaylar

5.1.6.1.1 Yolsuzluk ile İlgili Olaylar ve Nushatü's-Selâtin'e Yansımaları

Mustafa Âlî'nin sıklıkla üzerinde durduğu konulardan biri yolsuzluktur. Yazar beylerbeylerin mali konularda keyfi davrandıklarını, eyalette toplanan vergiler doğrudan defterdarın kontrolünde olmasına rağmen nüfuzlarını ve güçlerini kullanarak zimmetlerine para geçirdiklerini yazar. Mustafa Âlî eserinin 2. bölümünde uç sancaklarda görev yapan beylerbeylerin mal varlıklarının kontrolünün sağlanması böylece devleti zarara uğratma tehlikesinin bertaraf edilmesi gerektiğini dile getirir.

“Kenâr beglerbegilerinin nâzır-i emvâl olmaması ve hizâne-i selâtin ve beytü'l-mâl-i müslimînanların yed-i tağallüpleriyle fenâ bulmamasıdır ki bir mîr-i mîrân²⁸¹ beş altı yüz nefer tevâbi'yle şitâbân bel'u ketm vâdîlerinde dâmen der-miyâanolub “Nezâret bana buyurulmuşdur ve tasarruf-i mâl u menâlbemüm dest-i himmetüme revâ görülmüşdür” deyû ac kurd gibi koyuldukda ve ağnâm sürisi gibi re'âyâdan iğtinâma mukayyed oldukda bir defterdâr nice men 'ine kâdir olur?”²⁸²

Burada ima edilen yolsuzluklara bir örnek, Mısır Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Kanuni döneminde buraya beylerbeyi olarak atanan iki vezir arasında geçen karşılıklı suçlamalarda görülebilir. 1536'da Mısır Beylerbeyi olan Divane Hüsrev Paşa hakkında çıkan yolsuzluk iddiaları nedeniyle azledilir ve yerine Hadım Süleyman Paşa beylerbeyi olarak atanır. İki vezir birbirlerini karşılıklı olarak yolsuzlukla suçlarlar ve sonunda tahkikat açılır.

²⁸¹ “Beylerbeyi” anlamında kullanılan bir Farsça tamlama. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitapevi, 26. Baskı, Ankara, 2010, s. 757.

²⁸² Ertaş, a.g.e., s. 96.

Bunun sonunda Hadım Süleyman Paşa'nın yolsuzluk yapmadığı sonucuna ulaşılır. Divane Hüsrev Paşa öldüğü için de soruşturma kapatılır.²⁸³

Beylerbeyleri ile ilgili bir belirlemeyi de Fleischer yapmıştır. Buna göre, 1585 tarihli bir mühimme belgesinde Halep Beylerbeyi'ne devletin vergi meseleleriyle ilgili akışa karışmaması ve vergi işleri ile yapılan harcamaları tümüyle defterdara bırakması talimatı verilmiştir.²⁸⁴ Aslında defterdarlar zaten merkezi hükümete bağlı olarak çalışırlar ve beylerbeyilerin onlar üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Ancak Mustafa Âli'nin de şikâyet ettiği gibi, beylerbeyleri otorite ve güçlerini kullanarak defterdarın topladığı vergileri kendi kararları yönünde kullanma eğilimi göstermektedirler. Bu anlamda Mustafa Âli'nin yazdıkları ile 1585 tarihli belgede, Halep Beylerbeyi'ne verilen talimat arasında tutarlı bir ilişki söz konusudur.

Onaltıncı yüzyıl sonlarında giderek yaygınlaştığı söylenen kadıların, naiplerini rüşvet karşılığı atadıkları iddiası da *Nushatü's-Selâtin*'de yer alır. Onüçüncü kısım halktan alınan geçici vergilerin tümüyle askere harcanmadığı, paranın bir kısmının kadılar ve naiplere gittiği ile ilgilidir. Ortaylı, bu gibi uygulamaların merkezi hükümet tarafından kesinlikle yasaklanmasına rağmen önüne geçilemediğini ileri sürer ve 1595'te çıkarılan bir adaletname ile bu yasağın tekrar vurgulandığına değinir.²⁸⁵

Mustafa Âli, beylerbeylerin tımarları hakkıyla dağıtmadıklarına, kendi yandaşlarına vererek savaşlarda yararlı olan sipahileri açıkta bıraktıklarına da değinir. Beylerbeylerin yaptığı bu kayırmacılık, hiçbir varlığı olmayan kişilerin tımar sahibi olarak saygın tüccarlar arasına girmelerini sağlar. Bunun da hem "*Âdet-i kadîm*"e hem de "*Kanun-i kadîm*"e aykırı olduğunu vurgular. Fleischer'in aktardığı bir başka saptamaya göre, 1580'de Halep'e beylerbeyi atanan Ahmet Paşa'nın adamlarına büyük miktarlarda hediyeler verilmiştir. Bu olaydan beş yıl sonra çıkarılan talimat ile Halep'teki tımar sahipleri ve beratlarının yeniden gözden geçirileceği ve giderek artan kuralsızlıklar nedeniyle tımar verme sisteminin değiştirileceği bildirilmiştir.²⁸⁶

Fleischer'in diğer bir tespitine göre, 1585 yılına ait bir belgede, Diyarbakır defterdarının yıllarca merkezi devlete irsaliye göndermeyerek biriken fonları zimmetine

²⁸³ Mehmet İpşirli, "Mısır Eyaletinin Teşkilî Döneminde İki Beylerbeyi Soruşturması", *Mehmet Akif Aydın'a Armağan*, İstanbul: Konuk Kitabevi, s. 16.

²⁸⁴ Fleischer, a.g.e., s. 107.

²⁸⁵ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1994, s. 31

²⁸⁶ Fleischer, a.g.e., s. 107. Bkz. Ek-3.

geçirdiği yazılıdır. Bu parayı defterdar ayrıca yeni atanan Diyarbakır Beylerbeyi'ne rüşvet vermek için de kullanmıştır.²⁸⁷

Burada söz konusu edilen Defterdar Lâlezâr Ahmet adı ile bilinen bir şahıstır ve Mustafa Âlî, onu kendi görev yaptığı Erzurum ve Halep'ten tanımaktadır. Yazarın iddiasına göre bu kişi elde ettiği bütün makamları rüşvet vererek ele geçirmiştir:

“Arz-i Rûm câninbinde defterdâr-i emvâl olan Ahmed nâm sabiy-i mürteşiy-i müşevveşü'l-ahvâl ki Lâlezâr oğli dimeg ile nâmdâr ve lâzime-i sabâvet olan etvâr-i fâhişü'l-esrâr atadan gendüsine mülk-i mevrûs-i fezâhat-şi'ar olub mezbûr pederi gibi tâzeliginden ef'âl-i şeni'a ile dillerde mezkûr (76a) ve irtikâb-i hevâyın efsâniye ile hâne be-hâne belki meyhâne be-meyhâne mezkûr oldukdan ğayrı ta'allüm-i184 tağannî ve ebnâ'-i zamân beyninde 'acemlerden telemmüz ile tedenni ihtiyâri dübbüstân-i fazâhat de nâmını Lâlezâra çıkarmak ve hâl-i siyâh-i nâfi ve gülberg-i rengîn-i sîne-i sâfiehl-i hevâ mecâlisinde gül-i sadberg gibi hezârbâr ellenüb açılmak vâki' olmışdi.”²⁸⁸

Nushatü's-Selâtin'in 3. bölümündeki onbirinci kısım ulakların seyahatleri sırasında uğradıkları köy ve kasabalarda halka yaptıkları zulümlere ayrılmıştır. Yazar, Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri bu konunun gündemde olduğunu, bir türlü çözüme ulaştırılmadığı gibi zulümün giderekte arttığını ifade etmiştir. Durum öyle bir hal almıştır ki, kasabalardaki ulemâ ve kadıların bile ellerinden bir şey gelmemektedir. Halk, ulakların dövmesi, sövmesi, hakaret etmesi, aşağılaması gibi muamelelere maruz kalmaktadır. *“‘Ale'l-husûs her kasabaya ki uğrarlar, mücerred 'ulemâyı tahkîr ve kâzîleri ta'cîz-i kesîr için tez bize bârgîr deyû debbûsla dögmek, katı insâflısı ise şetm-i ğalîzi dübtâ yorılınca yüzine karşı ağzına yüzine sögmek eger bulurlar ise yüzer (94b) altunluk yarar atların alub binmek ve birini dahi tutduğı gibi anı bırakmayubtâ durdurunca tâziyâne ile sürmek...”²⁸⁹*

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanan bir olaya göre, Sadrazam Damat İbrahim Paşa iki ulağı Rumeli'ye gitmek üzere görevlendirir. Bu ulaklar yanlarına altı-yedi yardımcı olarak yola koyulurlar ve yolda önlerine gelen herkesin hayvanlarını alırlar. Geldikleri bir kasabada sipahilerden atlarını değiştirmelerini isterler. Sipahilerin itiraz etmesi üzerine çıkan kavgada sipahiler ulaklar tarafından dövülür. İstanbul'a döndüklerinde ulaklar olan biteni

²⁸⁷ Fleischer, a.g.e., s. 107.

²⁸⁸ Ertaş, a.g.e., s. 125.

²⁸⁹ Ertaş, a.g.e., s. 146.

sadrözama anlatırlar ve sonuç olarak Damat İbrahim Paşa olayda mağdur durumda olan iki sipahiyi astırır.²⁹⁰

Yukarıda ele alınan olaylar, Mustafa Âlî'nin metninde birebir karşılığı olan olaylardır. Buradaki inceleme yazarın atıfta bulunduğu konuların tümünü kapsamasa da yazılanların çoğunlukla hayal ürünü olmadığı ve abartılarak aktarılmadığını anlamaya yetecek kadar örnek içermektedir.

5.1.6.1.2 Celâlî İsyânları

Nushatü's-Selâtin'in yazılışından yaklaşık onbeş yıl sonra başlayan Celâlî İsyânları, Mustafa Âlî'nin özellikle ekonomi konularında dikkat çektiği noktaların gerçekten de birer öngörü olduğu izlenimini destekler. İsyânlar ilk olarak I. Selim döneminde Osmanlı yönetimine karşı Anadolu eyaletinde ortaya çıkan bir ayaklanma olarak görülürse de Karayazıcı Abdülhalim önderliğinde 1598'de olan ayaklanma da Celâlî'nin adını taşır.

Dönemin vakayiname yazarları bu isyanı padişah ve çevresindekilerin eski düzene aykırı birtakım kararlar almasına ve uygulamasına bağlarlar.²⁹¹ Bu yaklaşım, Mustafa Âlî'nin sık sık başvurduğu kanun-i kadim kavramı ile örtüşür. Burada söz konusu olan Osmanlı yönetiminin gelişen ekonomik zorluklar karşısında reâyâyâ sırt çevirmesi ve tımar sahipleri ile askerileri kollaması sonucunda ortaya çıkan uçurumdur.

Dünya ölçeğinde, Amerika kıtasının Avrupalılarca keşfedilmesi ekonomik anlamda çok şey değiştirmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan altın bolluğu Avrupa'nın Doğu'dan yaptığı ithalatta mallara yüksek fiyat vermesine yol açmış ve bu Osmanlı iç pazarını da etkilemiştir. Üretici ihracata yönelince Osmanlı topraklarında mal sıkıntısı doğmuştur. Ayrıca, altın, gümüş gibi değerli metalde de Avrupa'nın tersine azalma yaşanmaktadır. Sonuçta ortaya çıkan ekonomik tablo, çiftçinin devlete vergi ödemesini zorlaştıran bir şekilde bürünmüştür. Devlet içinde görev yapanların maaşları sabit kaldığı için, bunların içlerinde, özellikle de kapıkulları arasında tefecilik yapmaya başlayanlar türemiştir. Çiftçi vergi vermek için bunlardan aldığı parayı geri ödeyemeyince, tefeciler bunların arazilerine el koymaya girişmişlerdir.²⁹² Ayrıca, çiftçinin elindekileri ucuza alıp pazarda fahiş fiyatla sattıkları da

²⁹⁰ Faris Çerçi, "Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, 2003, s. 212.

²⁹¹ Mustafa Akdağ, "Celâlî İsyânlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.4, S.1, 1946, s. 26.

²⁹² Akdağ, a.g.e., s. 29.

Mustafa Âlî'nin metninde yer bulmuştur: “*Hâlen-ki zâhiren ol kâtib-i mezâlim-nümâcelb-i dînâr u dirhem ile irtişâ etmeyüb, erbâb-i hâcâtta gördüğü yüz altunluk atı yigirmi floriye almağla ve ellişer altun degen deve ve katırı kezâlik ğabn-i fâhişle alub, ba‘dehü bâzâra koyub satub...*”

Mustafa Âlî bu zulmü yapan kişilerin cezalarının verilmemesi ya da ertelenmesinin onları doğru yola sevk etmeyeceğini, aynı usulsüzlükleri tekrar yapmalarına yol açacağını öne sürer. Bu metnin geçtiği sayfanın kenarına düştüğü notta bu kanunsuzlukların, isyan ve taşkınlıklar ortaya çıkıncaya kadar devam edeceği öngörüsünde bulunur. “*Tâ-ki gitdükçe hayf u zulmi ziyâde ve esbâb-i ‘isyân u tuğyânı âmâde olub ebvâb-i nâr-i cahîm zâtına küşâde ve ‘azâb-i elîme istihkâkı dem be-dem irtikâda ola*”²⁹³ Onun da öngördüğü gibi bu sosyo-ekonomik tablo ve devlet memurlarının halka eziyet etmesi, kitabın yazılışından yaklaşık onbeş yıl sonra Osmanlı toplumunu isyana sürüklemiştir.

Mustafa Âlî'nin metninde geçen “*ğabn-i fâhiş*” kelimesi aslında İslam hukukunda geçen bir kavramdır. Özellikle alışverişte satılan malın asıl değeri ile satıştaki fiyatı arasında belirlenen dengesizliğe işaret eder. Onun bu terimi kullanmış olması kanun-i kadimin yalnızca örfte değil şeriatta da önemli olduğunu ima etmesi bakımından önemlidir. Çünküşarı ve belirgin aldatı anlamına gelen ğabn-i fâhişin tespit edilebilmesi için malı satanın düşüncesine başvurulmaz. Ğabn-i fâhişin belirlenmesi ancak örf yoluyla yani bu malın geçmişten beri gelen değerinin belirlenmesi ile olur. Bu belirlemeyi de malı satan kişinin dışında üçüncü şahıslar yapabilir.²⁹⁴

Bu bölümde yapılan değerlendirmede amaç Mustafa Âlî'nin tüm nasihatlerine kaynaklık eden olayları sıralayarak *Nushat'ü's-Selâtin*'in gerçeklere dayandığını kanıtlamaya çalışmak değildir. Araştırmanın ilgili bölümlerinde Mustafa Âlî'nin, yaşadığı dönemde duyduğu ve tanık olduğu olaylardan yola çıkarak nasihatlerini yazdığı savı defalarca vurgulanmıştır. Bu değerlendirmenin amacı, *Nushatü's-Selâtin*'in yaşanmış olaylara dayandığıyla ilgili örnekler sunmak olmuştur. Verilen örneklerin de devlet yönetiminin genelini kapsayan olaylar değil, orta düzey bir bürokratin karşılaştığı ve öğrendiği olaylar olması, 5.1.6'da ele alınan *Nushat'ü's-Selâtin* betimlemesi ile tutarlıdır.

²⁹³ Ertaş, a.g.e., s. 135.

²⁹⁴ Ali Bardakoğlu, “Ğabn”, *İslam Ansiklopedisi Cilt 13*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1993, s. 269.

Yazarın yaşadığı yıllardaki olaylardan yola çıkarak yazılmış nasihatleri içermesine rağmen, *Nushatü's-Selâtin* yine de siyaset düşüncesi tarihi çerçevesinde değerlendirilmek durumundadır. Çünkü yazarın nasihatlerini dayandırdığı olayların Osmanlı siyaset düşüncesini ve siyaset pratiğini ne ölçüde etkilediğini belirlemek olası değildir. Tümevarım yaklaşımıyla bütünü temsil ettiğini iddia etmek, gerileme tezini savunan tarihçilerin yaklaşımı ile aynı yörengeye girmeye yol açar. **Bu nedenle, siyasi, askeri, toplumsal ve ekonomik gelişmelerden siyaset düşüncesini ayırmak, eserin değerlendirmesini düşünce üretme sınırları içinde tutmayı olası kılar.** *Nushatü's-Selâtin* özelinde önemli olan, yazarın klasik nasihatname yazım geleneğine uymak yerine yaşadığı çağın olaylarından yola çıkarak nasihatlerini yazdığı iddiasının yanlış olmadığı altını çizmektir. İsim vermeden aktardığı olaylar ve yaygın çarpıklıklardan bahsettiği birtakım yaşanmışlıkların izini metinde sürmek zordur. Ancak kimi anlatılar ile Celâlî İsyanı, Suhte İsyanı gibi büyük olaylar arasında paralellikler olması da söz konusu iddiayı güçlendirir.

5.1.6.2. Dış Olaylar

5.1.6.2.1. Osmanlı-Safevî ilişkileri

Osmanlı-Safevî ilişkileri onbeşinci yüzyıldan başlayarak çatışma ve rekabet içinde geçmiştir. 1578 ile 1590 arasındaki uzun süreli savaşlar da çatışmanın doruk noktasını oluşturur. Ondördüncü yüzyılda Safevîlerin Anadolu içlerine nüfuz etme çabaları ve Anadolu'da Şii mezhebine mensup toplulukların oluşması Osmanlı İmparatorluğu'nda üst düzeyde rahatsızlıklara neden olmuştur. 1501'de Safevî Devleti'nin kurulmasıyla, Anadolu'da "Kızılbaş" olarak bilinen kesimden Safevî topraklarına toplu göçler başlaması, önlemek olarak Kızılbaşların Mora Yarımadası'na sürülmesini getirmiştir. Sonuçta Safevîlerin bugünkü Erzincan'ı ele geçirmeleri ve Anadolu içlerinde güçlenmeleri üzerine Osmanlı tehlikeyi bertaraf etmek amacıyla Çaldıran Savaşı'na gitmiş ve olası bir Kızılbaş isyanı geçici olarak da olsa bastırılmıştır.²⁹⁵ Bu savaşın Osmanlı ordusu tarafından kazanılmasından sonra uzunca bir süre gerginlik yaşanmamış, ancak Osmanlı Doğu devletleriyle ilişkilerinde etkin politikalar izlemiştir. Bu sakin dönem 1578'de başlayan Osmanlı-Safevî savaşı ile sonlanmıştır.²⁹⁶

²⁹⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 202.

²⁹⁶ H. Mustafa Eravcı, "Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynaklar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 28, ss. 249-260.

Osmanlı-Safevî savaşının çıkış nedenleri arasında Safevî Devleti'nde yaşanan iç karışıklıklar ve taht kavgalarının yanısıra Osmanlı İmparatorluğu'nun Gürcistan, Azerbaycan ve şirvan'ı ele geçirmek arzusu da etkili olmuştur.²⁹⁷ Bu hevesle tüm gücünü Doğu seferinde kullanmak isteyen III. Murat, Batı'da devam etmekte olan çatışmalara son vermek amacıyla İspanya Kralı II. Felipe ile ateşkes imzalamıştır.²⁹⁸

Böylesine önemli bir hamlede Sinan Paşa ve Lalâ Mustafa Paşa Osmanlı ordusunun başkomutanlığını talep ederken, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa, Safevî seferine karşı çıkmıştır. Karşı ıkma nedeni de, Safevî Devleti'nin geniş topraklara sahip olması, ele geçirilmesi durumunda bile kontrolünün mümkün olamayacağı ve ayrıca da şii nüfusunun Osmanlı yönetimine boyun eğmeyeceği idi. Ancak III. Murat'ın doğuya genişleme arzusu baskın gelmiş ve sefer başlatılmıştır.

Başkomutan olarak atanan Lalâ Mustafa Paşa'nın sefer hazırlıkları sırasında Bosna'da bulunan Mustafa Âli, daha önce divan kâtipliğini yaptığı Paşa'nın yanında tekrar göreve başlamıştır. Savaşın ilk evresi olan Kafkasya Seferi boyunca resmi yazışmaları yürütmüş bu yazışmaları kendi tarzınca düzenleyip sefer sırasında konaklanan yerlerin tarihleri ile ilgili bilgi toplamış daha sonra *Nusretname* isimli eserini ortaya koymuştur.

Lalâ Mustafa Paşa'nın Azerbaycan ve şirvan savaşlarında zafer kazanmasıyla *Nusretname* padişaha ve devlet büyüklerine düzölen övgölerle tamamlanmıştır. Ancak Lalâ Mustafa Paşa'nın seferlerine *Nushatü's-Selâtin*'de tamamen farklı bir üslup ile eleştirel bir yaklaşım getirerek yeniden yer vermiştir. Yazarın eleştirdiği noktalardan biri Lalâ Mustafa Paşa'nın kendisine sır kâtiibi olarak Tâczâde İsmail elebi'yi seçmesidir. Tâczâdeler, Mustafa Âli'ye göre makbul insanlar değildir. “*Mezbûrân Tac-zâdeler hidmetine ibtilâ Kıbrıs ceziresinde dahi serdâr iken mukaddemâ vâki'olmiş di ve anlarun müslimânlara ezâları ve husâl-I zemîmeleri muktezasınca deprenüb, 'ırz-ı saltanat ketamine müte'allik olan evzâ'-I nâs ezâları kirâren ve mirâren sübût bulmişdi.*”²⁹⁹ Hatta, daha da ileri giderek Tâczâde İsmail elebi'nin karısının fuhuş yaptığını bildiğini fakat bu duruma ses çıkarmadığını söyleyerek suçlamıştır.³⁰⁰

²⁹⁷ Eravcı, a.g.e., s. 250.

²⁹⁸ İnalçık, a.g.e., s. 48.

²⁹⁹ Tietze, a.g.e., s. 131.

³⁰⁰ “avretinün fuhuşına vâkıf olan şevher-i bi-ârki, tekrâr taht-ı nikâhında durmasın irtikâb u ihtiyâr eyleye”, Tietze, a.g.e., s. 131.

Mustafa Âli'nin eleştirdiği ikinci nokta, Lalâ Mustafa Paşa'nın Şirvan ve Azerbaycan ile ilgili istihbarat toplama konusunda Pasin Sancağı'nın başındaki Mirza Ali Bey'e güven duymasıdır. Mirza Ali Bey Safevî Devleti'nden Osmanlı'ya iltica etmiş bir askerdir.³⁰¹ Bu nedenle Lalâ Mustafa Paşa'nın istihbarat konusunda ona güvenmesini sakıncalı bulur. “*Ol târihde Pâsîn sancağı begi olan sâbıku’z-zıkr Mîrzâ ‘Alî nâm kızılbaş vilâyetinden gelmiş bed-baht u nâ-fercâmki ‘asâkir-i müslimîne ğadri gendünün rıfzı gibi tâm ve cünûd-I muvahhidîne hizmet u sa’yi zâtindeki diyânet u İslâm’ı gibi nâkıs u nâ-tamâm idi.*”³⁰² Mustafa Âli'ye göre doğru olan uygulama, bu tür istihbaratın Osmanlı ordusunda yer alan askerler arasından seçilen faydalı casuslar tarafından toplanması ve onların verdiği bilgilere göre hareket edilmesi idi.

Yazarın güvenilir bulmadığı kişilerden biri de Erzurum defterdarı Lâlezâr Mehmed Çelebi'dir. Bu şahsın babası Budin defterdarıdır ve Mustafa Âli, babası ile ilgili bir hikâyeyi şöyle aktarır: “*Beni Budûn defterdarı Lâlezâr âteş-i hârhâr ile hâkister u hâksâr ve gülistân-i ma’îşe tümi cevr u cefâ ile dopdolu hâr eyledi.*”³⁰³ Böyle zulüm yapan bir babanın oğlu olan Lâlezâr Mehmed Çelebi'nin Lalâ Mustafa Paşa nezdinde değer kazanması Mustafa Âli'nin eleştirdiği noktadır. Lâlezâr Mehmed Çelebi, Erzurum'un yanısıra, Halep, Şam ve Diyarbakır'ın defterdarlıklarını da kontrol altına almış ve seferlerle ilgili harcamaların büyük kısmı buralardan karşılanmıştır. Ama öte yandan, Mustafa Âli'ye göre bu şahıs kısa sürede yaptığı yolsuzluklarla da ün salmıştır.³⁰⁴

Bu üç örnekle Lalâ Mustafa Paşa'nın savaştaki başarılarına rağmen insan seçimindeki zaafını göstermeyi amaçlamıştır. Doğu seferlerine başkomutanlık yapma konusunda rakibi olan Sinan Paşa'nın baskın çıkması sonucunda Lalâ Mustafa Paşa serdarlıktan azledilmiştir. Azil konusunda Mustafa Âli'nin eleştirdiği noktaların bir etkisi olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, Lalâ Mustafa Paşa ile birlikte sır kâtibi olarak atadığı ve Mustafa Âli'nin ağır bir dille eleştirdiği Tâczâde İsmail Çelebi'nin ve Lâlezâr Mehmed Çelebi'nin de azledilmesi dikkat çekicidir.³⁰⁵ Önemli olan bir başka nokta da Mustafa Âli'nin bu iki isimden de *Nusretname*'de söz etmemiş olmasıdır. Yazar, Lalâ Mustafa Paşa'nın seferler sırasında

³⁰¹ H. Mustafa Eravcı, “Gelibolulu Mustafa Âli'nin Nushatü's-Selâtinde 1578-1579 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, C. III, S. I, ss. 31-40.

³⁰² Ertaş, a.g.e., s. 132.

³⁰³ Ertaş, a.g.e., s.104.

³⁰⁴ Fleischer, a.g.e., s. 86.

³⁰⁵ Eravcı, a.g.e., ss. 31-40.

aldığı ve uyguladığı birtakım kararları da eleştirmiştir, ancak bu eleştirilerin gerçek olaylarla ilişkilendirilmesi verilen bilgilerin yetersizliği nedeniyle olanaklı değildir.

Mustafa Âli'nin yaşadığı yıllardaki iç ve dış olaylar, *Nushatü's-Selâtin*'de geçen konuların gerçeklik ile ilgisi olup olmadığının irdelenmesi bakımından önemlidir. Bu bölümde ele alınan yolsuzluk ve rüşvet gibi konuların tarihsel belgelerle paralellik göstermesi yazılanların yaşanan olaylarla ilgili olduğunu gösterir. Elbette *Nushatü's-Selâtin*'de aktarılanların tarihsel belgelerde izini sürmek zordur. Ancak rüşvet ve yolsuzluk konuları özelinde onlatıncı yüzyılın sonlarında Osmanlı devlet yönetiminde söylentilerin ve tespitlerin çoğalmış olması da dikkat çekici bir durumdur.

Devletin bu söyletilerin üzerine gitmek yerine üstünü örtme gayreti içine girdiği de altı çizilmesi gereken bir noktadır. *Nushatü's-Selâtin*'de aktarılan olayların gerçek yaşamda olup olmadığının sınımanmasını zorlaştıran bir engel de budur. Ortaya çıkan ihbarlarla ilgili karar alınmaması ya da mahkeme önünde belgeye dökülmemesi, *Nushat'ü's-Selâtin*'deki olayların ve benzerlerinin gerçek yaşamdaki izini sürmeyi güçleştirmektedir. Örneğin 1596'da rüşvet söylentileri başdefterdara kadar yükselmiş ve başdefterdarın yargılanması istenmiştir. Ancak bu talep “*Başdefterdâr sultanın yetkesiyle iş görür ve hâzineyi sultan adına yönetir. Bugüne dek bu makam hakkında hiç soruşturma olmamıştır*” denilerek geri çevrilmiştir.³⁰⁶

Nusretname ile *Nushat'ü's-Selâtin* arasındaki üslup farkı soru işaretleri uyandıran bir konudur. Lalâ Mustafa Paşa'nın komutasında Kafkasya, Azerbaycan ve Şirvan'a düzenlenen seferleri konu alan asıl eser *Nusretname*'dir. Ancak, yukarıda, Dış Olaylar alt başlığında incelenen konuların hiçbirine *Nusretname*'de rastlanmaz, bunların tamamı *Nushatü's-Selâtin*'de geçer. *Nushatü's-Selâtin*'de anlatılanlar, Mustafa Âli'nin tanık olduğu ve bilgi edindiği gerçek olaylar ise, neden bu olaylardan *Nusretname*'de söz edilmemiştir?” sorusunu akla getirir. Bunun bir nedeni, Mustafa Âli'nin eserlerini mesleki yaşamda yükselmek amacıyla kullanması ile açıklanabilir. Yazarın *Nusretname* ile kendi entelektüel derinliğini ortaya koyup nişancılık makamına atanma gayreti içinde olduğu bilinmektedir.³⁰⁷ Bu beklenti nedeniyle, zaferle sonuçlanmış seferlerden söz ederken, seferler sırasında tespit ettiği aksaklıklara, hele ki muzaffer komutan Lalâ Mustafa Paşa özelinde doğru bulmamış olabilir. Ancak, eserlerine dayalı olarak kariyer beklentisi içinde olduğu algısı *Nushatü's-Selâtin* için

³⁰⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 100.

³⁰⁷ Eravcı, a.g.e., s. 34.

de söz konusudur. Bu bakımdan, içerik ve beklenti ilişkisi *Nusretname* ve *Nushatü's-Selâtin* arasındaki farkı açıklamaya yeterli olmayacaktır.

Nusretname, Kafkasya, Azerbaycan ve Şirvan'a düzenlenen seferleri konu alan bir eser olmanın dışında içerdiği yazışmalarla kâtiplik makamına talip olanlara diplomatik yazışma yollarını göstermeyi de amaçlamıştır.³⁰⁸ Bu bakımdan siyasetname türünün yazım tarzının oldukça dışında bir eserdir. Seferler sırasında tanık olduğu bozuklukları Mustafa Âli'nin önemseydiğini de bu konulara *Nushatü's-Selâtin*'de yer vermesinden anlıyoruz. Buna karşılık, Mustafa Âli, Lalâ Mustafa Paşa'nın yerini alan Sinan Paşa tarafından da görevlendirilmiş ve Gürcistan cephesinde kazanacağı zaferleri kaleme almasını istemiştir. Ama sonuç başarısız olunca, tasarladığı *Fursatname*'den vaz geçmiştir. Mustafa Âli'nin Sinan Paşa ile kısa süreli deneyimi *Nushatü's-Selâtin*'de ayrıntılı olarak yer almamıştır. Yazar Sinan Paşa'yı yetersiz bir komutan olarak betimlemiş ve onun başarısızlığının ayrıntısına girmemiştir.³⁰⁹

Sonuç olarak, Mustafa Âli'nin *Nushatü's-Selâtin*'de yer verdiği, devlet yönetiminde gördüğü bozuklukların gerçek yaşamla ilişkili olduğu tartışma götürmez bir olgudur. Yaşadığı dönemde karşılaştığı ya da duyduğu olaylar olduğu ve bunlardan çıkarılan nasihatlerinde bu anlamda ayakları yere basan nasihatler olduğu anlaşılmaktadır.

Eserin olayları abartma eğiliminde olup olmadığını belirlemek yukarıda sözü edilen tarihsel belge eksikliği nedeniyle oldukça güçtür. Saptamaları destekleyen tarihsel belgelerin azlığı abartma yorumunu güçlendiren bir unsur olarak görülebilir. Ancak, Osmanlı devlet yönetiminin özellikle rüşvet ve yolsuzluklar konusunda her saptamayı değerlendirme, gerekli talimatları çıkarma ve mahkeme yoluyla sonuçlandırma eğiliminde olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu nedenle, belge azlığına dayanarak abartma yorumunu yapmak akla yatkın gelmemektedir. *Nushatü's-Selâtin*'in, siyasetname yazım geleneğinde günün yaşanan olaylarına gönderme yaparak kaleme alınan, bu anlamda da çığır açan bir eser olarak görülmesi gerekmektedir.

³⁰⁸ Eravcı, a.g.e., s. 34.

³⁰⁹ Fleischer, a.g.e., s. 111.

ALTINCI BÖLÜM

NUSHATÜ'S-SELÂTİN ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERİN TARİHSEL BAĞLAMDA ÖNE ÇIKAN ÖZELLİKLERİ

Mustafa Ali'nin *Nushatü's-Selâtin*'i Osmanlı tarihini konu alan çeşitli eserlerde parçalı olarak değerlendirilmiştir. Ancak, eseri kendi içinde bir kaynak olarak değerlendiren ve yazıldığı çağ içinde belli bir bağlama oturtmaya yönelik çalışmalar oldukça azdır. Andreas Tietze'nin "*Muṣṭafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*" başlığıyla 1979'da yayınladığı kitabı var olan çalışmaların ilkidir. Metnin eleştirili yayını, tıpkıbasımı ve İngilizce çevirisini içerir. Tietze'nin çalışması, pek çok Osmanlı tarihçisinin Mustafa Âlî ile ilgili birincil kaynağı olmuştur.

6.1 ANDREAS TIETZE'NİN NUSHATÜ'S-SELÂTİN DEĞERLENDİRMESİ

Tietze'nin 1979'da yayınladığı İngilizce çeviri, *Nushatü's-Selâtin*'in Osmanlı tarihçilerinin ilgisini kazanmasında büyük önem taşımıştır. Tietze, Mustafa Âlî'nin Halep'teki tımar defterdarlığı görevini aslında Lalâ Mustafa Paşa ile Kafkas seferindeyken aldığını, ancak makam olarak tatminkâr bulmadığı için hemen Halep'e gitmediğini ileri sürer.³¹⁰ Kafkas seferi sona erdikten sonra bir süre Trabzon'da oyalanmış, Hüsrev Paşa'nın emrinde çalışmıştır. Bu sırada, yine daha yüksek makam beklentisi ile Lalâ Mustafa Paşa'nın yerine serdar olarak atanan Sinan Paşa'nın seferi için yapılan hazırlıklara katılmıştır. Beklentileri doğrultusunda bir gelişme olmayınca Halep'e gitmiştir. Tietze, Mustafa Âlî'nin bu kitabı, Trabzon'da geçirdiği sürede yaşadığı hayal kırıklıkları ve yılgınlık psikolojisi içinde yazdığını söyler, sert eleştirilerin bu psikolojiden kaynaklanmış olabileceğine dikkat çeker.³¹¹

Yine muhtemelen bu psikolojiye bağlı olarak Âlî, kitabın düzenlemesine ve plana pek önem vermemiştir. Genel yönetim prensipleri ile ilgili tavsiyeleri, yenilikler konusundaki şikâyetler ile bu şikâyetlerin bozulma yaratan sonuçlarını birbirinden ayırmak yerine bu konuların iç içe geçtiği metinleri alt başlıklar olarak sergilemiştir.³¹²

³¹⁰ Tietze, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, 1979, s. 7.

³¹¹ Tietze, a.g.e., s. 7.

³¹² Tietze, a.g.e., s. 9.

Tietze'ye göre Mustafa Âlî'nin yazdıkları bürokrat olarak edindiği birikim ve deneyimlerle doğru orantılıdır. Siyasetname yazımının felsefî boyutlarına girmemesi ve devlet yönetimi felsefesine yer vermemesi de birikim ve deneyimleriyle sınırlı kalma eğiliminde olmasındandır. Ama buna karşılık Tietze, *Nushatü's-Selâtin'de* yer alan ayrıntıların başka hiçbir kaynakta bulunamayacak değerde olduğuna ve örnekler verilerek ele alınan konuların büyük bir açıklıkla tartışıldığına dikkat çeker.

6.2 KASIM ERTAŞ'IN YAKLAŞIMINDA NUSHATÜ'S-SELÂTİN

Kasım Ertaş Marmara Üniversitesi'nde 2008 yılında hazırladığı “*Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasihatü's-Selâtin İsimli Eserinin Tenkitli Metni*” başlıklı yayınlanmamış yüksek lisans tezi olarak kaleme almıştır. Bu çalışmada Ertaş, Süleymaniye ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshayı tenkitli olarak ele almıştır. Çalışma, metnin Latin harflerine transkripsiyonunu ve bu iki nüshanın karşılaştırılmasını içerir.

Ertaş Mustafa Âlî'yi Osmanlı siyaset düşüncesi tarihinde önemli kilometre taşlarından biri olarak görmektedir. Ortaya koyduğu olaylar ve bunlar karşısında alınması gereken önlemler, onaltıncı yüzyıl Osmanlı aydınları arasında ıslahat kavramının nasıl şekillendiğini gösterir.³¹³ **Ayrıca Ertaş'a göre, *Nushatü's-Selâtin Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme tezini savunan çalışmalardan biridir.***

Yazarın dikkat ettiği bir nokta, Mustafa Âlî'nin “*Kanun-i kadim*” kavramına verdiği önemdir. Ertaş, onun aksaklıkların, bozuklukların nedenini kanun-i kadime uymamaktan kaynaklandığına inandığını ifade eder.³¹⁴ Bu sebeple Ertaş, Mustafa Âlî'nin kanun-i kadimi mümkün olduğunca net ve yanlış anlaşılmalara meydan vermeyecek şekilde açıklamaya çalıştığını öngörür.³¹⁵

Bu tezin kapsamı göz önüne alındığında, Ertaş'ın çalışması kanun-i kadim kavramına dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çünkü kanun-i kadim, Mustafa Âlî'nin hataların düzeltilmesi için verdiği nasihatlerde yol göstericisidir. Ertaş, Lütfi Paşa'nın yazdıklarını da aynı yapı içinde görür. Gerçekten de Lütfi Paşa'nın *Asafname*'si ile *Nushatü's-Selâtin* arasında benzerlikler vardır ve bu benzerliklerden biri de kanun-i kadim kavramının her iki yazarda da gördüğü önemdir. Örneğin Lütfi Paşa'nın tımar ve zeametlerin, vezirlerin

³¹³ Ertaş, a.g.e., s. 2.

³¹⁴ Ertaş,a.g.e., s. 36.

³¹⁵ Ertaş,a.g.e., s. 26.

adamlarına verilmesi noktasında ifadesi şöyledir: “*Adamları tımar ile kanaat itmek gerektür. Virirse dahi pek az ve seyrek gerektür. Ve iki üç kılıcı bir yere getirüp kat'an hilâf-ı kânûn, berây-ı hatır ibtâl-i kânûn-ı kadîm itmemek gerektür.*”³¹⁶

Burada dikkat çeken bir başka benzerlik her ikisinin de meslek yaşamlarında sorunlar yaşamış olmalarıdır. Lütü Paşa, Kanuni Sultan Süleyman’ın sadrazamı iken bir rivayete göre, fuhuş yapan bir kadının cinsel organını ustura ile oydurup idam ettirmiştir. Buna Kanuni’nin kız kardeşi olan karısı Şah Sultan tepki verince ona tokat atmıştır. Bu durum üzerine Kanuni Lütü Paşa’yı 1541’de azletmiştir. Lütü Paşa’nın *Âsafname*’yi yazması bu azil olayından sonradır.

Lütü Paşa *Âsafname*’yi yazdığında Mustafa Âlî henüz çocukluk çağındadır. Yani *Âsafname* ile *Nushatü’s-Selâtin* arasında bir kuşak fark vardır. İlginç olan, Mustafa Âlî’nin kanun-i kadim olarak algıladığı uygulama ve düzenlemeler arasında Kanuni Sultan Süleyman dönemi de yer alır. Oysa seyrek ve üstü kapalı da olsa Lütü Paşa’nın Kanuni’nin yönetimi ile ilgili eleştirileri bulunmaktadır. Örneğin saltanat hazinesi ile ilgili olarak sadrazamlık yıllarındaki izlenimi padişaha yöneliktir: “... *saltanat hazîne ile olur. Hazîne tedbîr ile olur, zulm ü sitele olmaz. Bu hakîr vizâretimde hazîneyi müşevveş ve noksân üzre buldum. Cülûs-ı Sultân Süleymân Hân’da îrâd masraf ile beraber olmuş idi. Gâh yetismeyüp taşrada mevcûd olan eski hazineden virilür idi. Bu sebab-i ihtilâldir diyü elbette îrâd masrafa gâlib gerektür. Tâ ki âyîn-i saltanata noksân gelmeyecek kadar tedbîr itdim.*”³¹⁷

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ilişkin iki yazar arasındaki fark kanun-i kadim kavramının net ve açık referanslarının olmadığı bir belirtisi olarak görülebilir. Bir başka deyişle Mustafa Âlî, üzerinde en çok durduğu mali konularda Kanuni zamanında yaşanmış sorunları dikkate almamıştır ve Kanuni yönetiminin uygulamalarını da kanun-i kadim içine dâhil etmiştir. Mustafa Âlî’nin Lütü Paşa’nın yazdıklarından haberdar olmaması olasılığı oldukça düşüktür. *Âsafnâme* değilse de *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Nushatü’s-Selâtin*’de yer alan bir eserdir.

Ertaş’ın çalışmasının bir özelliği de eserin iki nüshasını birlikte ele almış olmasıdır. İstanbul’da, çeşitli kütüphanelerde mevcut olan eserin Süleymaniye ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan nüshalarını değerlendirmiştir. İki belge arasındaki

³¹⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütü Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi*, (1990), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, ss. 8-9.

³¹⁷ Kütükoğlu, a.g.e., ss. 34-35.

farklılıklar özellikle kanun-i kadim teriminin kullanılması bakımından önemlidir. Değerlendirme esnasında özellikle Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshada farklı ifadeler içeren metinler tespit etmiştir ve bunlarda kanun-i kadim ifadesi sıklıkla kullanılmıştır. Ertaş'ın bu karşılaştırmalı çalışması, *Nushatü's-Selâtin*'in diğer nüshalarının da incelenmesinin gerekliliğini akla getirir.

6.3 FLEISCHER'İN BAKIŞIYLA NUSHATÜ'S-SELÂTİN

Nushat'ü's-Selâtin'in değerlendirmesini yapan bir başka tarihçi Cornell H. Fleischer'dir. 2006 yılında yayınlanan "*Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*" başlıklı kitabı, Mustafa Âlî üzerine bir monografidir. Doğal olarak Fleischer, Mustafa Âlî'yi devlet ile ilişkileri çerçevesinde ele almış ve Osmanlı siyaset düşüncesindeki yerini analiz etmiştir. Çalışmasının "*Doğuya*" (*To the East*) başlıklı üçüncü bölümünde "*Padişaha Öğüt*" (*Counsel for Sultans*) alt başlığında *Nushatü's-Selâtin*'i ele almıştır.

Fleischer'e göre esere, *Nushatü's-Selâtin* başlığının verilmesi Mustafa Âlî'nin eski İran-İslam nasihatnamelerine gönderme yapmak istemesidir ve yazar bunu bilerek yapmıştır.³¹⁸ Fleischer, bu şekilde bir adlandırmanın amacını "*nasihatname yazım geleneğinin devamı olduğunu ima etmek için özellikle seçildiği*" şeklinde açıklar. Fleischer ayrıca, onun bu denli cesurca yazmasının nedeninin, padişaha kendini göstermek ve nişancılık kadrosuna atanmak için olduğunu öne sürer.³¹⁹ Bu görüş aslında onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda nasihatname yazmış olan bütün müverrihler için yaygın olan bir düşüncedir. Günümüz tarihçileri arasında yazarların bu metinleri ile padişahın dikkatini çekerek kişisel çıkar bekledikleri kanısı bulunmaktadır.³²⁰

Fleischer ayrıca, Mustafa Âlî'nin güncel olayları anlatmasını ve bunların siyaset düşüncesi ile bağlantısını kurmasını da yazarın görev niteliği ile ilişkilendirir. Ona göre yazar, medrese eğitimi ile elde ettiği birikimi eserlerine yansıtabilecek güçtedir. Ancak, orta düzey bir bürokrat olarak çalışıyor olması, daha yüksek makamlarda edinilebilecek tecrübelerden onu yoksun bırakmıştır. Görev yaptığı devlet kademeleri resmin tamamını görüp, İmparatorluğun tümünü kapsayan örnekler ve olaylarla daha üst düzeyde bir metin ortaya koymasına izin vermemiştir. Bu anlamda yazdıkları bir ulemâ sınıfı üyesinin yazabileceği

³¹⁸ Fleischer, a.g.e., s. 97.

³¹⁹ Fleischer, a.ge.e., s. 98.

³²⁰ Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, s. 5.

düzye de ğildir. Nasihatleriyle ilişkilendirdiği konular, daha sınırlı kalmakta ve bu örneklerle resmin tamamını betimlemeye çalışmaktadır. Mustafa Âlî'nin yazar olarak aldığı stratejik kararların arkasında bu olgu vardır.³²¹ Ne geleneksel nasihatname yazımını benimseme yoluna gitmiştir ne de bir ulemâ üslubuyla yazma noktasına ulaşabilmiştir. Böylece Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i iki kutup arasında bir yeri temsil eder.

Fleischer'ın bu değerlendirmesi bir bakıma yüksek makam arayışında olması ile bir araya getirilince anlamlı bir görüntü ortaya çıkar. Bir yandan beklentisi içinde olduğu makamlara ulaşabilmek için bu eseri kaleme almıştır, öte yandan da birikimlerinin bu eserde kullandığı malzemenin çok üstünde olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak tecrübelerinin kısıtlı olması nedeniyle, nasihatlerini güçlendirecek olgular ve olaylar orta düzey bir bürokratın tanıklıkları ile sınırlı kalmıştır.

6.4 FARİS ÇERÇİ'NİN NUSHATÜ'S-SELÂTİN ÇALIŞMASI

Çerçi'nin 2015 yılında yayınlanan çalışması *Nushatü's-Selâtin*'e odaklanmış en son yayındır.³²² Çerçi, Mustafa Âlî konusunda daha önce makaleler yayınlamış, *Nushatü's-Selâtin*'deki verilerin ulaklarla ilgili olanlarını “*Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu*” başlıklı makalesinde değerlendirmiştir. Araştırmacının ayrıca, “*Mustafa Âlî ve Kühn'ul Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*” başlıklı bir çalışması üç cilt olarak yayınlanmıştır.

Çerçi, bu çalışmasında, eserin müellif hattı olarak bilinen Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasını esas almıştır ve Andreas Tietze'nin 1982'de yayınladığı İngilizce çevirisi ile karşılaştırarak eksik kalan noktaları not etmiştir. Yayının en önemli özelliği *Nushatü's-Selâtin*'in sadeleştirilerek günümüz Türkçesine aktarılmış olmasıdır. Ayrıca özgün metin Latin harfleriyle ve son olarak da tıpkıbasım olarak kitapta yer almıştır.

Çerçi, çalışmasının başlığında “*Siyaset Sanatı*” ifadesini kullanmakla birlikte, kitabın önsözünde ya da değerlendirme ve sonuç bölümünde bu ifadenin açılımını vermemiştir. Günümüz Türkçesine çevirinin yer aldığı bölümün başlığı da yine “*Nushatü's-Selâtin-Siyaset Sanatı*”dır. Buradan da anlaşılacağı üzere Çerçi eserin özgün adını “*Sultanlara Nasihatler*” olarak tam çevirmek yerine, “*Siyaset Sanatı*” demeyi tercih etmiştir. Kitabın ondördüncü sayfasında ise *Nushatü's-Selâtin*'in siyasetname türünde bir eser olduğunu belirtir.

³²¹ Fleischer, a.g.e., s. 103.

³²² Çerçi, *Siyaset Sanatı-Nushatü's-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, 2015.

Değerlendirme ve sonuç bölümünde Çerçi, Mustafa Âlî'nin nasihatlerini kısaca betimlemiş ve devlet yönetiminde tespit ettiği çarpıklıklara değinmiştir.

Çerçi'nin yayını *Nushatü's-Selâtin*'in kaynak eser olarak okurlara ulaştırılması bakımından gerekli bütün özellikler taşımaktadır. Tıpkıbasım, Latince metin ve Türkçe çeviri bu eser üzerinde çeşitli açılardan yapılacak incelemelere olanak vermektedir. Asıl amacı bu olduğu tahmin edilen yayında, bu tez çalışmasında ele alınan konulara, *Nushatü's-Selâtin*'i tarihsel bağlamı içinde bir yere oturtmak çabasına girilmemesi doğaldır. Aynı şekilde Mustafa Âlî'nin üslubu tartışması da yalnızca değinme düzeyinde geçilmiştir. Örneğin, sonuç ve değerlendirme bölümünde araştırmacı şu ifadeyi kullanmıştır: “*Halep Tımar Defterdarı iken (989 H. / 1581 M.)’de kaleme alınan bu eser III. Murat dönemindeki bozuklukları hayret derecesine varan medenî bir cesaret ile eleştirmiş, zaman zaman oldukça sert ve acı ifadeler kullanmıştır.*”³²³ Ancak bunun nedenleri ve tarihsel olarak anlamı ile ilgili bir tartışmaya girilmemiştir.

Bu bakımdan Faris Çerçi'nin büyük emek ürünü olduğu anlaşılan eseri, Mustafa Âlî ve *Nushatü's-Selâtin* üzerine yapılacak çalışmalar için önemli bir kaynak yayın olacaktır. Betimleme yapmanın ötesinde, tarih disiplini ile ilgili kavramlar, ahlak kuramları ve güncel sorunlar ikilemini konu alan analizler, eserin tarihsel bağlamının anlaşılmasına katkıda bulunacak değerlendirmeler için Çerçi'nin yayınından büyük ölçüde yararlanılacaktır.

6.5 NUSHATÜ'S-SELÂTİN VE OSMANLI'DA GERİLEME TEZİ

Buradaki değerlendirme, *Nushatü's-Selâtin*'i yazıldığı çağın yapısı içinde bir bağlama yerleştirmek bakımından önemlidir. Eser onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda yazılmış diğer nasihatnameler gibi Osmanlı gerileme tezinin bir ürünü olarak görülmektedir. Bu teze göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonuna kadar yükselişte olmuştur. Bundan sonraki padişahların yönetim yıllarında ise gerileme başlamıştır. Bu gerileme algısının ana nedenleri artan nüfus baskısı, Avrupa'da geliştirilen askeri teknoloji ile baş edememe, sonuç olarak da Osmanlı'nın askeri alanda gerilemesi, mali kriz ve buna bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzluktur.³²⁴

Günümüz Osmanlı tarihçilerinin analizi sonucu oluşan bu gerileme algısının iki boyutu vardır: İlki gerilemeye dış meselelerin ikincisi ise iç etkenlerin neden olduğunu öne

³²³ Çerçi, a.g.e., s. 39.

³²⁴ Jonathan Grant, “Osmanlı ‘Gerilemesini’ Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti’nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)”, (Çev: Salim Aydüz), *UYDTA* <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/9845>, (22 Şubat 2019), s. 58.

sürer. Yirminci yüzyılın ortalarında Orta Doğu tarihi üzerine yaptığı analizde Hourani, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çin gibi izole bir uygarlık olmadığını, çevre ile etkileşim içinde bulunduğunu, bu nedenle gerilemenin iç nedenlerden çok çevredeki gelişmelere karşılık verememesine bağlı olarak geliştiğini öne sürmektedir.³²⁵ Buna karşılık Bernard Lewis, yine aynı yıllarda ağırlıklı olarak iç etkenlerin gerilemede rol oynadığı görüşünü benimsemiştir.³²⁶ Yazar, kötü yönetim, başıbozukluk ve yolsuzluk olarak sıraladığı iç etkenlerde Lütü Paşa'nın *Âsafnâme* ve onyedinci yüzyılda Koçi Bey'in yazdığı *Risale* gibi kaynaklara başvurmuştur.

6.6 KARŞIT TEZ

Ne var ki, yirminci yüzyılın sonlarına doğru güç kazanan karşı bir görüş, bu kaynakların tarihsel gerçekleri yansıtmadığı, bu nedenle de gerileme tezinin yersiz olduğunu öne sürer. Gerileme tezini savunan tarihçiler, titiz tarihsel analizler yerine Osmanlı yazarlarının ve Avrupalı gezginlerin günlüklerine ya da sübjektif belgelerine başvurmuştur³²⁷ ki bunların olgusal değerleri sınırlıdır.

Gerileme tezi karşıtlarının çalışmaları daha çok olgulara ve tarihsel süreçlere dayanır. Örneğin Jonathan Grant, 1999 yılında yayınladığı analizinde askeri teknoloji ve savaş endüstrisine odaklanmıştır. Yazar yalnızca Osmanlı'daki tarihsel gelişimi incelemek yerine, Osmanlı sürecini dünya bağlamında bir yere oturtmaya çalışır. Grant'a göre askeri teknoloji ve bununla ilintili endüstriyel üretimde dünya ülkeleri, üç katmanda ele alınabilir. Birinci katman bu teknolojileri geliştirip endüstriyel üretimini yapan ülkelerden oluşur. İkinci katman ise, teknolojiyi başka ülkelere alarak geliştiren, kendi bünyesine göre uyarlamalar yapan ve bu yolla üretimini sağlayan ülkelerdir.³²⁸ Teknolojiyi olduğu gibi alan ve kullanan ülkeler ise üçüncü katmanı oluşturur. Grant, Osmanlı İmparatorluğu'nun onbeşinci yüzyıldan onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar bu üçüncü katmanda yer aldığını, teknolojiyi olduğu gibi alıp silah ürettiğini savunur. İmparatorluğun bu dönemdeki uygulamaları oldukça başarılıdır. Kendi silahını üretme sayesinde Avusturya'ya ve Venedik'e verdiği kimi toprak parçalarını daha sonra geri alabilmiştir. Osmanlı'nın bu pozisyonunda yaptığı değişiklik, kopya edilmiş teknoloji ile de olsa kendi silahını üretmekten vaz geçtiği ve silah ithalatına yöneldiği

³²⁵ Albert Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIII th Century", *Studia Islamica*, 1957, S: 8, s. 90.

³²⁶ Bernard Lewis, Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire, *Studia Islamica* (1958), S: 9, s. 112.

³²⁷ Roger Owen, "The Middle East in the Eighteenth Century --An 'Islamic' Society in Decline? A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* (1976), C. 3, S. 2, s. 111.

³²⁸ Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, C. 10, S. 1, 1999, s. 182.

ondokuzuncu yüzyılda başlar. Bu nedenle de Grand Osmanlı İmparatorluğu'nda gerilemenin onaltıncı yüzyılda değil ondokuzuncu yüzyılda başladığını savunur.³²⁹

Türk yazarlardan Fatih Çalışır da benzer bir yaklaşım ile onyedinci yüzyıl ortalarında yaşanan ve Köprülü dönemi olarak bilinen zaman dilimi incelemesinde gerileme tezini çürüten sonuçlar ortaya koymuştur. IV. Mehmet döneminde sadrazam olan Köprülü Mehmet Paşa, göreve gelir gelmez defterdarı ve şeyhülislamı görevden almış ve haremağasını sürgüne göndermiştir. Limni adasının kaybedilmesinden sorumlu tuttuğu yeniçeri ağasını, orduda disiplinsizliğe yol açanları ve halka zulüm edenleri idam etmiştir. Kurduğu güçlü devlet sisteminde gereksiz harcamaları kısmış ve mali disiplin getirmiştir. Bunun sonucunda, kendisinden sonra sadrazam olarak yerine geçen oğlu Fazıl Ahmet Paşa zamanında herhangi bir mali sıkıntı yaşanmamıştır. Kaldı ki, Fazıl Ahmet Paşa dönemi, askerî açıdan oldukça hareketli geçmiştir. Yukarıda Grant'ın söz ettiği daha önce Habsburg'a kaybedilen toprakların geri alınması da bu yıllarda yaşanmıştır.³³⁰ Yazarın analizi, gerilemenin devamlılığı olmadığını, etkin ve becerikli yönetim durumunda bozuklukların giderilebildiğini ortaya koyar.

Lewis gibi gerileme tezini savunan yazarlar ile karşıtları arasındaki yöntem farkı açıktır. Tarihsel verilerden başka, sübjektiflik düzeyi yüksek olabilecek kaynaklara yönelmeleri gerileme tezinin güvenilirliğini tartışmalı hale getirir. Lütfi Paşa ve Koçi Bey gibi yazarların yanı sıra Mustafa Âlî ve *Nushatü's-Selâtin*'i de bu bağlamda gerileme tezini savunanların kaynakları arasında görülür. Yukarıda sıkça değinildiği gibi, Mustafa Âlî'nin yüksek makam beklentisi içinde olduğu ve *Nushatü's-Selâtin*'i de bu beklentisinin karşılanması umuduyla yazmış olduğu algısı da eserin önemini azaltan bir noktadır. Hatta onun entelektüel gücünün yeterince takdir edilmemesinden dolayı eserinde ortaya koyduğu çarpıklıkları abartmış olduğu düşüncesindedirler.

³²⁹ Grant, a.g.e., s. 181.

³³⁰ M. Fatih Çalışır, "Decline of a Myth: Perspectives on the Ottoman 'Decline'", *Tarih Okulu*, S. 9, 2011, s. 49.

6.7 NUSHATÜ'S- SELÂTİN 'DE ÜSLUP VE 16. YÜZYILDA YAŞANAN SİYASİ DEĞİŞİMLER

Bu tezin doğası gereği bu bölüme kadar olan sayfalarda çok sayıda kavram ele alınmıştır. Bu kavramların önemli bir bölümü birbirleriyle ilişkisiz olarak algılanabilir. Ancak *Nushatü's-Selâtin*'i tarihsel bağlamı içinde konumlandırma çabası bu kavramlara atıfta bulunmayı gerekli kılmaktadır. Bu bölümde, söz konusu kavramlar arasındaki ilişkiler tespit edilmeye, bu yolla da *Nushatü's-Selâtin*'in değerlendirilmesine anlam getiren katkıları belirlenmeye çalışılacaktır.

Çalışmada ilk olarak siyasi düşünce kavramına yer verilmiştir. İkinci bölümde de ele alındığı gibi, siyaset düşüncesini anlama çabası toplumsal ve siyasal yaşamın çok çeşitli yönlerini dikkate almayı gerektirir. Siyaset düşüncesi devleti yönetenlerin güncel uygulamalarına şekil verdiği ve onların zihninde oluştuğu gibi, devlet yönetiminde yer almayan seçkinler ve aydınlar arasında da gelişir. Bu ikinci grupta yer alan metinlerin devleti yönetenleri, sistemi ve uygulamaları destekleyebildiği gibi eleştiri getirdikleri de gözlemlenir.

Nasihatname türüne giren metinler klasik yapısı ile aslında siyaset düşüncesi yansıtan yazılar kategorisine girmezler. Çünkü genel ahlak kuramları ve bu kuramlarda yer verilen ilkeler ve değerler üzerinden soyut bir anlatım ile yöneticilere nasihatler verirler. Ancak, onaltıncı yüzyılda bu klasik yapıdan uzaklaşma gözlenmektedir ve bu uzaklaşma yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, başka monarşilerde de görülür. Hem İspanya ve Fransa'dan yukarıda 3.4'de verilen örnekler hem de Lütfi Paşa'nın *Âsafname*'si ve *Nushatü's-Selâtin*, yazarların yaşadıkları çağdaki siyasi ve toplumsal sorunlara ağırlık vererek nasihatler geliştirmeye yönelik yazımın ilk örnekleridir. Bu dönem ve sonrasındaki nasihatler böyle görülebileceği gibi, diğer açıdan bakıldığında siyasi eleştiri türü olarak da görülebilir. Kafadar söz konusu nasihatnameleri "*Entelektüel ve bürokratların kurumları, politikaları ve de padişahların karakter ve eylemlerini açıkça eleştirebildiği, herkese açık bir forum*" olarak adlandırmıştır.³³¹

Nushatü's-Selâtin'de Mustafa Âlî'nin, yaşadığı çağın çarpıklıklarına ve bozukluklarına yer vermesini bu bakış açısından görmek gerekmektedir. Dolayısıyla *Nushatü's-Selâtin* bir siyasi düşünce eseri olmakla beraber aynı zamanda siyaset eleştirisi

³³¹ Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, C. 4, S. 1-2, 1997, s. 47.

tarzında yazılmış bir eserdir. Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda nasihatname yazımını klasik yapısından siyasetname mecrasına taşıyan ilk örneklerden biridir. Nasihat tarzı anlatımın tercih edilmesi devlet yöneticilerini, özellikle de padişahı ikna etme ve tepkisinden kaçınmaya yönelik politik bir tercih olarak açıklanabilir.

Nushatü's-Selâtin'in oturduğu bu bağlam iki soruyu akla getirir. Birincisi, nasihatname yazımında böyle bir değişimin neden onaltıncı yüzyılda yaşandığıdır. İkincisi ise metnin nasihat karakterinde yazılmasının gerileme tezi ile bağlantısının olup olmadığıdır. Bir başka deyişle, “*Bunlara uyulmazsa Devlet-i Âliye-yi Osman gerilemeye başlar*” gibi bir alt metin mi söz konusudur?

Birinci soru, 3.5.2'de ele alınan onaltıncı yüzyılda şeriat-örf sentezi ile muhalefet olgusunun dikkate alınmasını gerektirir ki bu da şeriat ve örf kavramları ile ilişkilidir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde iktidar gücünün halifeden padişaha kayması ve dolayısıyla da örfün şeriatın daha güçlü bir konuma gelmesi aslında toplumsal yapıyı derinlemesine etkileyecek bir dönüşümdür. Buna benzer dönüşüm Avrupa monarşilerinde de aynı zamanlarda yaşanmış ve Modern Çağ'ın başlangıcı olarak adlandırılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, bu yeni gelişmeler sonucunda hilafet ve saltanat gücünü kendi elinde toplamıştır. Artık hükümdarın uygulayacağı politikalar ve eylemleri için icazet alacağı bağımsız bir makam yoktur. Şeriat, şeyhülislamlık makamı ile daha önceden de saltanat gücünün emri altına girmiş ancak Kanuni zamanında Rumeli ya da nadiren Anadolu kazaskerliğinden atama yapılan ulemâ hiyerarşisinin en yüksek makamı haline gelmiştir.

Yeni gelişmeler devletin işleyişi ile ilgili uygulamalar ve ortaya çıkan aksaklıkların dile getirilmesinde iki nokta önemlidir. Birincisi, her şeyin muhatabının padişah olmasıdır. Mustafa Âlî, padişahın devlet yönetiminde görevleri ehliyet sahibi ve liyakati olanlara vermesini ve takipçi olması gerektiğini, görevlilerden haberdar olmaması durumunun mahşer gününde mazeretinin olmayacağını vurgular.³³² Yeni düzende Osmanlı siyaset düşüncesinin temel direkleri olan nizam-ı âlem, adalet ve erkân-ı erbaanın yürütmesi ve yönetmede şeriat-örf dengesi tümüyle padişahıdır.

İkinci önemli gelişme, yukarıda, 3.5'de de ele alındığı gibi bu dönüşüm Osmanlı aydınları arasında ayrılıklara yol açmıştır. Bir grup ulemâ yeni gelişmeleri destekleyip padişahın arkasında dururken, bir başka grup şeriatın devlet yönetimindeki farklılaşan

³³² Öz, a.g.e., s. 29.

pozisyonuna muhalefet etmiştir. Melami ve Gülşeni gibi tarikatlara üye olan seçkinler şeriatın üstün olması gerektiğine inanmışlardır. Çivizâde örneği Kanuni Sultan Süleyman'ın yeni düzen konusunda ne kadar kararlı olduğunu gösterir. Şeyhülislam atanmasına rağmen Çivizâde, yeniliklere karşı çıktığı için görevden azledilmiş ve yerine Ebussuûd Efendi getirilmiştir.

Mustafa Âlî'nin vurguladığı kanun-i kadimin önemi bu değişim döneminde ortaya çıkar. Farklılıklara muhalefet edenlerin atıfta bulunduğu kaynak eski düzendir. Kanun-i kadim, özellikle padişahın dayanağı olmayan yenilikleri durumunda gündeme getirilen bir kavramdır. Bu tür yeniliklerin etkisi önceden kestirilemediği için, kanun-i kadim güvenli liman olarak görülmüştür. Nizam-ı âlemde meydana gelen bozulmalar ve sapmalar ile kanun-i kadim arasında güçlü bir ilişki olduğuna inanılmıştır. Toplumda ortaya çıkan huzursuzlukların, devlet yönetiminde meydana gelen bozulmaların, adaletsizliklerin en önemli nedeni kanun-i kadime uymamaktır.

Geniş bir açıdan bakıldığında kanun-i kadime bağlanmayı iki türlü anlamak olasıdır. Bunlardan birincisi **geçmişe özlem**, ikincisi ise **yaşanan sorunlara çözümün kaynağı** olarak görülmesi durumudur. Geçmişe özlem en azından belli konularda eskinin yeniden daha iyi olduğuna inanma durumunu akla getirir. Yeni bir uygulama yerine bir konudaki eski uygulamanın tercih edilmesi salık verir. Oysa Mustafa Âlî'nin yeni pratiklere yaklaşımı tümüyle böyle değildir. Örneğin, Mustafa Âlî sefer sırasında hasta olanların hava değişimine gönderildikten sonra aynı birliğin emrine geri gönderilmeleri, değişim bahanesi ile başka yerlere gönderilmemeleri, böylece seferden önceki tımar haklarını koruyabilmelerini salık verir. Bu uygulamanın gerçekleşmesi için Mustafa Âlî'nin nasihatı, padişahın yeni kanun, yani nizam-ı cedid çıkarmasıdır:

“Meger-ki pâdişâh-i ‘âlem-medâr minba‘d tenbîh-i ‘adâlet-şi‘âr ve kânûn-i cedîd-i ma‘delet-âsâr buyuralar ki her serhaddün mevâcib-horları tîmâr açıkdıklarında yine ol serhadde evâmir-i ‘alîye virile, tebdil behânesiyle iç illere geçürilmeye ve bu husus kânûn-nâme-i hümayûnda mazbût u mansûs tutulub hilâfına cevâz gösterilmeye ki tedriçle sipâh u zu‘amâyâ rağbet ve ekâbir nevkerlerinden tîmârlar ve ze‘âmetleri evvelki gibi sıyânet (71b) mümkün olub eyyâm-i ‘adâlet-encâm-i şehriyârîde bunların inkırâzı ile yine ocak erlerinin

rûşen çerâğ olub, uyanması ve merdüm u mahdüm düşkünlerinün ayaklanması müyesser ola”³³³

Onaltıncı yüzyılın ortalarından başlayarak yazılan nasihatname ya da siyasetnamelerin sayısındaki ciddi artış ve giderek artan bir şekilde yazarların ahlak kuramları yerine yaşadıkları çağın sorunlarına odaklanması, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanan değişim ile açıklanabilir. Değişimin doğal gereği, terkedilen eski uygulamalar, gelişmelerden rahatsız olanlar için doğrunun kaynağı olarak önem kazanmıştır. Bu da kanun-i kadim kavramına giderek daha fazla vurgu yapılmasını getirmiştir. Ancak “kanun-i cedid”in tümüyle reddedilmesi durumu da söz konusu değildir. En azından Mustafa Âlî özelinde, yukarıda önerdiği kanun-i cedid bunun bir kanıtıdır.

Dolayısıyla kanun-i kadimin eskiye özlem mi yoksa en azından doğruluğu belirlenmiş bir siyaset etme kaynağı mı olduğu sorusu yanıtı tam olarak verilebilecek bir soru değildir. Osmanlı tarih araştırmaları literatüründe onaltıncı ve onyedinci yüzyıl yazarlarının kanun-i kadime önem vermesi ile ilgili yaygın kanı geçmişe duyulan özlem olduğudur. Ancak Mustafa Âlî’den yukarıda yapılan alıntı bu kanının titiz bir analiz sonucu ortaya çıkmadığını gösterir. İlgili metinlerde kanun-i kadimin kullanılış tarzlarının geçmişe duyulan özlem ve doğruluğu kanıtlanmış siyaset etme ikilemi ekseninde incelenmesi bu konunun aydınlanması bakımından önemlidir.

6.8 NUSHATÜ'S SELÂTİN VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GERİLEME TEZİ DEĞERLENDİRMESİ

Gerileme tezinin yükselişte olduğu yıllarda Mustafa Âlî ve eseri Osmanlı tarihçilerinin dikkatini henüz çekmemiştir. Bu araştırmacıların onaltıncı yüzyıl kullandıkları kaynak daha çok Lütü Paşa'nın *Âsafnâme*'sidir. Lewis 1962'de kaleme aldığı “*Ottoman Observers of Ottoman Decline*” (*Osmanlı Gerilemesinin Osmanlı Gözlemcileri*) adlı çalışmasında, *Âsafnâme*'nin yanı sıra onyedinci yüzyılda yazılmış Koçi Bey'in *Risalesi* ile Kâtip Çelebi'nin *Düstûr-ül-amel lî islâhil-el halel*'ini referans göstermiştir. Bu eserler modern tarihçilerin ve bilhassa da Lewis'in kendisinin geliştirdiği gerileme tezi ile ilişkilendirmiştir. Daha sonra, *Nushat'ü's-Selâtin* ortaya çıkınca bu eser de gerileme tezine bağlanmıştır.

Gerileme tezi modern tarihçilerin ortaya attığı görüştür ve Türkiye’de de geniş kabul görmüştür. Bu iddia Osmanlı İmparatorluğu tarihinin tüm süreci gözden geçirildikten sonra

³³³ Ertaş, a.g.e., s. 120.

birbirini izleyen dönemlerdeki gelişmelere bakılarak ortaya atılmıştır. Tez ortaya atıldıktan sonra gerileme olarak kabul edilen sürecin içinde yeni belirlenen kaynaklarda, örneğin *Nushatü's-Selâtin* de, kendi içinde değerlendirilmeye tabi tutulmadan gerileme tezi havuzunun içine dâhil edilmiştir.

Gerileme tezini savunan tarihçilerin düştüğü yanlış, nasihatname ya da siyasetname türünden eserleri siyaset düşüncesi kavramı çerçevesinde değerlendirmeyip bir dönemin gerçeklerini yansıtan kaynaklar olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Mustafa Âlî özelinde, orta düzeyde bir bürokratin tanık olduğu sorunların ne kadar bütünü yansıtabileceği sorusunu akla getirmektedir. Aktarılan bozuklukları, İmparatorluğun gerilemesi ile ilişkilendirilmesi de Köprülü dönemi diye bilinen askeri ve ekonomik alanlarda uygulanan politikalarla ciddi ölçüde toparlanmanın yaşandığı onyedinci yüzyıl ikinci yarısındaki gelişmeler ile açıklanması da mümkün değildir. Çünkü bu yıllarda da nasihatname, siyasetname tarzında eserler yazılmış, aksaklıklara dikkat çekilmiş, ama aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu yeniden 'yükseliş'e geçmiştir.

Bu bakımdan, gerileme tezine karşı çıkan tarihçiler nasihatname, siyasetname türünden kaynakların **bir çağ tarihçinin zihninde canlandırmasına yardımcı olacak kaynaklar** olarak kullanılmaması gerektiği konusunda haklıdır. Onların bu konuya ilişkin bir görüşleri de, nasihatname yazarlarının dikkat çekmeye çalıştıkları bundan da çıkar beklentisi içinde oldukları şeklindedir: “*Üstelik iç çöküşle ilgili bizim analizimizi besleyen nasihat edebiyatı yazarları pek de tarafsız gözlemci değildiler; iç yapıya ilişkin tasaları devleti tepki vermeye kıskırtmak niyetindedir ve bu tepkiden de çoğunlukla birey ya da grup olarak çıkar beklemişlerdir. İlgileri tümüyle yanlış gittiğini düşündükleri şeylere odaklanmışlardır. Doğru giden şeylerle ilgili bir kelime bile etmemişlerdir.*”³³⁴

Çıkar beklentisi içinde olmanın bütün nasihat edebiyatı yazarları için doğru olduğunu söylemek olanaksızdır. En azından, Lütü Paşa'nın, sadrazamlıktan azledilip köşesine çekildikten sonra *Âsafnâme*'yi yazdığı bilinir. Dolayısıyla, kariyeri ile herhangi bir beklenti içinde olma olasılığı yoktur. Ama böyle bir beklenti Mustafa Âlî için açıkça söz konusudur.

Ancak, beklenti konusu, çıkar gözetenlerin yazdıkları ile sadece sorunları tespit ederek uyarı da bulunmak isteyenlerin yazdıkları arasında farklar olması durumunda anlamlıdır. Açık bir deyişle, Mustafa Âlî'nin yazdığı nasihatler ile örneğin Lütü Paşa'nın yazdıkları arasında

³³⁴ Darling, *Revenue-raising and legitimacy*, s. 5.

belirgin farklar var ise bu farkın beklenti üzerinden açıklanması söz konusu olabilir. Fark olmaması durumunda ise, beklentisi nedeniyle Mustafa Âlî'nin yazdıklarından kuşku duymak anlamsız olur.

4.1.'de yer alan nasihatler ve nasihatleri dile getiren yazarlar tablosuna bakıldığında, diğer yazarların değinmeyip de, yalnızca Mustafa Âlî'nin metninde karşılaşılan nasihatler şunlardır:

- Yüksek makamlar Türklere ve Kürtlere verilmemeli
- Tartı ve ölçüler teftiş edilmeli
- Sadakatsizlere yüksek makamlar verilmemeli
- Tüccarlar seviyesine göre vergilendirilmeli
- Zengin tüccarlar yüksek vergi ödemeli

Bunların içinde Mustafa Âlî'nin beklentisi olan “*Yüksek makam*,” ifade olarak üçüncü nasihatte geçer, ama nasihatın anlamından, Mustafa Âlî'nin bunu kişisel beklenti için yazdığını iddia etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak ne gerileme tezini savunanlar ne de karşıt görüşte olanlar Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* adlı eserini tarihsel bağlamına oturtabilmiş değildir. Sorunun çıkış noktası **eserin siyaset düşüncesi kavramı çerçevesinde ele alınmamasından kaynaklanır**. Nasihat edebiyatı içerikleri ve anlatım tarzları bakımından çok çeşitlidir. Belli bir düzenleniş biçimi izlemedikleri için sistematik incelenmeleri zordur. Dünyada nasihat edebiyatını gözden geçiren tarihçiler genel olarak bu kitapların, yazarlarının yaşadığı çağın siyasal zorunluluklarından ortaya çıktığı görüşünü benimserler.³³⁵ Hıristiyan ve Müslüman gelenekleri arasında bir karşılaştırma yapıldığında; gördükleri gerçeği hükümdara yüzüne söylemek ile karşı karşıya olan Hıristiyan nasihat yazarlarının çoğunlukla ‘ideal bir hükümdar’ portresi çizmeye çalıştıkları, buna karşılık Müslüman yazarların yönetim sanatında bilgeliği doğadaki görüngülere benzetme yoluyla yaptıkları sonucuna ulaşılır³³⁶ ki bu Osmanlı nasihat yazarları için geçerli değildir. Bir başka deyişle bu kadar geniş kapsamlı bir karşılaştırma nasihat yazımının çeşitliliği içinde kaybolacağından pek mümkün görünmemektedir.

³³⁵ Lisa Blaydes, Justin Grimmer, Alison McQueen, *Mirrors for Princes and Sultans: Advice on the Art of Governance in the Medieval Christian and Islamic Worlds*, <http://aalims.org/uploads/Mirrors%20Princeton.pdf>, 24 Şubat 2019, s. 1.

³³⁶ Blaydes, Grimmer, McQueen, a.g.e., s. 1.

Linda Darling **siyaset düşüncesi kavramının nasihat edebiyatının temelinde olduğunu** ve bu durumun hem Hıristiyan hem de Müslüman nasihatnameleri, siyasetnameleri için geçerli olduğunu düşünür. Ancak, Darling'e göre, Avrupa'da oluşan nasihatname edebiyatı siyaset düşüncesi bağlamında geniş ölçüde incelenirken, Orta Doğu'da yazılanlar tarih araştırmacılarınca siyasi çatışmanın aracı ve silahı olarak olarak görülmüş, bu eserlerin aslında ne anlattıklarına pek bakılmamıştır.³³⁷ Oysa yukarıda 3.2'deki İspanya ve Fransa örneklerinde de görüldüğü gibi, nasihatname ve siyasetname yazarlarının yaşadıkları çağın sorunları ile ilgilenmeleri entelektüeller arasında görülen bir durumdur. Osmanlı entelektüellerin ve bürokratlarının yaptığı da bundan farklı bir şey değildir. Aralarında görülebilecek bir fark, onaltıncı yüzyıl Osmanlı nasihatname ve siyasetname yazımında tartışmalı konular üzerine odaklanmak ve pratik nasihatler geliştirmek olmuştur. Buna karşılık Avrupa'da kuramsal, devlet idaresinin sistematiğine yönelik, felsefi nasihatlerin gelişmiş olması söz konusudur. Ancak tüm bu farklılıklar **Osmanlı nasihatname yazım tarzının siyasal düşünce kavramı dışında ele alınmasını gerektirmez.**

³³⁷Darling, "Mirrors for Princes in Europe and the Middle East", ss. 224-225.

SONUÇ

Gelibolulu Mustafa Âlî, onaltıncı yüzyılda yaşamış tarih, tasavvuf, din, ahlak, edebiyat alanlarında çok sayıda eserleri olan önemli bir Osmanlı entellektüelidir. Aynı zamanda, meslek yaşamı boyunca divan kâtipliği, defterdarlık başta olmak üzere çeşitli görevlere getirilmiş ve bunun gereği olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yerlerinde bulunmuş bir bürokrattır. Mustafa Âlî, yaşamı boyunca kendisine verilen vazifelerden tatmin olmayıp daha yüksek mevkiler peşinde koşmuş, eserlerinin önemli bir bölümünü bu anlamda makam beklentisi içinde kaleme almıştır.

Nushatü's-Selâtin bu amaçla ele aldığı eserlerden biri olarak görülmektedir. Ancak, III. Murat'ın dikkatini çekmek için yazdığı bu nasihatname de, 6.4'te Faris Çerçi'nin ifadesinden alıntı ile “*III. Murat dönemindeki bozuklukları hayret derecesine varan medenî bir cesaret ile*” eleştirmesi, kitabın sadece dikkat çekmek için mi yazıldığı sorusunu gündeme getirmektedir. Elbette ince bir kalem ustalığı ile padişahı, tespit ettiği bozuklukların ve çarpıklıkların dışında bırakmış, devlet yönetimindeki görevlileri yanlış gidişat ile sorumlu tutmuş ve bunlardan padişahı haberdar etme niyetinde olduğunu gösteren bir üslup kullanmıştır. Ancak, III. Murat'ın yazılanları nasıl algıladığı ve tepkisinin ne olduğunu tahmin etmek olanaksızdır. Kitabın yazılışından sonra meydana gelen olaylar, özellikle de Celalî İsyanları, eserde yer alan tespitlerin ve bunlarla ilişkili nasihatlerin pek de dikkate alınmadığını ortaya koymaktadır. Bununla bağlantılı olarak Mustafa Âlî de arzuladığı devlet kadrolarından birine atanmamıştır. Dolayısıyla, *Nushatü's-Selâtin*'in tümüyle Mustafa Âlî'nin kişisel çıkarlar için yazdığı bir eser olduğu, bu anlamda yaşadığı çağın anlaşılmasında fazla bir değeri olmadığını iddia etmek de yanlış olur. Eser bir bakış açısına göre kişisel çıkarlara hizmet etmek amacıyla kaleme alınmış olsa da diğer bakış açısına göre bir siyasi duruş sergilemektedir.

Birbirine karşıt bu görüşlerin ortaya koydukları tartışmalar ön plana çıkarılırken Mustafa Âlî'nin eserinde ne söylemek istediği ve söylediklerinin tarihsel anlamı göz ardı edilmektedir. Bu bakımdan, söz konusu yaklaşımları geri planda tutarak metinde anlatılanlara odaklanmak, eserin tarihsel değerlendirmesi bakımından daha yararlı olacaktır.

Nushatü's-Selâtin, Mustafa Âlî'nin III. Murat'a sunmak üzere kaleme aldığı nasihatname türündeki tek çalışmasıdır. Şiir yazmadaki ustalığını ve edebiyat dilindeki becerilerini kullanarak eserini alışılmışın dışında nazım parçaları ve edebi bir anlatımla

oluşturmuştur. Nasihatname, ayrıca yazarın Arapça ve Farsça dillerine hâkimiyetini yansıtan özellikler taşımaktadır. Nazım ve nesir anlatım biçimlerini bir arada kullanması sadece *Nushat'ü's-Selâtin*'e özgü bir durum da değildir. 1.3'de de aktarıldığı gibi, başka tarih yazımlarında da bu iki tekniği yan yana kullanmıştır. Örneğin *Heft-Meclis* ve *Nâdirü'l Mahârib* adlı eserleri buna örnek verilebilir.

Nushatü's-Selâtin içerik ve tarz olarak kendisinden önceki nasihatnamelerden farklı bir yapı göstermesi nedeniyle Osmanlı nasihatname yazım geleneğinde bir değişimin başlangıcı olarak gösterilir. İslam, Hint, Fars, Antik Yunan nasihatname kaynaklarında izlenen yazım tarzından farklı olarak yazar yaşadığı dönemin siyasal, ekonomik, toplumsal sorunlarına odaklanmıştır. Nasihatlerini ağırlıklı olarak bu sorunlarla ilgili duyduğu, gördüğü ve bizzat yaşadığı olaylardan yola çıkarak ifadelendirmiştir. Daha önceki nasihatname yazımında yazarların öğütleri genel ahlak kuramlarına dayanarak soyut ve kuramsal anlatımların içine yerleştirilmiştir. Gazzalî'nin onbirinci yüzyılda yazdığı *Nasihât'ü'l Mülûk* (*Hükümdarlara Nasihat*) göz önüne alındığında, eserin başlığının bu geleneğe gönderme yaptığı düşünülebilir. Böyle bir ilişkilendirme *Nushatü's-Selâtin*'in önceki eserlerin bir devamı olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Oysa nasihatnamenin konuların ele alınışı itibariyle farklı bir yapısı vardır. Yazarın, bu değişikliğin farkında olduğu ama bunu da fazla vurgulamak istemediği, için de eserin adını *Nushatü's-Selâtin* koyduğu akla gelmektedir.

Güncel olaylara ve sorunlara eğilme düşüncesi aslında Mustafa Âlî'den önce de örnekleri görülen bir nasihatname yazımı şeklidir. Örneğin Selçuklu Sultanları Alp Arslan ve Melik Şah'a vezirlik yapmış olan Nizam'ül-Mülk'ün yine onbirinci yüzyılda yazdığı *Siyasetname*'si Selçuklu Devleti'nde yaşanan sorunlara odaklanmıştır. Ancak, bu içerik ve yapı Nizam'ü l-Mülk'ün kararı olmaktan çok Sultan Melik Şah'ın isteğidir. Melik Şah, devlet üst yönetiminde bulunanlardan yaşanan sorunlarla ilgili çalışma yapmalarını istemiştir. Yazılan eserler içinde ise yalnızca Nizam'ül-Mülk'ün *Siyasetname*'sini onaylamış ve kitabın bir tür Selçuklu anayasası olmasına karar vermiştir. Çalışmanın içeriğinin talimat üzerine belirlenmesi nedeniyle *Siyasetname*'den sonra yazılan benzer türde nasihatnamelerde Nizam'ül-Mülk'ün tarzı örnek alınmamıştır. Bir başka deyişle *Siyasetname* bir gelenek oluşturmamıştır. Ama *Nushatü's-Selâtin*'de Mustafa Âlî'nin geliştirdiği tarz, kendisinden sonraki nasihatname, siyasetname yazarlarınca da benimsenmiş ve sürdürülmüştür.

Mustafa Âlî'den önce Lütfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si de benzer içerikte bir kaynak olarak gösterilebilir. Kanuni Sultan Süleyman'a vezirlik yapan Lütfi Paşa, görev yaptığı kısa süre

içinde devlet yönetiminde gözlemlediği aksaklıkları ve bunları gidermenin yollarını kaleme almıştır. Ancak yazar *Âsafname*'yi padişaha bir nasihatname olarak değil, kendisinden sonra gelen vezirlere yol gösterici olarak yazdığını belirtmiştir. Bir bakıma, eleştirilerinin ve nasihatlerinin hedefini padişaha hizmet eden vezirler ile sınırlamıştır. Bu nedenle Mustafa Âlî'nin *Nushat'ü's-Selâtin*'i, ahlak kuramları üzerine oturtulmuş ve doğrudan hükümdara yönelik olan geleneksel nasihatname yazım tarzından ayrılışın ilk örneği olarak görülür. *Nushatü's-Selâtin* padişah III. Murat'a sunulmak üzere ve ona hitaben yazılmıştır, ama gelenekte olduğunun tersine ahlak kuramlarına dayanan soyut ve kuramsal nasihatler içermez.

Mustafa Âlî'nin tarzını betimlemeye çalışırken sıklıkla kullanılan “*Yaşadığı dönemin sorunlarına odaklanması, nasihatlerini gördüğü, duyduğu ve yaşadığı sorunlara dayalı olarak kaleme alması*” ifadesinin “*Yaşadığı sorunlar*” kısmı aslında yaşam öyküsünün çeşitli aşamalarında karşılaştığı ve Osmanlı devlet sisteminin işleyişine ilişkin sorunlardır. Gelibolulu Mustafa Âlî, birinci bölümde de değinildiği gibi Çanakkale bölgesinin tüccarlarından Ahmed'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Gelibolu Osmanlı topraklarına dâhil edildikten sonra kalkınmasına önem verilmiş ve sonuçta kültür yaşamının gelişmesinden Mustafa Âlî de yararlanarak doğduğu kasabada iyi bir eğitim alma şansı elde etmiştir. Okuldaki eğitimin yüksek seviyesi sayesinde altı yaşından itibaren Arapça ve Farsça öğrenen müellifin sonunda entelektüel olmaya yeterli birikimi sağlayacak bir eğitim aldığı görülmektedir.³³⁸ Gelibolu'da düzenli olarak şiir meclisleri yapıldığı bilinmektedir. Mustafa Âlî'nin de genç yaşta edebiyata yönelmesinde ve şiir yazmaya başlamasında bu meclislerin önemli etkisi olduğu düşünülebilir.

Mustafa Âlî bundan sonraki eğitim yaşamını İstanbul'da Sahn-ı Seman olarak bilinen ve eğitim-öğretim sürecinin zirvesi olarak kabul edilen, bugünkü sistem ile karşılaştırıldığında üniversite olarak adlandırılabilen kurumda geçirmiştir. Sahn-ı Seman'a kabul edilmesinde, daha önce aldığı eğitimin kalitesi önemli rol oynamıştır. Birinci bölümde de ele alındığı gibi, Sahn-ı Seman mezunları Osmanlı devlet düzeni içinde ilmiye sınıfına seçilme hakkını elde ederler kadılık ve müderrislik makamlarına merkez yönetim tarafından atanırlardı.

Mustafa Âlî'nin hak ettiğini düşündüğü makamlara atanmaması konusundaki şikâyeti bu noktada başlamıştır. Her ne kadar tüm Sahn-ı Seman mezunlarının ilmiye sınıfı kadrolarına görevlendirilmesi gibi bir zorunluluk yoksa da, Mustafa Âlî birikimi ve ortaya koyduklarıyla

³³⁸ Cornell H. Fleischer, a.g.e., s. 21.

bu tür makamları hak ettiğini, ilmiye sınıfına dâhil edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu hedefine ulaşabilmek için bir yandan nüfuzlu kişilerle yakınlaşmaya çalışmış, bir yandan da yazdığı eserleri devletin zirvesindeki yöneticilere sunarak eserleri ile liyakat sahibi olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır.

Bu nokta, Osmanlı tarihçileri arasında *Nushatü's-Selâtin*'in incelenmesinde etkili olmuştur. Bazı günümüz yazarları, Mustafa Âlî'nin, çağında yaşanan sorunların aktarımında tarafsız bir gözlemci olmadığına dikkat çeker. Hak ettiğini düşündüğü makamlara getirilmeyişinin yarattığı memnuniyetsizlikle yorumlarını yaptığı, bu nedenle güvenilir olmadığını öne sürerler. Bu yargı, Mustafa Âlî'nin yanı sıra daha sonraki nasihatname yazarlarını da kapsayan bir genel kanıdır.

Oysa bu tezin farklı yerlerinde de ortaya konduğu gibi, Mustafa Âlî'nin yazdıklarının, yaşadığı çağda olan olaylara ters düşen ya da abartılan bir yönü yoktur. Bu tezin dayandığı temel argüman, tarz ve içerikleri gereği siyaset düşüncesi kaynakları olarak tanımlanabilecek eserlerin tarihsel olayların öğrenileceği kaynaklar olarak değerlendirilmemesi gerektiğidir. Eserin, tarih yazımı dilinden uzak olmasının aktarılan olayların doğruluğu ile ilgili kuşku yaratması doğaldır. Ama bunu Mustafa Âlî'nin şahsi çıkarlar peşinde olması ile ilişkilendirerek, devletin zirvesindeki kişilerin dikkatini çekmek için böyle yazdığını iddia etmek en azından tersi iddia kadar kanıtlanmaya muhtaçtır.

Nushatü's-Selâtin'deki dil ve üslup farkı yazarın *Künh-ül Ahbar (Tarihin Özü)* adlı eseriyle karşılaştırınca da anlaşılabilir. Böyle bir karşılaştırma yapılması Mustafa Âlî'nin ve yazdıklarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Burada bir hipotez olarak öne sürülebilecek nokta, *Nushatü's-Selâtin*'in siyaset düşüncesi amacıyla yazıldığı, bu nedenle de tarih yazımı titizliğinin gösterilmemiş olduğudur. *Künh-ül Ahbar*'da ise bu durumun tam tersi geçerlidir. Dolayısıyla bu eser pek çok günümüz tarih yazarının onaltıncı yüzyıla kadar olan Osmanlı yönetimi ve bu dönemde yaşanan olaylar için başvurduğu temel kaynak olmuştur.

Nushatü's-Selâtin'in ve diğer nasihatnamelere ilişkin değerlendirmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme tezi ve karşıt tezi tartışmalarının gölgesinde geliştiğinin de vurgulanması gerekir. İki farklı görüşün oluşturdukları değerler dizisi içerisinde nasihatnameler, gerilemenin içeriden tanıkların aktardığı bir görüngü olduğu ya da karşıt tezin dayandığı nasihatname kaynaklarının güvenilir kaynaklar olmadığı iddiaları arasında kalmaktadır. Aslında bu yaklaşımların çatışması, son dönem tarih araştırmacıları arasındaki

modernist tarih yazımına yönelik yoğun eleştiriler ile bağlantılıdır. Modernist bakış açısı ile Avrupalı tarihçiler kendi tarihlerini incelemekte kullandıkları yöntemleri bir kenara bırakarak, örneğin Osmanlı tarihi yazımında belge niteliği taşımayan nasihatname gibi kaynaklara yönelmiştir. Gerileme tezi de bu kusurlu bakış açısının bir sonucudur.

Bu nokta, söz konusu gerileme ve karşıt tezin etkisinden sıyrılarak yapılacak analizlere ihtiyaç olduğunu ortaya koyar. Mustafa Âlî'nin yazdıklarını, kariyer beklentileri ile alakalı şikâyetler ile ilişkilendirmekten ve dikkat çekmek için böyle yazdığını iddia etmekten çok ne yazdığına odaklanan analizler gerekmektedir. Bu yönde bir değişimin izleri Osmanlı tarihçisi Linda Darling'in iki söylemi arasındaki farkta bulunabilir. Darling 1996'da yazdığı kitabının giriş bölümünde **nasihatname yazarlarının devlet yöneticilerinin dikkatini çekip bundan kişisel yarar sağlamak peşinde olduğunu ileri sürmüştür.**³³⁹ Aynı yazar 2013'te yazdığı kitapta ise **tarih araştırmacılarının nasihatnameleri siyasal çatışma aracı ve silahı olarak gördüklerini ve bunun gerçekte kaynakların ne söyledikleri ile ilgisi olmadığı saptamasını yapar.**³⁴⁰ Burada dikkate alınması gereken, nasihatnamelerin ve özelde de *Nushatü's-Selâtin*'in siyaset düşüncesi eserleri olarak ne dediklerine odaklanmak olacaktır.

Bu eserler, örneğin bu tezin çeşitli sayfalarında ele alınan, özellikle de 4.2.'de incelenen kanun-i kadim kavramının aydınlatılması, bu kavramın Osmanlı yazarlarınca nasıl kullanıldığının anlaşılması bakımından zengin veriler içermektedir. Örneğin kanun-i kadim *Nushatü's-Selâtin*'inde “*selâtin-i sâbika zamânları*” ve “*zamân-i sâbık*” ifadeleri ile değişmeli olarak kullanılmış, karşıtı olan “*kanun-i cedid*”e de yer verilmiştir. Bu konuda karşılaştırmalı metin analizleri bu kavramın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

Sonuç olarak bu çalışma için yapılan incelemede, Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i yazılanların geri planını oluşturan kavramlar ve olgular açısından ele alınmıştır. Mustafa Âlî'nin eserinde sözünü ettiği olayları dikkat çekmek için ve abartılı bir şekilde aktardığı iddiası desteklenebilir durumda değildir. Metinden seçilen örnek olayların, özellikle de yolsuzluk ile ilgili olanların tarihsel gerçekliklerle uyumlu olduğu beşinci bölümde değerlendirilmiştir. Ancak bu tespitten, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet yapısının bozulmaya başladığı ve bunun da gerileme tezini haklı çıkardığı sonucuna ulaşılmamalıdır. Çünkü *Nushatü's-Selâtin* siyaset düşüncesi alanında yazılmış bir eserdir ve yazar, ikinci bölümde aktarılan siyaset düşüncesi tanımı ile tutarlı olarak, “*siyasi örgütün temeli ile ilgili ve*

³³⁹ Linda T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy*, s. 5.

³⁴⁰ Linda T. Darling, “Mirrors for Princes in Europe and the Middle East”, ss. 224-225.

otoritenin uygulamalarının ve sınırlarının gerekçeleri ile ilgili düşünceler üretme” çerçevesinde nasihatleri kaleme almıştır. Bu bağlamda ise “*abartı*” ya da “*dikkat çekmek için yazma*” gibi iddialar değerlendirilebilir değildir. Kendini ait hissettiği ahlak değerleri ile üzerinde durduğu konuları ilişkilendiren Mustafa Âlî’nin, devlet yönetimindeki bozukluklar ile ilgili görüşleri, İmparatorluğun gerileyeceği imasında bulunduğu şekilde algılanmış olabilir. Dolayısıyla bu ilişkilendirme *Nushatü’s-Selâtin* metninin herhangi bir yerinde açıkça ortaya konmadığı için esere günümüz penceresinden ve gerileme tezinin etkisi altında bakmaya bağlı bir yorum olarak görülmelidir. Gerçekte yolsuzluk ve adaletsizliklerin Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemesinin kaynağı olacağı anlamına gelmez. Bir başka deyişle, ekonomik dengelerin yaşanan bu yolsuzluklar nedeni ile bozulduğunu iddia etmek söz konusu değildir. Sonuçta yazarın bozulma tespit ettiği konular yalnızca ahlaki bozulma çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Nushatü’s-Selâtin üzerine ileride yapılacak çalışmaların ayrıntılı metin analizlerine yönelmesi, kullanılan ifade kalıplarının siyaset düşüncesi bakımından ne anlam taşıdığıнын ele alınması ve benzer çalışmaların başka nasihatnameler içinde yapılmasından sonra karşılaştırmalı değerlendirmeler Osmanlı siyaset düşüncesi tarihine ışık tutacak çalışmalar olacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara: 1994.

BİRİNCİL ESERLER

ÂŞIK PAŞAZÂDE, *Osmaoğullarının Tarihi* (haz. Kemal Yavuz, M. Yekta Saraç, İstanbul, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., 2003.

AYTAÇ, Reyhan, *66 Numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) Mühimme Defteri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2014.

BAYRAK, Serpil, *16 Numaralı Mühimme Defterinin (238-394) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2016.

ÇAKIR, İbrahim Etem, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s. 179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2006.

ÇERÇİ, Faris, *Siyaset Sanatı-Nushatü's-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015.

EREN, Yunus, *34 Numaralı ve H986/1578 Tarihli Mühimme Defteri: İnceleme-Metin*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2011.

ERTAŞ, Kasım, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasihat'ü's-Selâtin İsimli Eserinin Tenkitli Metni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2008.

GÖKYAY, ORHAN ŞAİK, *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-'Adâti'z-Zâhire*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

İÇLİ, Ahmet, *Mihr ü Mâh, Gelibolulu Mustafa Âli, İnceleme-Metin*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

KEYKÂVUS, *Kâbusname*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966.

KINALIZADE, Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Tercüman Yayınları.

NÂİMÂ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Nâimâ II*, (haz., Mehmet İpşirli), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007.

PEÇEVÎ, İBRAHİM EFENDİ, *Peçevî Tarihi II*, (haz. Bekir Sıtkı Aykal), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

YAZICI, Fatma, *54 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2010.

TELİF ESERLER

ACAR, İsmail, “Osmanlı Kanunnameleri ve İslam Ceza Hukuku”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13-14, 2001, s. 55.

AFYONCU, Erhan, “Şemsi Ahmet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 38. Cilt, 2010.

AGOSTON, Gabor, “Ghaza”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, New York, Facts on Files, 2009, ss. 231-232.

AGOSTON, Gabor, “Administratin, Central”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, New York, Facts on Files, 2009, ss. 10-13.

AGOSTON, Gabor, “The Ottomans: From Frontier Principality to Empire”, *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*, ed. John Andreas Olsen and Colin S. Gray, Oxford, Oxford University Press, 2011, ss. 105-131.

AĞARI, Şerife, “Gelibolulu Âlî’nin Surnâmesinde Osmanlı Yemek Kültürü”, *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırma Dergisi*, C.7, S.1, 2017, s. 106.

AKDAĞ, Mustafa, “Celâlî İsyânlarının Başlaması”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.4, S.1, 1946, ss. 23-50.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyânları*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.

AKPINAR, Muhammet Raşit, “Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızadeliler”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2015, S. 1-2, ss. 303-315.

ALLAHVERDİ, Reyah Şahin, “Yemen Tarihi Çalışmalarında ‘Fetih ve Fatihe’ Bakış”, I. Uluslararası Osmanlı Hâkimiyet Döneminde (m. 1517-1635) Yemen Sempozyumu, Uşak, (2015), ss. 95-112.

ALTAY, Ahmet, “Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 3, 2011, ss. 1795-1809.

ATÇIL, Abdurrahman, “The route to the top in the Ottoman ilmiye hierarchy of the sixteenth century”, Londra, *Bulletin of SOAS* (2009), C. 72, S. 3.

ATÇIL, Abdurrahman, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 2017.

ATÇIL, Muhammet Zait, *State and government in the mid-sixteenth century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Chicago: Chicago Üniversitesi, 2015.

ATEŞ, Hamza, **DAĞ**, Bünyamin, “Siyasetnamelerde Kamu Yönetimi ve Kamu Yöneticileri ile İlgili Sorun Tespitleri ve Tavsiyeler: Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Akademik Bilim Sosyal Bilimler Dergisi*, S. Ocak, 2016, s. 12.

AYDIN, Bilgin, **GÜNALAN**, Rıfat, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 30, 2007, s. 62.

BARDAKOĞLU, Ali, “Gabn”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1993.

BARKEY, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

BERKES, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Londra, Hurst&Company, 1964.

BLACK, Anthony Black, *The History of Islamic Political Thought*, 2. b., Edinburgh, Edinburgh University Press, 2011.

BOZCU, Pelin Filiz, *Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanaatçı Teşkilatı Ehl-i Hiref*, (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), İstanbul, Kültür Bakanlığı, 2010.

BRATU, Cristian, “Mirrors for Princes (Western)”, *The Handbook of Medieval Studies* (ed. Albrecht Classen), Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2010, ss.1921-1949.

BULLIET, Richard W., *Religion and the State in Islam: From Medieval Caliphate to the Muslim Brotherhood* (t.y.), Denver Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Rapor No 2.

CRONE, Patricia, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburg, Edinburg University Press.

CUNBUR Müjgân, *Hattatlar ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hünervan) Gelibolulu Mustafa Âlî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.58.

ÇALIŞIR, M. Fatih, “Decline of a Myth: Perspectives on the Ottoman ‘Decline’ ”, *Tarih Okulu*, S. 9, 2011, ss. 37-60.

ÇAĞRICI, Mustafa, “İslam Düşüncesinde Adalet”, *Din-Hayat*, S. Şubat, 2013, ss.17-19.

ÇERÇİ, Faris, “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti’nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Bu Konudaki Görüşleri)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, 2003, s. 212.

ÇERÇİ, Faris, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü’l-Ahbar’ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âlî’nin Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1996.

ÇERÇİ, Faris, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015.

DARLING, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden/New York/ Köln: E. J. Brill, 1996, s. 5.

DARLING, Linda T., “Mirrors for Princes in Europe and the Middle East: A Case of Historiographical Incommensurability”, *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times Transcultural Experiences in the Premodern World*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2013, ss. 223-242.

DÖNDÜREN, Hamdi, “16.Yüzyıl Kültürümüzde Finansman ve İstihdam Politikası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, C. 7, S. 7, s. 65.

DRYZEK, John, S., **HONIG**, Bonnie, **PHILLIPS**, Anne, “Introduction”, *The Oxford Handbook of Political Theory*, ed. John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips, Oxford, Oxford University Press, 2006, ss. 3-44.

DUMAN, Muhammet Fatih, “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Zübdetü’t-Tevârih Adli Eserinin Tahlili”, Erzurum, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2015, s.388

DÜZENLİ, Pehlul, “Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünnîliği”, *Marife*, 2005, C.5, S. 3, ss. 250-286.

EKE, Nagehan Uçan, “Muhibbî Dilinden Kanuni Sultan Süleyman’ın Adalet Anlayışı”, *Tübar*, C. 37, S. Bahar, 2015, s. 148.

EKİCİ, Sakine Akcan, *III. Mehmet Döneminde 1596-1601 Tarihleri Arası Ehl-i Hıref Defterlerine Göre Sanatkârlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2013.

EMECEN, Feridun M., “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2015, S. 48, ss. 67-92.

ERAVCI, MUSTAFA, “Gelibolulu Mustafa Âlî ve “Heft Meclis” Adlı Eseri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.6, 2010, s. 2.

ERAVCI, MUSTAFA, Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Nusret-nâme Adli Eserinin Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti” *Bursa, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, 2003, ss. 31-40.

ERAVCI, Mustafa, “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Nushatü’s-Selâtinde 1578-1579 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, C. III, S. I, ss. 31-40.

ERAVCI, Mustafa, “Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynaklar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 28, ss. 249-260.

ERGENE, Bogaç A., “On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600–1800)”, *Islamic Law and Society*, 2001, C. 8, S.1, ss. 52-87.

ERGİN, Hacer, “Ahlâk-ı Alâî”, *Eskiyeni* 35, S. Güz, 2017, ss. 213-215.

ERKAL, Abdülkadir, “Mir-i Âlem Mesnevisinin Şairi Celâli Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1999, S.11, ss. 131-136.

EVKURAN, Mehmet, “Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri: Molla Lütfi Örneğinde Bir İnceleme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C.7, S.13, s.57.

FINDLEY, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Bab-ı Âli 1789- 1920*, (çev. Ercan Ertürk), İstanbul, TarihVakfı Yurt Yayınları, 2014.

FLEISCHER, Cornell, H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli, (1541-1600)*, Princeton, Princeton University Press, 2006.

FODOR, Pal, “State and society, crisis and reform, in 15th-17th century Ottoman mirror for princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1986, C. 40, S. 2-3, s.224.

GENCER, Fatih, “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2011, C.30, ss. 75-96.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1967, C.17, S. 22, ss. 119-120.

GRANT, Jonathan, “Rethinking the Ottoman ‘Decline’: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”, *Journal of World History*, C. 10, S. 1, 1999, ss. 179-201.

GÜLEÇ, İsmail, “Gelibolulu Musluhiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü’l-Maârif İsimli Eseri”, *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, S. 21, 2001.

GÜNAYDIN, Yusuf Turan, **ARSLANTÜRK**, İbrahim Halil, “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Hilvetü’rricâl’inde Melâmiyyûn ve Muhaddesûn Zümreleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.18, 2007, s. 296.

GÜNDOĞDU, Cengiz, “XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyasi Otoritenin Ulemâ-Sufi Yaklaşımına Dair Bir Örnek: IV. Murat-Kadıızade-Sivasî”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1999, C.2, ss. 203-223.

GÜRPINAR, Doğan, *Ottoman/Turkish Visions of the Nation, 1860-1950*, Basingstoke/New York Palgrave.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

HALAÇOĞLU Yusuf, “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, 1996, C. 60, ss. 139-146.

HOURLANI, Albert, “The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century”, *Studia Islamica*, 1957, S: 8, s. 90.

HOWELL, A. Lloyd, “Constitutionalism”, *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 1958, s. 104.

İNALCIK, Halil, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, 2. b., C. 2, S. 3-4, 1993, ss. 76-77.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1995.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 2.b., İstanbul, Eren Yayınları, 2005.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Âliyye*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İNALCIK, Halil, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, İstanbul, Timaş Yayıncılık, 2010.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Mısır Eyaletinin Teşkili Döneminde İki Beylerbeyi Soruşturması", *Mehmet Akıf Aydın'a Armağan*, İstanbul: Konuk Kitabevi, 2015, ss. 3-19.

İSEN, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âli*, 1988, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi: 90.

KAFADAR, Cemal, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, C. 4, S. 1-2, 1997, ss. 30-75.

KAFADAR, Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, C. 1, ss. 23-28.

KALYONCU, Hülya, "Ehl-i Hıref-i Hassa Teşkilatının Osmanlı Kültür ve Sanat Yaşamındaki Yeri ve Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2015, s. 281.

KILIÇ, Cihan, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kariyer Sistemi", *Turkish Academic Review*, 2018, C. 3, S.1, s.155.

KILIÇ, Filiz, *Şehzade Bayezid “Şahi” Hayatı ve Divanı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

KARA, GÜLHİZAR, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin “Nâdiru'l-Mehârib” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Muhtevasının Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

KARPAT, Kemal H., *The politicization of Islam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2001.

KESKİN, Uğur, **USTA**, İltar, “Kınalızade Ali Efendi ile Thomas Hobbes’ün Yönetim Yaklaşımları Üzerine Bir inceleme”, *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.1, 2018, s.63.

KILINÇ, Abdülhakim, “Prof. Dr. Azmi Bilgin’in Yayımladığı Enîsü'l-Celis Adlı Eser Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 4, 2017, s. 2887.

KIVANÇ, Esra Akın, *Mustafa Âlî's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*, Leiden/Boston, Brill, 2011.

KOCAMAN, Kaan, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Rüşvet*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

KÖKTAŞ, Altuğ Murat, “Osmanlı İmparatorluğunda Piyasa Düzenlemeleri: 1500- 1700’de İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, 2016.

KÖMBE, İlker, “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”, *Dîvân*, C. 18, S. 35, 2013, s.140.

KUDRET, Cevdet, *Divan Şiirinde Üç Büyükler -1: Fuzuli*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi* (1990), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

LAMBERTİNİ, Roberto, “Mirrors for Princes”, *Encyclopedia of Medieval Philosophy* (ed. Henrik Lagerlund), Dordrecht: Springer, 2011, ss. 791-797.

LAMBTON, Ann K. S., “Gazzâlî’nin Nasihatü’l Mülûk’unda Saltanat Teorisi” (çev. Seyfi Say), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 2, 2014, ss.209-220.

LEVY, Reuben, *The Tales of Marzuban*, Londra, Thames and Hudson, 1958.

LEWIS, Bernard, “İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri” (çev. Salih Tuğ), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1960, C. 2, S. 2-4, ss. 209-230.

LEWIS, Bernard, Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire, *Studia Islamica*, S: 9, 1958, s.112.

LİNDNER, Rudi Paul, *Explorations in Ottoman Prehistory*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2007.

LUCE, Mark David, “Mirrors for Princes (Islamic)”, *The Handbook of Medieval Studies* (ed. Albrecht Classen), Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2010, ss.1916-1920.

MAKDİSİ, Usama, “Ottoman Orientalism”, *American Historical Review*, ss. 768-796, 2002.

MARTI, Huriye, **ÜRKMEZ**, Ahmet, XVI. Asır Osmanlısında Bir Âlimin Kaleminden Siyaset Eleştirisi: Birgivî ve “Zühru’l-Mülûk” Adlı Eserinin Tercümesi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015), C. 15, S. 2, ss. 1-28.

MASTERS, Bruce, “Christians in a changing world” *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1962, ss. 272-282.

MAYALL, James, “Nationalism and imperialism”, *The Cambridge History of the Twentieth-Century Political Thought*, ed. Terence Ball ve Richard Bellamy, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, ss. 104-122.

NASIROĞLU, Mehtap, “XVI. Yüzyılda Hama Sancağında Konar-Göçerler”, *Yaşam Bilimleri Dergisi*; 2016, C. 6, S. 2/1, s. 128.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Zındıklar ve Mülhidler*, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

OKUMUŞ, Ejder, “Osmanlılarda Siyasi Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 5, ss. 45-51.

NIEDERMAN, Cary J. Nederman, “John of Salisbury”, *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, (ed. Henrik Lagerlund), Dordrecht: Springer, 2011, ss. 637-640.

ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1994.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları (2008).

ORUÇ, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 18, ss. 252-275.

OWEN, Roger, “The Middle East in the Eighteenth Century and 'Islamic' Society in Decline? A Critique of Gibband Bowen's Islamic Society and the West”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* (1976), C. 3, S. 2, ss. 110-117.

ÖNALP, Ertuğrul, “Pîrî Reis’in Hürmüz Seferi ve İdamı Hakkındaki Türk ve Portekiz Tarihçilerinin Düşünceleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2010, C. 29, ss. 1-22.

ÖZ, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana ilkeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1999, C.12, S.1, s.27-33.

ÖZAVŞAR, Resul, *Marzubanname Çevirisi: Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri*, Dizin, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.

ÖZTÜRK, Mustafa, “İslam Tefsir Geleneğinde Yorum Manipülasyonu: ‘Uh1’1-Emr’ Kavramı Örneği”, *İslamiyat*, C. 3, S. 3, 2000, s. 80.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2005.

SARIYANNIS, Marinos, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Leiden; Boston: Brill, 2019.

SHAW, Stanford J, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volum 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 1976.

SKINNER, Quentin, “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, *History and Theory*, C. 8, S. 1, 1969, s.24.

SULTAN II. MURAD, *Fatih Sultan Mehmed’e Nasihatler*, (haz. Abdullah Uçman), İstanbul, Tercüman Yayınları, 2017.

SÜREYYA, MEHMED, *Sicill-i Osmanî*, (haz. Nuri Akbayar), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

ŞAHİNLİ, HAKAN, *Mustafa Âlî'nin Mirkâtü'l-Cihâd Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi S.B.E., Sakarya 2004.

TAŞKESENLIOĞLU, M. Yasin, “Siyaset ve Modernleşme Karşısında İlmiye Ricâli”, *Mavi Atlas*, 2018, C.6, S. 1, s. 327.

TIETZE, Andreas, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581, Viyana*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

TVERİTİNOVA, Anna Stepanovna, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali ve İdari Sistemini İlgilendiren Bazı Belgeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1969, C.7, S. 12- 13, s. 69.

UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 2001.

WITTEK, Paul, *The Rise of the Ottoman Empire: Studies in the History of Turkey, thirteenth-fifteenth Centuries*, Abingdon/New York, Routledge, [1938] 2012.

YEKBAŞ, Hakan, *Sebzî Divanı: İnceleme – Tenkitli Metin* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.

YILMAZ, Coşkun, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Islahatnâmelerine Göre Osmanlılarda Siyaset ve Toplum Düşüncesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2002.

YILMAZ, Hüseyin, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, 2018, Princeton, Princeton University Press.

YILMAZ, Kadir H., “Divan Şiirinde Tesbihe Dair”, *Turkish Studies*, 2012, C. 7, S. 1, s. 2134.

YILMAZ, Mehmet Şakir, *Political Thought in the Beginning of Ottoman Empire as Expressed in Ahmed bin Hüsameddin Amasi's Kitab-i Miratu'l-Mülûk (1406)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Bilkent Üniversitesi, 1998.

YILMAZ, Mehmet Şakir, "Crime and Punishment in the Historiography of Süleyman the Magnificent: An Evaluation of Nişancı Celalzade's View, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 60, S. 4, 2007, ss. 427-445.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitab-u Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l Mü'minîn, Hirzü'l Mülûk*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 3*, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011.

İNTERNET KAYNAKLARI

AFYONCU, Erhan, "Sokullu Mehmet Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 37, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa> (25.11.2019).

BLAYDES, Lisa, **GRIMMER**, Justin, **MCQUEEN**, Alison, *Mirrors for Princes and Sultans: Advice on the Art of Governance in the Medieval Christian and Islamic Worlds*, <http://aalims.org/uploads/Mirrors%20Princeton.pdf>, (24 Şubat 2019).

CARRIE, t.y., Chapter 21: Political Thought in the Sixteenth Century, http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/21.html, t.y., (22 Şubat 2019).

ÇAĞRICI, Mustafa, "Zulüm", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 44, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zulum#1> (26.10.2019).

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "Murabaha", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 31, <https://islamansiklopedisi.org.tr/murabaha> (12.11.2019).

EMECEN, Feridun, “İbrahim Han”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-han> (26.11.2019).

GRANT, Jonathan, “Osmanlı ‘Gerilemesini’ Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti’nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)”, (Çev: Salim Aydüz), UYDTA <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/9845>, (22 Şubat 2019).

İPŞİRLİ, Mehmet, “Ferhat Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.12, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferhad-pasa> (27.11.2019).

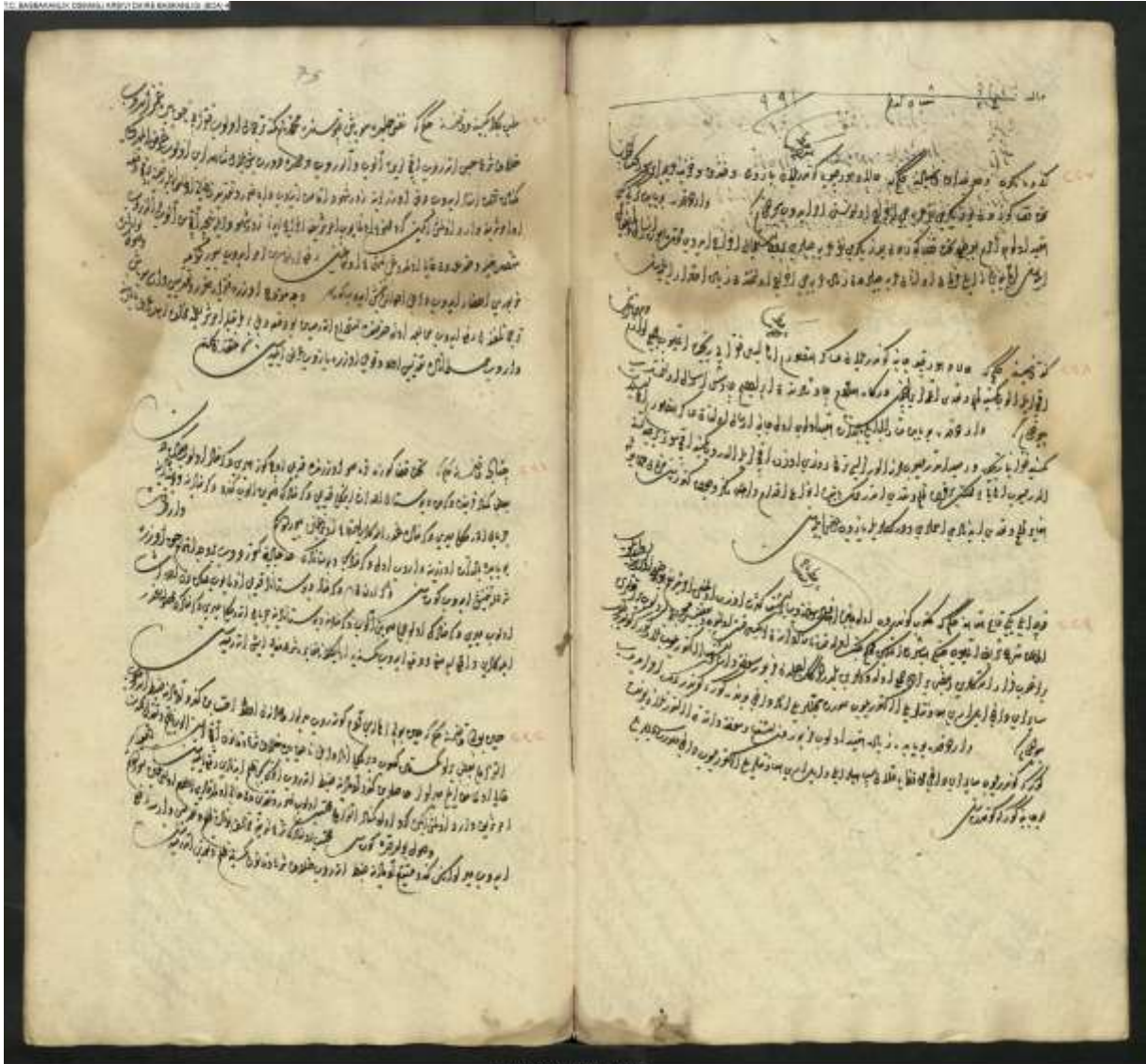
KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Kâtip”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, <https://islamansiklopedisi.org.tr/katip> (13.11.2019).

OTTPOL, Nushatü’s-selâtin (Counsel for Sultans). Çevrimiçi, <http://ottpol.ims.forth.gr/?q=content/nushat%C3%BC%E2%80%99ssel%C3%A2t%C3%AEn-counsel-sultans>, t.y., (23 Şubat 2019).

YÜKSEL, Emrullah, “Birgivi”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, <https://islamansiklopedisi.org.tr/birgivi> (21.11.2019).

EKLER

EK-1

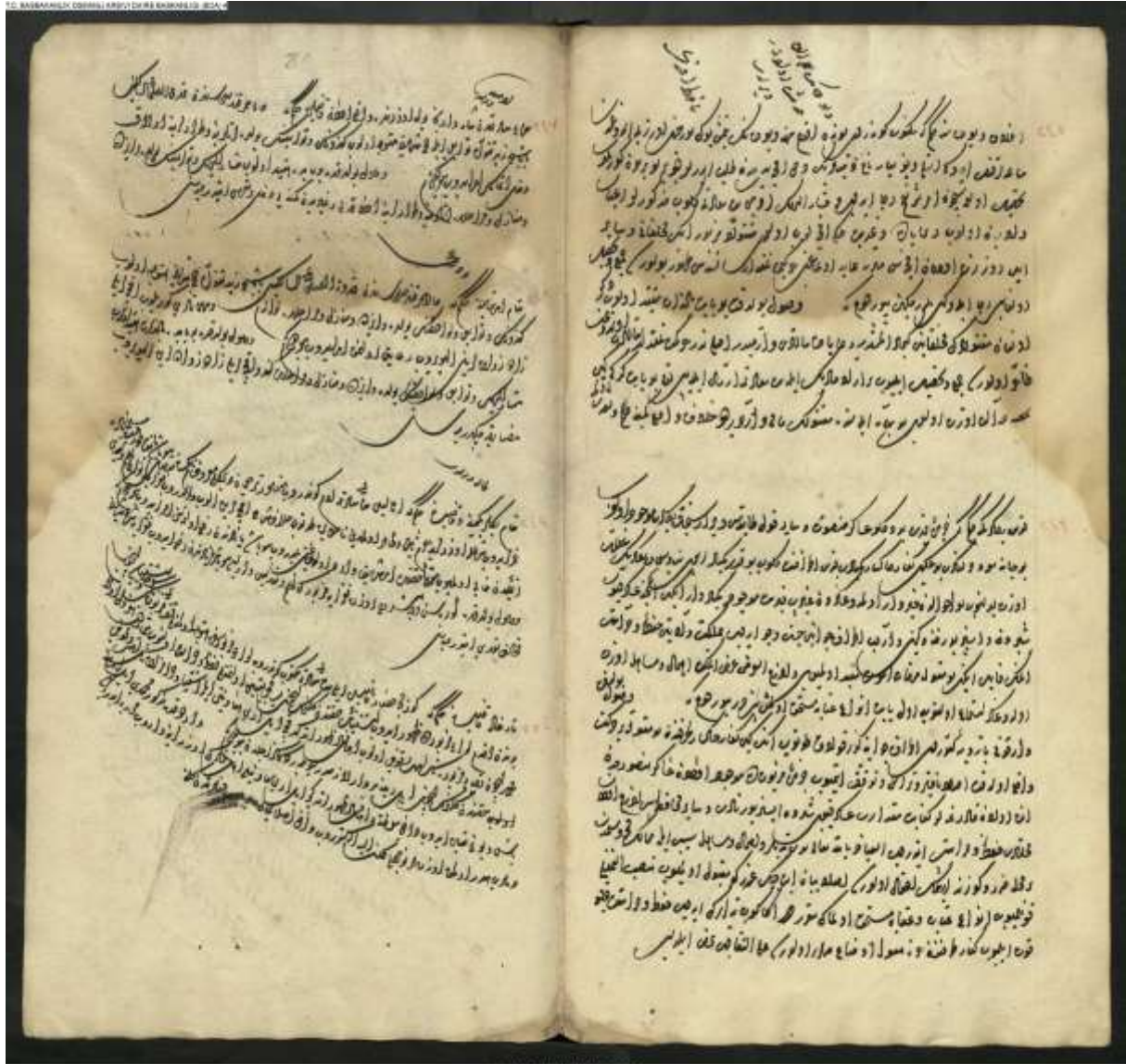

A.(DVNSMHM.d.00051

Mühimme Defteri 51, Belge 230

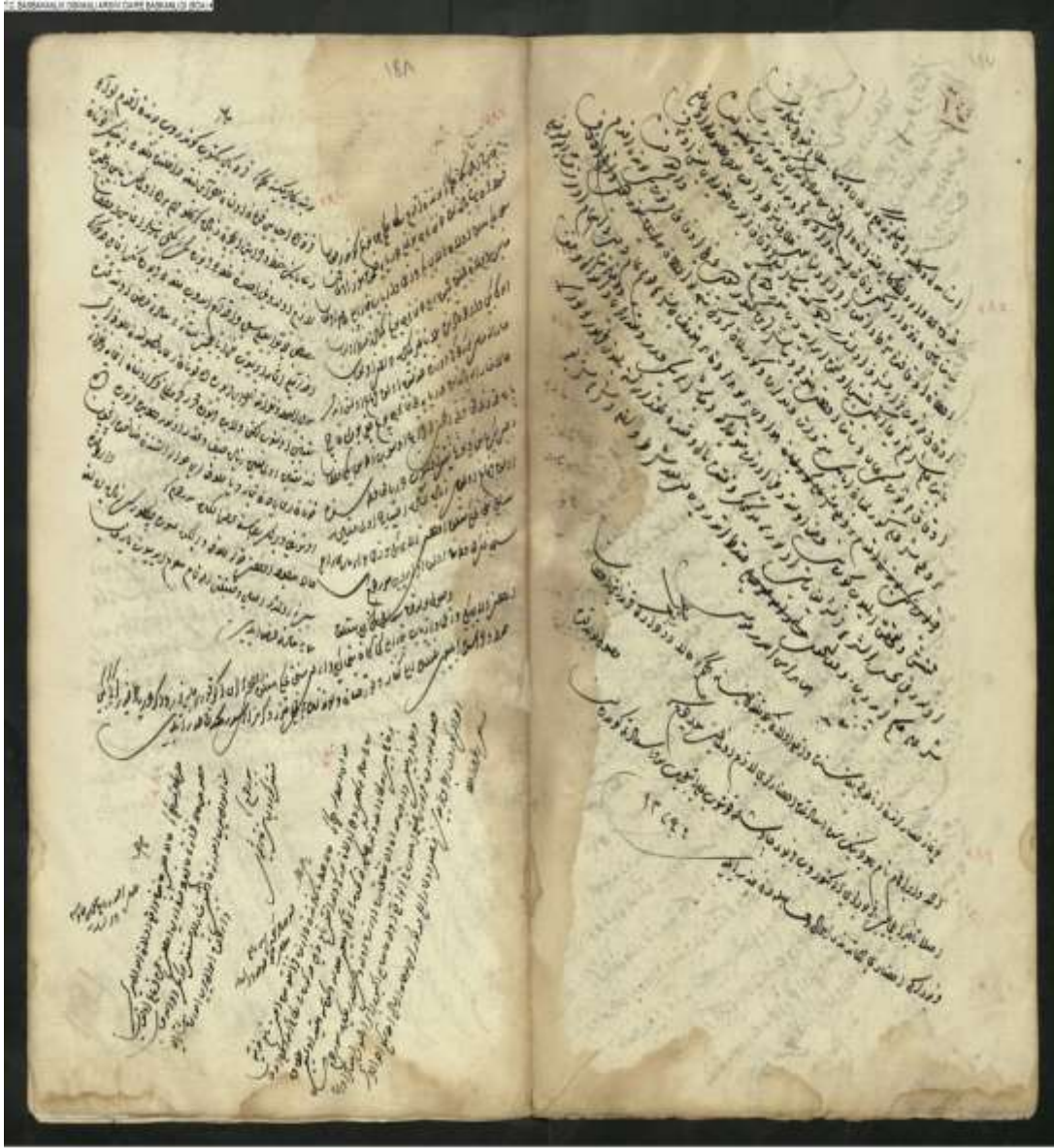
3 Şevval 991-20 Ekim 1583 tarihli iki emir, (belge 230- 249) mahkeme tercümanlarının yolsuzlukları ile ilgili.

1582-83'te Ali ve Halep beylerbeyi Üveys Paşa, şeriat mahkemesi Türkçe-Arapça tercümanı Osman'ın yaptığı uygunsuz işlere dair bir raporu İstanbul'a sunmuşlardır.

A. (DVNSMHH.4.00051

Mühimme Defteri 51, Belge 249

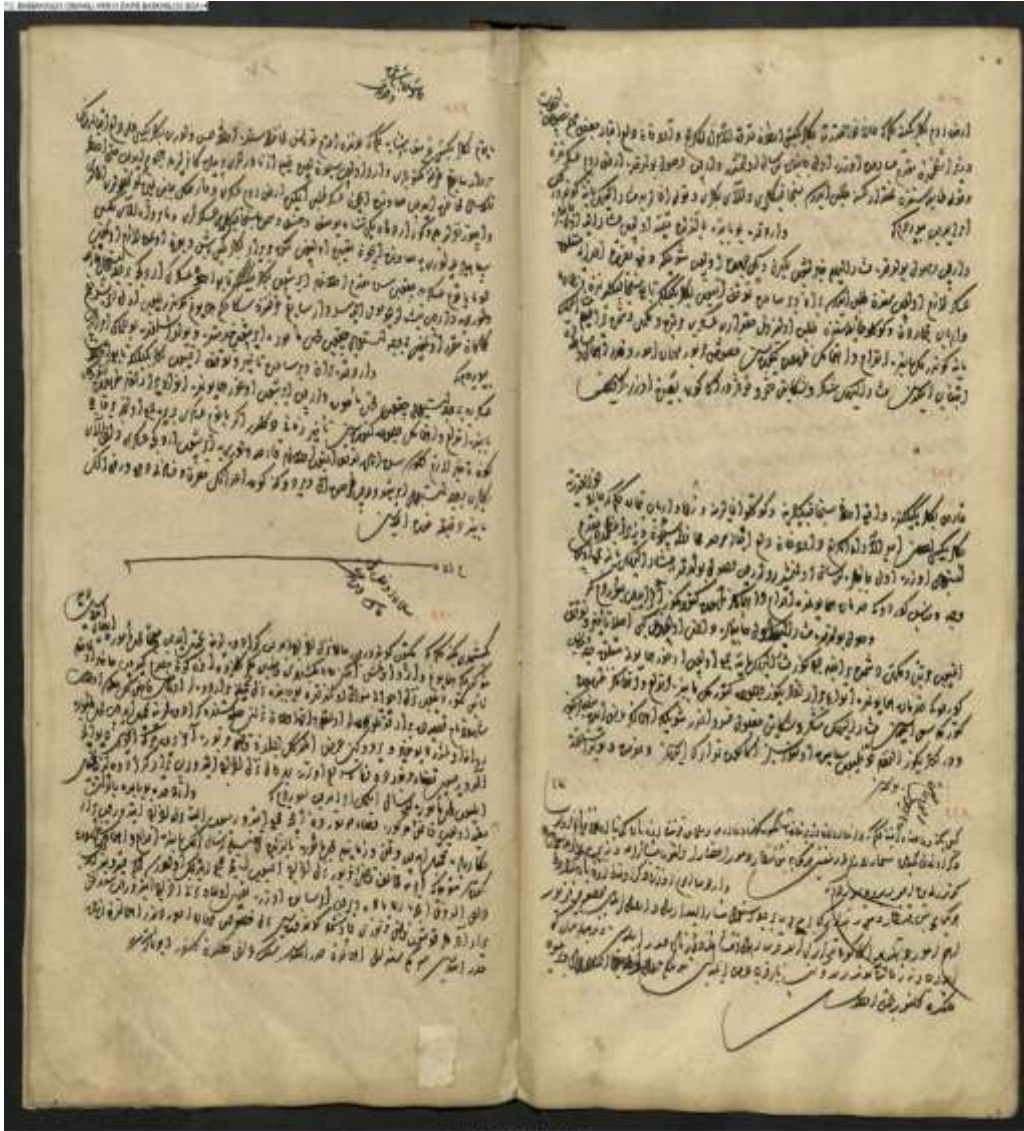

A:DVNSMEHM.d.00058

Mühimme 58, Belge 389

Ramazan 993/Ağustos-Eylül 1585 tarihli mühimme kaydı Halep beylerbeyinin miri gelirlere müdahaleye son vermesi ve dağıtımını bağımsız defterdara bırakması emri yer alır.

Ali, Bağdat defterdarlığı 993-994/1585-86 sırasındaki deneyimlerini aktarırken beylerbeylerinin yetkilerine dayanarak, doğrudan merkezi yönetime karşı sorumlu bağımsız defterdarın yetki alanına giren vergi gelirlerini istedikleri gibi kullanabildiklerini belirtir.

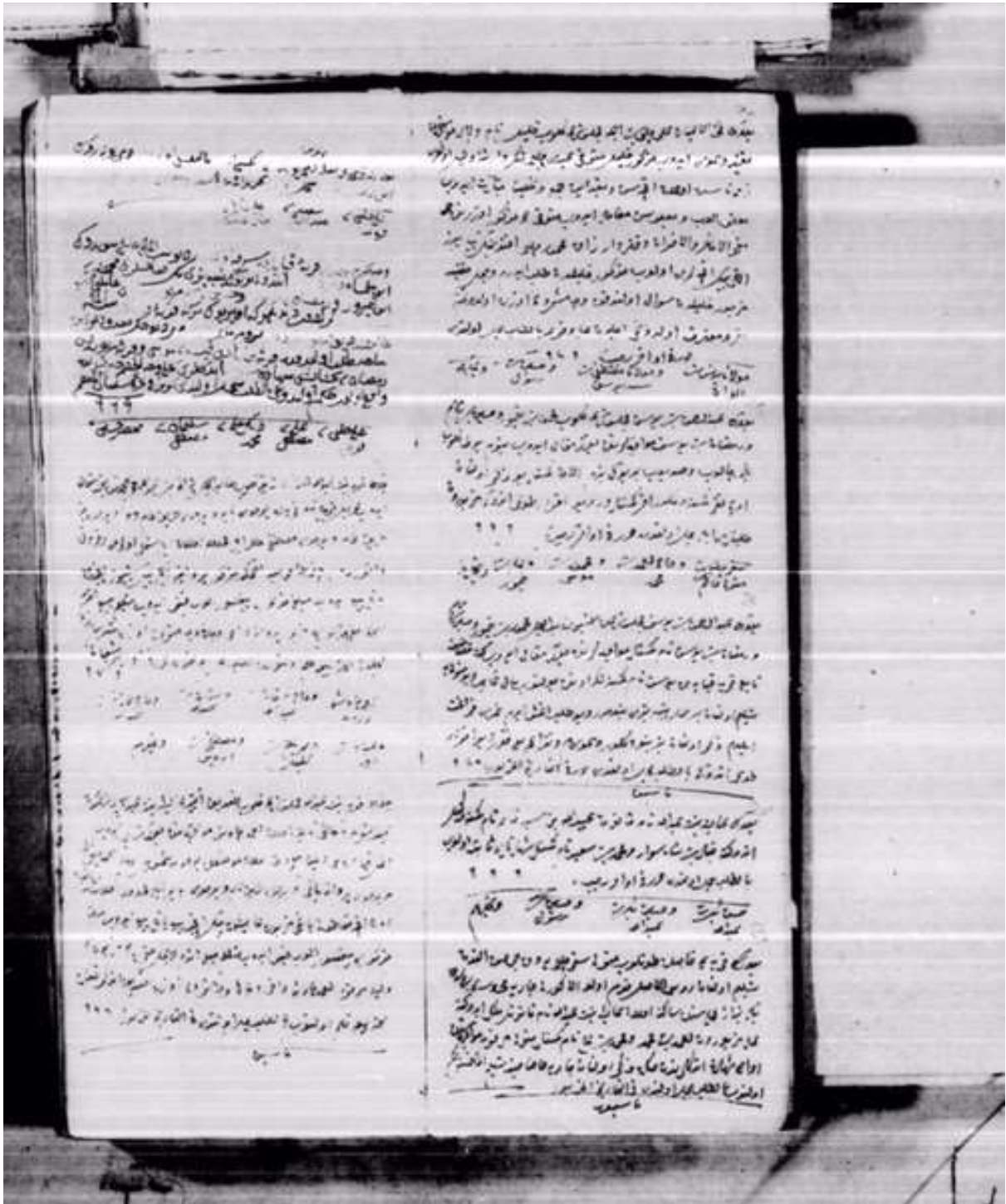

A. (DVNSMHM.4.00059)

Mühimme Defteri 59, Belge 32

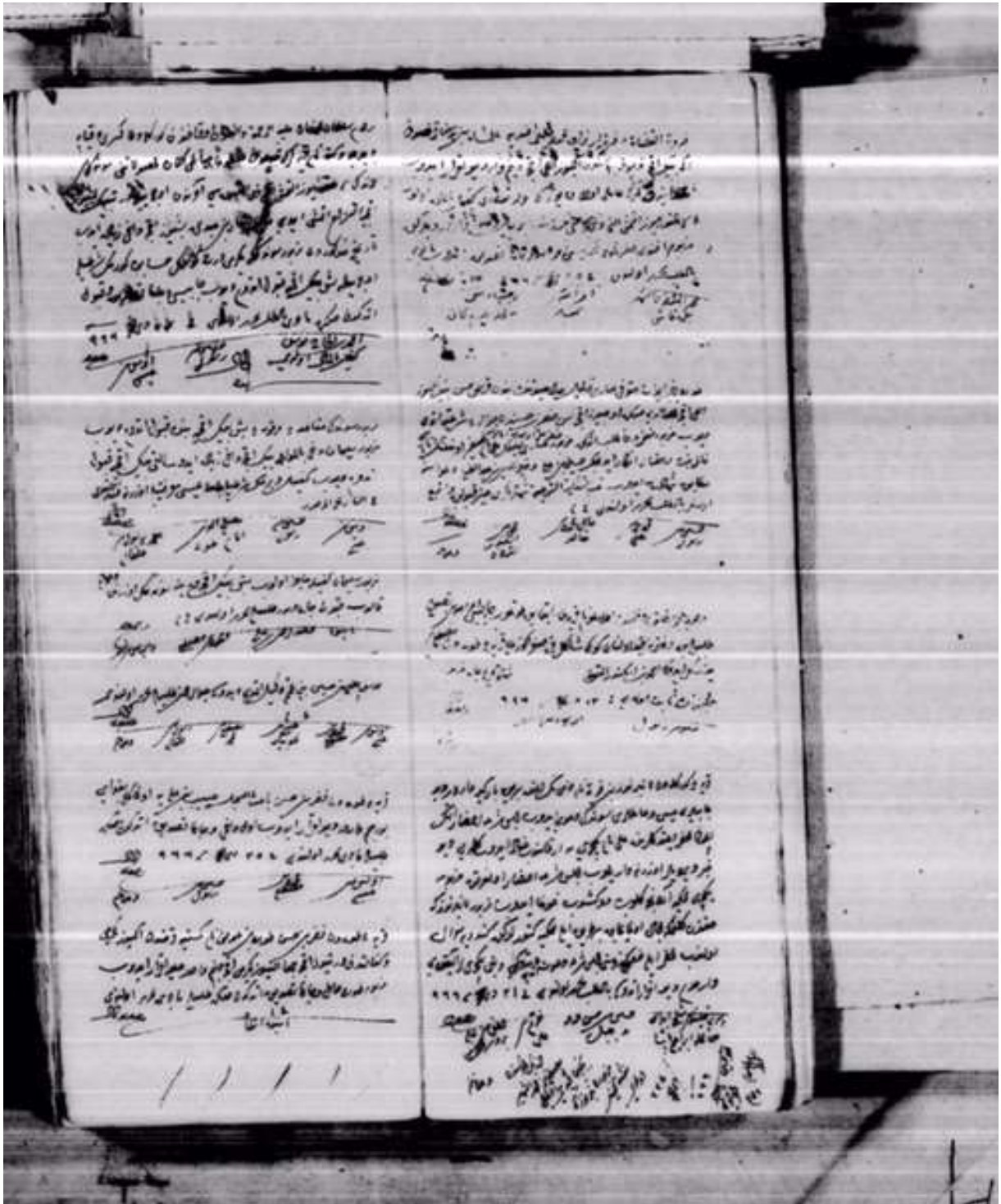
Halep beylerbeyi Ahmet Paşa'nın adamlarına Ağustos 1585'de çok büyük topraklar verildiğini gösteren bir rüus kaydı vardır; beş yıl sonra çıkarılan bir emirle yaygın usulsüzlükler nedeniyle doğu vilayetlerindeki bütün tımar beratlarının gözden geçirilmesi ve dağıtım sisteminin düzeltilmesi istenmektedir.

Ali beylerbeylerinin özellikle de sınır vilayetlerinde bulunanların, kişisel maiyetlerine tımar vererek kendi konumlarını güçlendirdiklerinden, bu arada İmparatorluğu savaşçıdan, değerli sipahileride geçim kaynağından yoksun bıraktıklarından yakınıdır. Çerkez İskender Paşa'nın oğlu Ahmet Paşa atandığı ilk yıl içinde eldeki tımarların beşte dördünü bu biçimde dağıtmıştır.

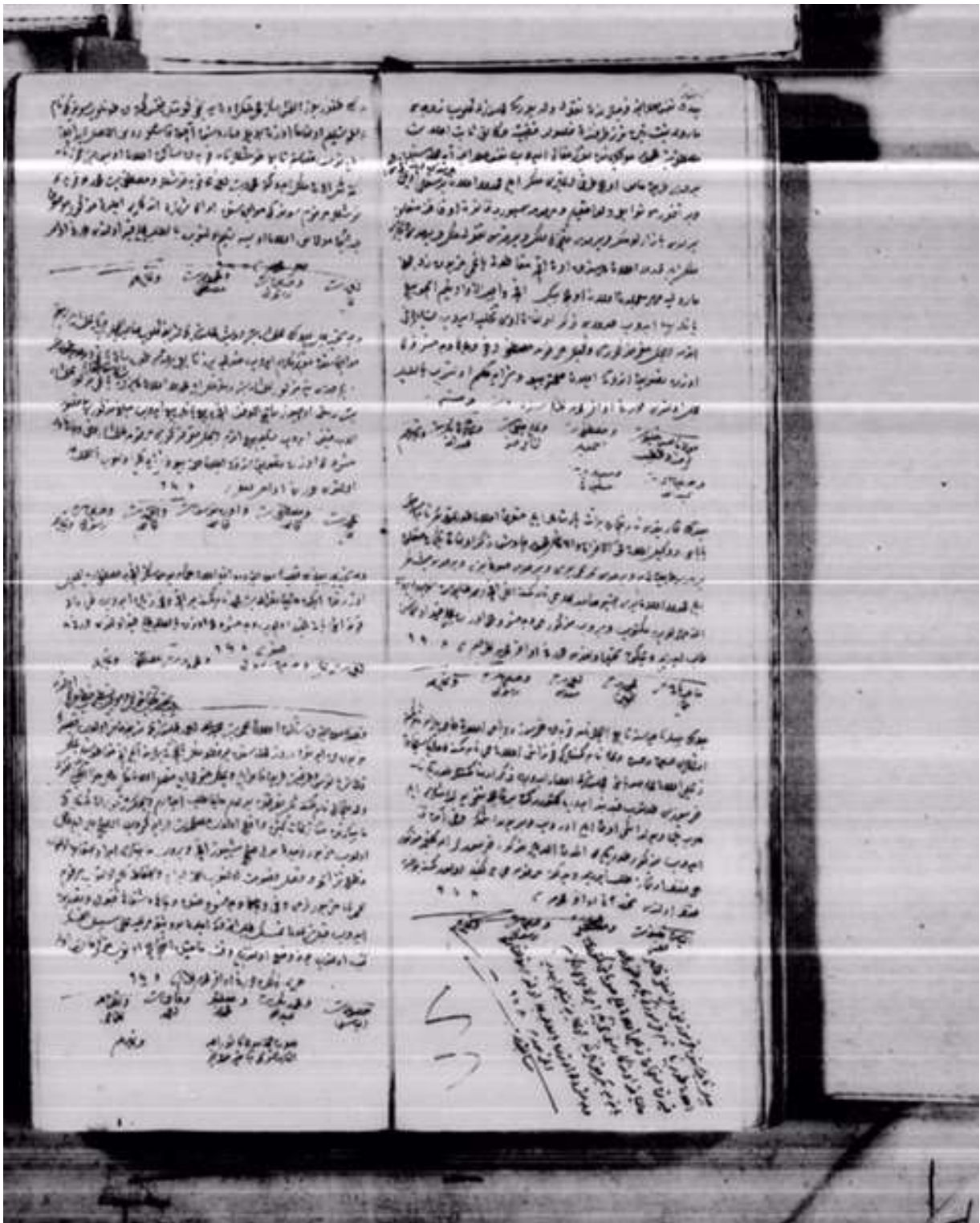
Bursa Şeriyeye Sicili A 78, vr. 5, a-2.

Yol kesip adam dövme ve soygun

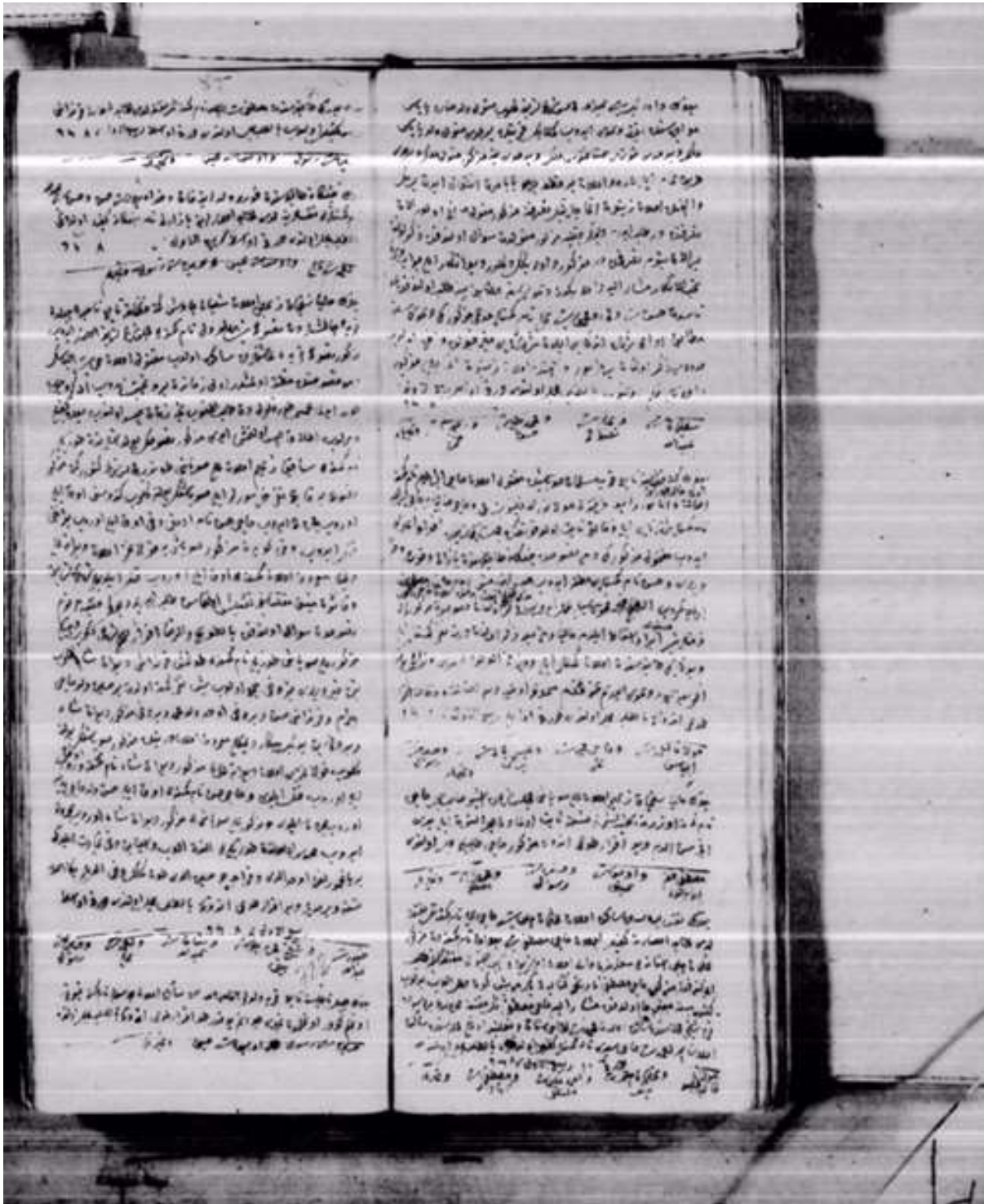
Bursa Şerhiye Sicili A 78, vr. 39, a-4.

Yeniçerilerin reyaya zülmü.

Bursa Şeriyeye Sicili A 78, vr. 81, a-3.

Eşkiyaların yol kesmesi, zabt olunması

Bursa Şerhiye Sicili A 78, 88, b-3-4.

Eşkiyaların yol kesmesi, zabt olunması